ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯ ಗ್ರಂಥಮಾಲಾ - 198

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ದೀಪಿಕಾ

(ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅನುವಾದ ಸಹಿತ)

वैद्यशास्त्रदीपिका

(कन्नड - आङ्लभाषा अनुवादसहितम्)

Vaidyaśāstradīpikā

Critically edited by

D.P. Madhusudana

Research Assistant

Oriental Research Institute, Mysore.

2003

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾ ಸಂಶೋಧನಾಲಯ ಗ್ರಂಥಮಾಲಾ - 198

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕಾ

(ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಅನುವಾದ ಸಹಿತ)

Vaidyaśāstradīpikā

वैद्यशास्त्रदीपिका

(कन्नड - आङ्लभाषा अनुवादसहितम्)

ಸಂಪಾದಕರು

ಡಿ.ಪಿ. ಮಧುಸೂದನ, ಎಂ.ಎ.

ಸಹಾಯಕ ಸಂಶೋಧಕ

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

Mysore - 570 005

2003

VAIDYASHASTRADIPIKA, critically edited by D.P.Madhusudana, M.A., published by the Director, Prasaranga, Mysore -570 006. First Edition - 2003, pp. 243; Price : 200/- US $ 8

ಮೊದಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ : 2003

Published under the centrally sponsored scheme of production of books and literature in regional languages at the university level of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare, Department of Culture, New Delhi

ಬೆಲೆ ರೂ : 200/-
US $ 8

<u>ಪ್ರಧಾನ ಸಂಪಾದಕರು</u>

ಡಾ. ಕೆ.ವಿ. ರಮೇಶ್, ಎಂ.ಎ., ಪಿಎಚ್.ಡಿ.,
ಗೌರವ ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾ ಸಂಶೋಧನಾಲಯ

<u>ಪ್ರಕಾಶಕರು</u>

ಪ್ರೊ. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಅರೋರಾ
ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು - 570 006.

<u>ಮುದ್ರಕರು</u>

ಪ್ರೊ. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಅರೋರಾ
ನಿರ್ದೇಶಕರು, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಮುದ್ರಣಾಲಯ,
ಮೈಸೂರು - 570 006.

ಮುನ್ನುಡಿ

ಆಯುರ್ವೇದದ ಇತಿಹಾಸ

ಜೀವರಾಶಿಗಳ ವಿಕಾಸ ಹಾಗೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ವಿಶ್ವದ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಈ ದೇಶದ ಗಾಢವಾದ ನಂಬಿಕೆ. ಕಾಮ+ಹಸಿವು ಇದನ್ನೇ ಜೀವನವೆಂದು ನಂಬದ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳ ಈ ದೇಶ ನೈತಿಕತೆಯ ತಳಹದಿಯಲ್ಲಿ ಜೀವನದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿತು. ಮಾನವನ ಬದುಕಿನ ಸಂವಿಧಾನವೆನಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳೇ ವೇದ ಉಪನಿಷತ್ತು ಮೊದಲಾದ ಆರ್ಷ-ಗ್ರಂಥಗಳು. ಆತ್ಮತತ್ವ ಪರಮಾತ್ಮತತ್ವಗಳ ಅರಿವಿನೊಡನೆ ಪರೋಪಕಾರಿಯಾದ ಬದುಕನ್ನು ನಡೆಸುವುದೇ ಎಲ್ಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಅಂತಿಮ ನಂಬಿಕೆ. ಶತಶತಮಾನಗಳಿಂದಲೂ ಮಾನವತೆಯಿಂದ ದೇವತ್ವಕ್ಕೇರಿಸುವ ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವೆಂಬ ಮಂಗಳಗಂಗೋತ್ರಿಯ ನೆಲೆ ಹಿಮಾಲಯದಂತಿರುವ ವೇದಗಳು. ನಾಲ್ಕುವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಅಥರ್ವವೇದದ ಉಪಾಂಗವೇ ಆಯುರ್ವೇದ.

ಭೋಗದಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಸಂಯಮದ ಸಂವಿಧಾನವು ಸಂತತ ಆನಂದ ಸೆಲೆಯಾಗಬಲ್ಲದೆಂಬ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠತತ್ವವನ್ನು ಮನಗಾಣಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳೇ ಆಯುರ್ವೇದ ಕೃತಿಗಳು. ಸುಶ್ರುತಸಂಹಿತೆ ಆಯುರ್ವೇದದ ಉಗಮವನ್ನು ಹೀಗೆ ಬಣ್ಣಿಸಿದೆ-''**ಇಹ ಖಲು ಆಯುರ್ವೇದಮಷ್ಟಾಂಗಂ ಉಪಾಂಗಮಥರ್ವವೇದಸ್ಯ ಅನುತ್ಪಾದ್ಯೈವ ಪ್ರಜಾಃ ಶ್ಲೋಕ-ಶತಸಹಸ್ರಮಧ್ಯಾಯಸಹಸ್ರಂ ಚ ಕೃತವಾನ್ ಸ್ವಯಂಭೂಃ I ತತೋ ಅಲ್ಪಾಯುಷ್ಟ್ವ-ಮಲ್ಪಮೇಧಸ್ತ್ವಂ ಚಾಲೋಕ್ಯ ನರಾಣಾಂ ಭೂಯೋಽಷ್ಟಧಾ ಪ್ರಣೀತವಾನ್ II**''. ಆಯುರ್ವೇದವು ಎಂಟು ಅಂಗಗಳಿಂದ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಅಥರ್ವವೇದದ ಉಪಾಂಗವೆನಿಸಿದೆ. (ಅಥರ್ವವೇದದ ಚಿಂತನೆಗಳಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ) ಮಾನವನ ಆಯುಷ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಕಾರಣವಾದ ಈ ಪವಿತ್ರಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ನಾಲ್ಮೊಗನು ಒಂದುಲಕ್ಷಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದುಸಾವಿರ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದು ರಚಿಸಿದನು. ಯುಗಧರ್ಮಾನುಸಾರವಾಗಿ ಮಾನವರ ಅಲ್ಪಪ್ರಜ್ಞೆ, ಅಲ್ಪಾಯುಷ್ಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಎಂಟು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕರುಣಿಸಿದನು. ಈ ಆಯುರ್ವೇದದ ಎಂಟು ಅಂಗಗಳು ಹೀಗಿವೆ —

''ತದ್ಯಥಾ–ಶಲ್ಯಂ, ಶಾಲಾಕ್ಯಂ, ಕಾಯಚಿಕಿತ್ಸಾ, ಭೂತವಿದ್ಯಾ, ಕೌಮಾರಭೃತ್ಯಂ,

ಅಗದತಂತ್ರಂ, ರಸಾಯನತಂತ್ರಂ, ವಾಜೀಕರಣತಂತ್ರಮಿತಿ।''

1. ದೇಹದೊಳಗೆ ಚುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಕಾಷ್ಠ ಲೋಷ್ಠಾದಿಗಳನ್ನೂ, ಶಲ್ಯರೂಪವಾಗಿ ಪೀಡಿಸುವ ದುಷ್ಟಸ್ತನ್ಯ, ಪೂಯ, ಮೂಢಗರ್ಭಾದಿಗಳನ್ನೂ ನಿವಾರಣೆಮಾಡುವ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸತಕ್ಕದ್ದು **ಶಲ್ಯತಂತ್ರ.** 2.ಶಲಾಕಕರ್ಮಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನುಬೋಧಿಸುವುದು **ಶಾಲಾಕ್ಯತಂತ್ರವು.** 3. ಕಾಯ ಎಂದರೆ ಅಗ್ನಿಯೆಂದೂ ಅಥವಾ ದೇಹವೆಂದೂ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಅಗ್ನಿ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆಯಾಗದಂತೆ ಮಾಡುವ ಅಥವಾ ವಮನ ವಿರೇಚನಾದಿ ದೇಹಶುದ್ಧಿಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವುದು **ಕಾಯಚಿಕಿತ್ಸೆಯು.** 4. ದೇವಾ-ಸುರಗಂಧರ್ವಯಕ್ಷರಕ್ಷಃಪಿತೃನಾಗಪಿಶಾಚಗಳೆಂಬ ಎಂಟುವಿಧ ಭೂತಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸತಕ್ಕ ಅಥವಾ ಭೂತಾವೇಶಾದಿಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾದುದು **ಭೂತವಿದ್ಯೆಯು.** 5.ಬಾಲಕರನ್ನು ಕಾಪಾಡಿ ರೋಗ ನಿವಾರಿಸುವುದು **ಕೌಮಾರತಂತ್ರವು.** 6. ವಿವಿಧವಿಷ-ಪ್ರತೀಕಾರವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವುದು **ಅಗದತಂತ್ರವು;** 7.ರಸರಕ್ತಾದಿದೇಹಧಾತುಗಳು ವೃದ್ಧಿಯಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ **ರಸಾಯನತಂತ್ರವು.** 8.ಸ್ತ್ರೀಯರೊಡನೆ ಸಂಯೋಗಮಾಡಲು ಶಕ್ತಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಶುಕ್ರವೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಸ್ಥಿರಸಂತಾನ-ವುಂಟಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಲು **ವಾಜೀಕರಣ ತಂತ್ರವು.** ಈ ರೀತಿ ಎಂಟುವಿಭಾಗಗಳಾಗುತ್ತವೆ.

ಇವುಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರರಿಚಯವನ್ನು ಹೀಗೆ ನೀಡಬಹುದಾಗಿದೆ.

1. ತತ್ರ ಶಲ್ಯಂ ನಾಮ ವಿವಿಧತೃಣಕಾಷ್ಠಪಾಷಾಣಪಾಂಸು(ಶು)ಲೋಹಲೋಷ್ಠಾಸ್ಥಿವಾಲನಖ-ಪೂಯಾಸ್ರಾವದುಷ್ಟವ್ರಣಾಂತರ್ಗರ್ಭಶಲ್ಯೋದ್ಧರಣಾರ್ಥಂ, ಯಂತ್ರಶಸ್ತ್ರಾರಾಗ್ನಿ ಪ್ರಣಿಧಾನ ವ್ರಣವಿನಿಶ್ಚಯಾರ್ಥಂ ಚ।

ಈ ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಶಲ್ಯತಂತ್ರವೆಂದರೆ ಅನೇಕವಿಧಗಳಾದ ಹುಲ್ಲು, ಕಡ್ಡಿ ಕಲ್ಲು ಧೂಳುಮಣ್ಣು ಲೋಹದ ಚೂರು, ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಟೆ, ಮೂಳೆಯಚೂರು, ಕೂದಲು, ಉಗುರು, ಕಿವಿಸೋರಿ ಸೇರಿರುವುದು, ದುಷ್ಟವ್ರಣವನ್ನು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಾಗಲೀ ತುದಿಯಲ್ಲಾಗಲೀ ಚುಚ್ಚುವುದು, ಮೃತಗರ್ಭವನ್ನು ಅಥವಾ ಬದುಕಿರುವಶಿಶುವನ್ನೇ ಜೀವಸಹಿತವಾಗಿ ಗರ್ಭಿಣಿಯ ಉದರದಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ತೆಗೆಯಬೇಕಾಗುವಾಗ ಉಪಯೋಗಿಸತಕ್ಕ ಶಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು

ಉಪಯೋಗಿಸುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಯಂತ್ರ, ಶಸ್ತ್ರ ಕ್ಷಾರ, ಅಗ್ನಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ವ್ರಣವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ತಿಳಿಯುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಸುವ ಭಾಗ :

2. ಶಾಲಾಕ್ಯಂ ನಾಮ ಊರ್ಧ್ವಜತ್ರುಗತಾನಾಂ ರೋಗಾಣಾಂ ಶ್ರವಣ ನಯನ ವದನ ಘ್ರಾಣಾದಿ ಸಂಶ್ರಿತಾನಾಂ ವ್ಯಾಧೀನಾಮುಪಶಮಾರ್ಥಂ, ಶಲಾಕಾಯಂತ್ರಪ್ರಣಿಧಾನಾರ್ಥಂ ಚ।

ಕತ್ತಿನ ಬುಡದಿಂದ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಎದೆಭುಜಗಳ ಸಂಧಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಕಿವಿ, ಕಣ್ಣು ಬಾಯಿ, ಮೂಗು ಮೊದಲಾದ ಅವಯವಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಿರುವ ರೋಗಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ಮತ್ತು ಶಲಾಕೆಯೆಂಬ ಯಂತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದಭಾಗವು ಶಾಲಾಕ್ಯತಂತ್ರವು.

3. ಕಾಯಚಿಕಿತ್ಸಾ ನಾಮ ಸರ್ವಾಂಗಸಂಶ್ರಿತಾನಾಂ ವ್ಯಾಧೀನಾಂ ಜ್ವರರಕ್ತ ಪಿತ್ತಶೋಷೋನ್ಮಾದಾಪಸ್ಮಾರಕುಷ್ಠಮೇಹಾತಿಸಾರಾದೀನಾಮುಪಶಮನಾರ್ಥಮ್ ।

ಕಾಯಚಿಕಿತ್ಸೆಯೆಂದರೆ ಸಕಲಶರೀರವನ್ನೂ ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಹುಟ್ಟಿರುವ ಜ್ವರ, ರಕ್ತಪಿತ್ತ ಶೋಷ, ಉನ್ಮಾದ, ಅಪಸ್ಮಾರ, ಕುಷ್ಠ ಮೇಹ, ಅತಿಸಾರ ಮೊದಲಾದ ರೋಗಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದ ಭಾಗವು.

4. ಭೂತವಿದ್ಯಾ ನಾಮ ದೇವಾಸುರಗಂಧರ್ವಯಕ್ಷರಕ್ಷಃಪಿತೃಪಿಶಾಚನಾಗಗ್ರಹಾದ್ಯುಪಸೃಷ್ಟಚೇತಸಾಂ ಶಾಂತಿಕರ್ಮಬಲಿಹರಣಾದಿಗ್ರಹೋಪಶಮನಾರ್ಥಮ್ ।

ಭೂತವಿದ್ಯೆಯೆಂದರೆ ದೇವತೆ, ಅಸುರ, ಗಂಧರ್ವ, ಯಕ್ಷ, ರಕ್ಷಸ್ಸು, ಪಿಶಾಚ, ನಾಗ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಹಗಳಿಂದ ಪೀಡಿತರಾದ ಜನರ ಮನಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ಆವರಿಸಿರುವ ವಿಕಾರಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿಕರ್ಮ, ಬಲಿದಾನ, ಗ್ರಹೋಚ್ಚಾಟನಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಉಚ್ಚರಿಸುವುದು ಮೊದಲಾದ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಗ್ರಹಪೀಡೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಸುಖವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದ ಭಾಗವು.

5.ಕೌಮಾರಭೃತ್ಯಂ ನಾಮ ಕುಮಾರಭರಣಧಾತ್ರೀಕ್ಷೀರದೋಷಸಂಶೋಧನಾರ್ಥಂ ದುಷ್ಟಸ್ತನ್ಯಗ್ರಹಸಮುತ್ಥಾನಾಂ ಚ ವ್ಯಾಧೀನಾಮುಪಶಮನಾರ್ಥಮ್ ।

ಕೌಮಾರಭೃತ್ಯವೆಂದರೆ ಆಗತಾನೇ ಜನಿಸಿದ ಮತ್ತು ಜನನವಾದನಂತರ ಕ್ಷೀರಪಾನ

ಮೊದಲಗೊಂಡು ಅನ್ನವನ್ನು ತಿನ್ನುವವರೆಗೂ ಬೆಳದಿರುವ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕ್ರಮವರಿತು ಪೋಷಿಸುವುದು, ದಾದಿಯರ ಹಾಲಿನ ದೋಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸುವುದು, ದುಷ್ಟಸ್ತನ್ಯಪಾನದಿಂದುಂಟಾಗುವ ಮಕ್ಕಳ ಶಾರೀರಿಕ ವ್ಯಾಧಿಗಳನ್ನೂ ಬಾಲಕರಿಗೆ ಗ್ರಹಾದ್ಯಾವೇಶದಿಂದುಂಟಾಗುವ ಮಾನಸವ್ಯಾಧಿಗಳನ್ನೂ ಪರಿಹಾರಮಾಡತಕ್ಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದಭಾಗವು.

6.ಅಗದತಂತ್ರಂ ನಾಮ ಸರ್ಪಕೀಟಲೂತಾ(ಮೂಷಿಕಾದಿ) ದಷ್ಟವಿಷವ್ಯಂಜನಾರ್ಥಂ ವಿವಿಧ ವಿಷಸಂಯೋಗೋಪಶಮನಾರ್ಥಂ ಚ।

ಅಗದತಂತ್ರವೆಂದರೆ, ಹಾವು, ಕೀಟ(ಚೇಳು), ಜಾಡರಹುಳು, ಇಲಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕಡಿತದಿಂದ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ವಿಷಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸತಕ್ಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಸ್ಥಾವರಜಂಗಮಾದಿ ವಿವಿಧ ವಿಷಗಳ ಸಂಯೋಗದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ವಿಷಬಾಧೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ, ಸಮಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ತುಪ್ಪ ಮತ್ತು ಜೇನುತುಪ್ಪಗಳನ್ನು ಮಿಶ್ರಮಾಡಿ ಸೇವಿಸುವುದರಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಸಂಯೋಗವಿಷದೋಷಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಬೋಧಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದವಿಭಾಗವು.

7. ರಸಾಯನತಂತ್ರಂ ನಾಮ ವಯಃಸ್ಥಾಪನಮಾಯುರ್ಮೇಧಾಬಲಕರಂ ರೋಗಾಪಹರಣ-ಸಮರ್ಥಂ ಚ।

ರಸಾಯನತಂತ್ರವೆಂದರೆ ನೂರುವರ್ಷಕಾಲ ಬದುಕುವಂತೆಯೂ ಅನಂತರವೂ ಬದುಕಿ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿ, ಬಲಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ರೋಗನಿವಾರಣೆಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಅಥವಾ ಮುದಿತನವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಬಹುಕಾಲ ತಾರುಣ್ಯಾವಸ್ಥೆಯೇ ಇರುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದವಿಭಾಗವು.

8. ವಾಜೀಕರಣತಂತ್ರಂ ನಾಮ ಅಲ್ಪದುಷ್ಟಕ್ಷೀಣವಿಶುಷ್ಕರೇತಸಾಮಾಪ್ಯಾಯನ-ಪ್ರಸಾದೋಪಚಯಜನನನಿಮಿತ್ತಂ ಪ್ರಹರ್ಷಜನನಾರ್ಥಂ ಚ।

ವಾಜೀಕರಣತಂತ್ರವೆಂದರೆ, ಅಲ್ಪಪ್ರಮಾಣದ, ದೋಷದೂಷಿತವಾದ,

ಮುನ್ನುಡಿ

ರೋಗಾದಿಗಳಿಂದ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ ಮತ್ತು ಬತ್ತಿಹೋದ ಶುಕ್ರಧಾತುವುಳ್ಳ ಜನರನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ, ಅಲ್ಪಶುಕ್ರವುಳ್ಳವರಿಗೆ ಅತಿಯಾಗಿ ಹೆಚ್ಚುವಂತೆಯೂ, ವಾತಾದಿ ದೋಷದೂಷಿತ-ರೇತಸ್ಸುಳ್ಳವರಿಗೆ ಶುದ್ಧಿಮಾಡತಕ್ಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸುವಂತೆಯೂ, ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಕ್ಷೀಣವಾಗಿರುವ ಶುಕ್ರವುಳ್ಳವರಿಗೆ ವೃದ್ಧಿಯಾಗು ವಂತೆಯೂ ಅತ್ಯಂತ ಕ್ಷೀಣವಾಗಿರುವವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುವಂತೆಯೂ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಆಯುರ್ವೇದಭಾಗವು.

ಆಯುರ್ವೇದದ ಪರಂಪರೆ

ಈ ಪವಿತ್ರವಾದ ಆಯುರ್ವೇದಶಾಸ್ತ್ರದ ಭವ್ಯಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಬೆಳಗಿಸಿದ ಮೂವರು ಮಹನೀಯರನ್ನು ಆರ್ಯೋಕ್ತಿಯೊಂದು ಹೀಗೆ ವರ್ಣಿಸಿದೆ– **ಅತ್ರಿಃ ಕೃತಯುಗೇ ವೈದ್ಯೋ ದ್ವಾಪರೇ ಸುಶ್ರುತೌ ಮತಃ। ಕಲೌ ವಾಗ್ಭಟ ನಾಮಾತೋ ಚ ..** ಈ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ ಅತ್ರಿಋಷಿಯು ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ, ಸುಶ್ರುತನು ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ, ಕಲಿಯುಗದಲ್ಲಿ ವಾಗ್ಭಟನೂ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರವರ್ತಕರು. ಆಯುರ್ವೇದದ ಅಧ್ಯಯನಶೀಲರಾದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯಪೌರ್ವಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ದಂತೆ ಸುಶ್ರುತನು ಕನಿಷ್ಠ ಎರಡುವರೆ ಸಾವಿರವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನನೆಂದು ನಂಬಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಂದು ಉಪಲಬ್ಧವಾದ ಸುಶ್ರುತಸಂಹಿತೆಯು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನ ಮಗನ ಸಂತತಿಯಿಂದ ರೂಪು-ಗೊಂಡದ್ದಾಗಿದೆ. ಸುಶ್ರತ ಸಂಹಿತೆಯ ಸೂತ್ರಪ್ರಸ್ಥಾನದ ಒಂದನೇ ಅಧ್ಯಾಯದ 21ನೇ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಧನ್ವಂತರಿಯ ಅವತಾರನಾದ ದಿವೋದಾಸನಿಂದ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನ ಮಗನಾದ ಸುಶ್ರುತನು ಈ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆದನೆಂದು ನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ.

– ಅಹಂ ಹಿ ಧನ್ವಂತರಿರಾದಿದೇವಃ

ಜರಾಋಜಾಮೃತ್ಯುಹರೋಽಮರಾಣಾಮ್।

ಶಲ್ಯಾಂಗಮಂಗ್ಯೈರಪರ್ಯೈರುಪೇತಂ

ಪ್ರಾಪ್ತೋಽಸ್ಮಿಗಾಂ ಭೂಯ ಇಹೋಪದೇಷ್ಟುಂ॥

ಚಕ್ರದತ್ತನ **ವೈದ್ಯಕಗ್ರಂಥದಲ್ಲೂ** ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನಮಗನಾದ ಸುಶ್ರುತನು ಶಲ್ಯ-

ಪ್ರಧಾನವಾದ ಆಯುರ್ವೇದಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಾಣಬರುವುದು. **–ಅಥ ಪರಮಕಾರುಣಿಕೋ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರಸುತಃ ಸುಶ್ರುತಃ ಶಲ್ಯಪ್ರಧಾನಮಾಯುರ್ವೇದ ತಂತ್ರಂ ಪ್ರಣೇತುಮಾರಬ್ಧವಾನ್।**

ತ್ರೇತಾಯುಗದ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನಮಗನಾದ ಸುಶ್ರುತಾಚಾರ್ಯನಿಂದ ಹರಿದು ಬಂದ ಈ ವಿದ್ಯಾಪರಂಪರೆ ಕ್ರಿಸ್ತಪೂರ್ವದ ಚರಕಾಚಾರ್ಯ, ಸುಶ್ರುತಾಚಾರ್ಯ, ವಾಗ್ಭಟಾಚಾರ್ಯರೆಂಬ ಮುನಿತ್ರಯರಿಂದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಂಡಿತು.

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಉಪಯುಕ್ತತೆ–

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವು ಸಂಯಮದ ಸಂವಿಧಾನದೊಂದಿಗೆ ಭೋಗದ ಬದುಕನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸುತ್ತದೆ. ಅಡೆತಡೆಯಿಲ್ಲದ ಸ್ವಚ್ಛಂದವಿಲಾಸಮಯ ಬದುಕು ಮಾನವನನ್ನು ಸ್ವಾರ್ಥಿಯನ್ನಾಗಿಸಿ ವಿನಾಶದತ್ತ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವುದು ಇತಿಹಾಸದ ಪುಟಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಅನುಭವದಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾದ ಸಂಗತಿ. ಈ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘಜೀವನ ಮತ್ತು ಸುಖೀ ಬದುಕಿನ ಕನಸುಕಾಣುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಆಯುರ್ವೇದವನ್ನು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನಗೈದು ಅಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುವ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿದೆ. **ಅಷ್ಟಾಂಗ ಸಂಗ್ರಹದ** ಈ ಮಾತು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ —

ಆಯುಃ ಕಾಮಯಮಾನೇನ ಧರ್ಮಾರ್ಥಸುಖಸಾಧನಮ್
ಆಯುರ್ವೇದೋಪದೇಶೇಷು ವಿಧೇಯಃ ಪರಮಾದರಃ। ಇದರ ಭಾವವು ಹೀಗಿದೆ– ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ ಮತ್ತು ಸುಖಸಾಧನವಾದ ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯದ ಹೆಬ್ಬಯಕೆ ಇರುವವನು ಆಯುರ್ವೇದದ ಉಪದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇಡುವುದು ಅಪರಿಹಾರ್ಯವಾಗಿದೆ.

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕಾ

ಆಯುರ್ವೇದದ ಭವ್ಯಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ **"ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕೆ"** ಯೆಂಬ ಪ್ರಕೃತ ಮುದ್ರಿತಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃ, ದೇಶ, ಕಾಲಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿಯದಿರುವುದು ದುಃಖದ ಸಂಗತಿ. ಇದರ ಕೃತಿಕಾರನು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಬಗ್ಗೆ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳದಿರುವುದು, ಈ

ಕೃತಿಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗವು ದೊರಕದಿರುವುದೂ ನಮ್ಮ ಮೌನಕ್ಕೆ ಹಿನ್ನಲೆಯಾಗಿದೆ.

ಆದರೂ ಇದರ ಕೃತಿಕಾರನು ಪ್ರಾಯಃ ತೆಲುಗಿನವನಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ತೆಲುಗಿನ ವಾತಕರ್ಮಾಲು, ಪಿತ್ತಕರ್ಮಾಲು, ಲಂಘನಕ್ರಮಂ ಮುಂತಾದ ವಾಕ್ಯಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ತೆಲುಗು ಮೂಲಪ್ರತಿಸಂಖ್ಯೆ ಪಿ.ಎಲ್.483.

ಅನೇಕ ಕಡೆ ಗ್ರಂಥಪಾತವಿದೆ. ಅಂತಹ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಭಾವಿತ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಬೇರೆ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾದ ಅವುಗಳ ಲಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಸಂಯೋಜನೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕಾ ಗ್ರಂಥದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ

ಭಟ್ಟಾರಹರಿಚಂದ್ರನು ನಿದಾನದ ಶಬ್ದವನ್ನು ಹೀಗೆ ನಿರ್ವಚನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ– ''ನಿರ್ದಿಶ್ಯತೇ ವ್ಯಾಧಿಃ ಅನೇನ ಇತಿ ನಿದಾನಮ್''. ಜೆಜ್ಜಟನ ಲಕ್ಷಣ– ''ನಿಶ್ಚಿತ್ಯ ದೀಯತೇ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತೇ ವ್ಯಾಧಿಃ ಅನೇನ ಇತಿ ನಿದಾನಮ್'' ಅಂದರೆ ರೋಗವನ್ನು ಯಾವ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ನಿಶ್ಚಯಮಾಡುತ್ತಾರೋ ಅಂತಹ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ **ನಿದಾನ** ಎಂಬುದಾಗಿ ಹೆಸರು. ಇಂತಹ ರೋಗಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಏಕೈಕಗ್ರಂಥವೆಂದು ಮಾಧವಕರನ 'ಮಾಧವ ನಿದಾನ'ಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಇದೆ. ಚರಕ, ಸುಶ್ರುತ, ಕಾಶ್ಯಪ, ಭೇಲಸಂಹಿತಾ ಮುಂತಾದುವುಗಳಲ್ಲಿ ನಿದಾನಸ್ಥಾನಗಳಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ವಿದೇಹ, ವಾಗ್ಭಟ ಜೆಜ್ಜಟ ಮುಂತಾದವರ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಮಾಧವನಿದಾನದಲ್ಲಿ ರೋಗಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯೂ ನಮಗೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವ ಕೆಲವು ರೋಗಗಳನ್ನು ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಜಲಕೂರ್ಮಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಚರಕ, ಸುಶ್ರುತಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರೋಗದ ಪ್ರಭೇದವನ್ನು ಹೇಳುವಾಗಲೂ ಮಾಧವನಿದಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗದಿರುವ ಅನೇಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ರೋಗಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ರೋಗಿಗೆ ಪಿಶಾಚಿಮೆಟ್ಟಿಕೊಂಡಾಗ ಅವನ ವರ್ತನೆ ಹೇಗೆ ಹಾಗೂ ಅದನ್ನು

ತಿಳಿಯುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು 'ಭೂತವಿಜ್ಞಾನೀಯ' ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹದಿನೆಂಟು ಪ್ರಭೇದಗಳ ಜೊತೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ವಿಷಚಿಕಿತ್ಸೆಯಲ್ಲಿ ಚರಕ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದರೂ ದೇಶಕಾಲಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು 2ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿ ಮುಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿಲ್ಲ, ಸರ್ಪಕಚ್ಚಿದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಯಾವ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಯುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುವಾಗ ಅಷ್ಟಮ್ಯಾದಿಷು ಎಂದು ಆದಿಶಬ್ದಪ್ರಯೋಗಮಾತ್ರ ಇದೆ. ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರು ಪೂರ್ಣಿಮಾ,ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಗಳು ಎಂದು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪಂಚಮೀ ಹಾಗೂ ಚತುರ್ದಶಿಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಇಂತಹ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಚ್ಚಿದರೆ ಅವನು ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ನಕ್ಷತ್ರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಗುಲ್ಮದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ರಕ್ತಗುಲ್ಮ-ಶೋಣಿತಗುಲ್ಮ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಚರಕನು ಶೋಣಿತಗುಲ್ಮ ಕೇವಲ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಹೇಳಿ ''ನ ಪುರುಷಸ್ಯ'' ಎಂದು ಪುರುಷರಿಗೆ ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಪುರುಷರಿಗೂ ರಕ್ತಗುಲ್ಮವಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ಚಿಂತನೀಯ ಅಂಶ.

''ನಿದಾನಂ ಪೂರ್ವರೂಪಾಣಿ ರೂಪಾಣಿ ಉಪಶಯಸ್ತಥಾ । ಸಂಪ್ರಾಪ್ತಿಶ್ಚೇತಿ ವಿಜ್ಞಾನಂ ರೋಗಾಣಾಂ ಪಂಚಧಾ ಸ್ಮೃತಮ್ ॥'' ಎಂದು ವೈದ್ಯನಾದವನು ರೋಗಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಮುಂಜಾಗ್ರತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ರೋಗದ ಲಕ್ಷಣ, ರೋಗದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕಹಂತ, ರೋಗದ ದೆಶೆ, ಚಿಕಿತ್ಸಾಕ್ರಮ, ರೋಗಬರಲು ಕಾರಣಗಳು ಇವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿದಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥವು ಕೇವಲ ರೋಗಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳು ಬರಲು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ರೋಗದದೆಶೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಇವುಗಳ ಚಿಕಿತ್ಸಾಕ್ರಮವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ನಮಗೆ ಸಿಗದಿರುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕಿತ್ಸಾಕ್ರಮವಿರಬಹುದು. ಮತ್ತು ಸನ್ನಿಪಾತಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ ''**ಗ್ರಂಥಾಂತರೇ**'' ಎಂದು ಬೇರೊಂದು ಗ್ರಂಥದಿಂದಲೂ ಸಹ ಕೆಲವು ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಆಯ್ದು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜ್ವರಲಕ್ಷಣಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ವಾಹಟ + ಸಾರಸಂಕ್ಷೇಪ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಉಲ್ಲೇಖ

ಕಾಣಸಿಗುವುದು. ಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೂ ಗ್ರಂಥಾಂತರದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಈ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಕೃತಿ ದೊರಕಿದಷ್ಟಾದರೂ ಆಸಕ್ತಮಾನವರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಲೆಂದು ಇದನ್ನು ಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂದು ವೈದ್ಯಕಶಾಸ್ತ್ರವು ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನವಿಲ್ಲದ ಕೇವಲ ಸಂಪತ್ತಿಗಾಗಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾರಾಟಮಾಡುವ ದುರಂತಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕೃತಿಯು ಅಂತಹ ವೈದ್ಯರನ್ನು ಪಾದವೈದ್ಯರು, ಅರ್ಧವೈದ್ಯರು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಅವರಿಂದ ದೂರವಿರಬೇಕೆಂದು ಎಚ್ಚರಿಸುತ್ತದೆ. ವೈದ್ಯರ ಪ್ರಧಾನವಾದ ದೋಷಗಳನ್ನು ಈ ಕೃತಿಯು ಹೀಗೆ ಪಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದೆ.

अनाहूयाभिगमनमवेळारोगिदर्शनम् ।
अत्यन्तधनकांक्षत्वमबद्धप्रतिपादनम् ॥ २६ ॥
अज्ञात्वा तच्चिकित्सत्वमसाध्यस्य प्रतिग्रहम् ।
अपायाज्ञानशून्यत्वं वैद्यानां दोषसप्तकम् ॥ २७ ॥

1.ಕರೆಯದೇ ಹೋಗುವುದು, 2.ಅವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ರೋಗಿಯನ್ನು ನೋಡುವುದು, 3.ಅತಿಯಾದ ಹಣದಾಸೆ, 4.ಅಸಂಬದ್ಧವಾದದ್ದನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದು, 5.ರೋಗದ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯದಿರುವುದು, 6.ಅಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದನ್ನು ಪರಿಗ್ರಹಿಸುವುದು, 7.ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಲಘುವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವುದು - ಈ ಏಳೂ ದೋಷಗಳು.

ಸಂಪೂರ್ಣವೈದ್ಯನ ಗುಣಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಈ ಕೃತಿಯು ಹೀಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದೆ.

त्रिशिरश्च त्रिनेत्रश्च षड्बाहुश्चतुराननः ।
अष्टौ चाङ्गश्चतु------ घ्रिर्वैद्यस्याकारलक्षणम् ॥ ४ ॥
आकारं यो न जानाति यमदूतसमो भवेत् ।
वातपित्ताकफा ये तु कथ्यन्ते त्रिशरा इति ॥ ५ ॥
अनूपी जङ्गलो देशः --------------- ।
शिशरे च वसन्ते च ग्रीष्मे वर्षे च शारदाः ॥ ६ ॥

हेमन्तादिऋतोर्नाम षड्बाहुश्चैव नामकः ।
सूत्रस्थानं तु शारीरं निदानं चोत्तरं मतम् ॥ ७ ॥
ये ------- ज्ञानं चतुराननामकम् ।
कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्रावृषान् ॥ ८ ॥
भिषग्द्रव्याप्यु ------ ता रोगी पादचतुष्टयम् ।
एतद्वैद्यस्य चाकारं यो जानाति स पण्डितः ॥ ९ ॥

ವಾತ, ಪಿತ್ತ ಕಫಗಳೆಂಬ ತ್ರಿಶಿರಗಳನ್ನೂ, ಆರು ಋತುಗಳನ್ನೇ ಆರು ಬಾಹುಗಳನ್ನಾಗಿಯೂ, ಸೂತ್ರಸ್ಥಾನ, ಶಾರೀರ, ನಿದಾನ ಮೊದಲಾದ ಚತುರ್ಮುಖಗಳನ್ನೂ, ಪಾದ ಚತುಷ್ಟಯಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವ ವೈದ್ಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದಿರುವವನೇ ನಿಜವಾದ ಪಂಡಿತ.

ವಾತ, ಕಫ, ಪಿತ್ತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಸಮುಚಿತವಾದ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ನೀಡಬಲ್ಲವನೇ ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಪಂಡಿತನೆನಿಸುವನು. ಈ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಆಯುರ್ವೇದಶಾಸ್ತ್ರವು ಈ ತ್ರಿದೋಷಗಳ ಮೂಲವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ನೂರಾರುರೋಗಗಳನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ತ್ರಿಧಾತುಗಳನ್ನು ದೇಹದಲ್ಲಿ ಸಮತೋಲನದಿಂದ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಲ್ಲಿ ಮಾನವನು ರೋಗಾತೀತನಾಗಬಲ್ಲನು.

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳ ಬಗೆಗೂ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಈ ಕೃತಿಯ ಮುದ್ರಣ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ತವೆನಿಸಿತು. ಮುಂದೊಂದುದಿನ ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥದೊರಕಿದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಅದಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಬಲ್ಲದು. ಪ್ರತಿಭೆ-ಅಧ್ಯಯನ-ಅಪಾರತಂತ್ರಗಳಿಂದ ಆಯಾಶಾಸ್ತ್ರವಿದ್ವಾಂಸರು ಬರೆದ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ಅನಾದರದಿಂದ ಭಾಗಶಃ ಕಳೆದು-ಕೊಂಡರೂ ಉಳಿದಭಾಗದ ಮುದ್ರಣಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸದಿರುವುದು ಕೃತಿಕಾರನಿಗೆ ಅಪಚಾರವೆನಿಸದು. ಈ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದರ ಮುದ್ರಣಪ್ರಯತ್ನ ಕೈಗೊಂಡೆ.

ಇದರ ವಿಸ್ತೃತ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಓದುಗರು ನೋಡಿ ಆನಂದಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮುನ್ನುಡಿ

ಕೃತಜ್ಞತಾಸಮರ್ಪಣೆ –

ದೇಶದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತವಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕನಾಗಿ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಸುಯೋಗ ದೊರಕಿರುವುದು ನನ್ನ ಭಾಗ್ಯವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದೇನೆ. ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಗುರುಗಳು ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರೂ ಆದ ಪೇಜಾವರಮಠದ **ಶ್ರೀಶ್ರೀವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದರ** ದಿವ್ಯಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ನಾನು ನ್ಯಾಯವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದವನು. ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ನನಗೆ ಅಲ್ಪಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಉಪ-ಯೋಗಿಯಾದ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ರಾಜನೀತಿ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಯೋಗ, ಆಯುರ್ವೇದ, ಸಂಗೀತ, ಗೃಹವಾಸ್ತು ದೇವಸ್ಥಾನವಾಸ್ತು, ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಾಚೀನರು ಬರೆದ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಆಸಕ್ತರಿಗೆ ನೀಡಿ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಷೇತ್ರದ ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ಉಪಯುಕ್ತತೆಯನ್ನು ಸಾರಬಯಸಿದವರು ಆದರಣೀಯ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ **ಪ್ರೊ॥ಸ.ನ.ಹೆಗಡೆಯವರು.** ಅವರ ಪರಮೋತ್ಸಾಹವೇ ಇಂತಹ ಕೃತಿಗಳ ಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಮೂಲಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಕರುಣಿಸಿದ ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಗುರುಗಳಾದ ಪೇಜಾವರ ಮಠಾಧೀಶರಿಗೆ ನನ್ನ ಅನಂತ ನಮನಗಳು. ಮಾನ್ಯಕುಲಪತಿಗಳ ಯೋಜನೆಗೆ ಸಾಕಾರರೂಪವನ್ನು ನೀಡಿ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲವಾಗುವಂತೆ ಹಗಲಿರುಳೂ ಶ್ರಮಿಸಿ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನನೀಡಿ ನನಗೆ ಉಪಕರಿಸಿದವರು ನಮ್ಮ ಮೆಚ್ಚಿನ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಡಾ॥ಕೆ.ವಿ. ರಮೇಶ್ ರವರು. ಅವರ ಸೌಜನ್ಯ, ವಿದ್ಯಾವಿನಯ ಸಂಪನ್ನತೆಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಆದರ್ಶವಾಗಿವೆ. ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡುವುದು ಅಭಿಮಾನದ ಹಾಗೂ ಹೆಮ್ಮೆಯ ಸಂಗತಿ. ಆದರಣೀಯ ಕುಲಪತಿಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ನಿರ್ದೇಶಕರಿಗೂ ನನ್ನ ಆದರ ಪೂರ್ವಕ ನಮನಗಳು ಸಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತಶಾಸ್ತ್ರಾಭ್ಯಾಸದ ಅಪೂರ್ವಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸುವ ಅವಕಾಶಕಲ್ಪಿಸಿದ ನನ್ನ ಪೂಜ್ಯಮಾತಾಪಿತೃಗಳಾದ ಶ್ರೀಮತಿಶಾಂತಾ- ಪ್ರೊ. ಡಿ. ಪ್ರಹ್ಲಾದಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನನ್ನ ಶ್ರದ್ಧಾಪೂರ್ವಕ ನಮನಗಳನ್ನು ಅರ್ಪಿಸುವೆ. ಆಯುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಪರಿಶ್ರಮವಿಲ್ಲದ ನನಗೆ ಈ ಕೃತಿಯ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅನುವಾದದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸಂಶಯಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ

ಉಪಕರಿಸಿದ ಡಾ|| ಎನ್.ಎಸ್. ವೇಂಕಟನಾಥನ್, ಹಾಗೂ ಡಾ||ವಿಜಯೀಂದ್ರಮೂರ್ತಿ ಇವರಿಗೆ ನನ್ನ ಆದರಪೂರ್ವಕ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು. ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯ ಅನುವಾದವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಉಪಕರಿಸಿದ ಆತ್ಮೀಯಬಂಧುಗಳಾದ ಶ್ರೀಅನಂತರಾವ್ ಇವರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಸ್ಮರಿಸದಿರಲಾರೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಂತದಲ್ಲೂ ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊರತರಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಉಪನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಡಾ|| ಸಿ.ಎನ್.ಬಸವರಾಜು ಇವರಿಗೆ ನನ್ನ ಅಭಿಮಾನಪೂರ್ವಕ ನಮನಗಳು. ಈ ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಕರಡುಪ್ರತಿತಿದ್ದುವಲ್ಲಿನನಗೆ ಆತ್ಮೀಯತೆಯಿಂದ ನೆರವು ನೀಡಿದ ಮಿತ್ರರಾದ ವಿ|| ಪ್ರದೀಪಸಿಂಹಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನನ್ನ ವಂದನೆಗಳು. ಇದರ ಮುಖಪುಟವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ವಿನ್ಯಾಸಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಸ್ನೇಹಿತ ಶ್ರೀಗಿರಿಧರರವರಿಗೂ ಹಾಗೂ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಸುಬ್ಬಣ್ಣ.ಕೆ. ರವರಿಗೆ ನನ್ನ ವಂದನೆಗಳು.

ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹಂಸಕ್ಷೀರನ್ಯಾಯದಿಂದ ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿ ಹರಸಲೆಂದು ಕರಜೋಡಿಸಿ ವಿನಂತಿಸುವೆ.

ಇತಿ, ತಮ್ಮ ವಿಶ್ವಾಸಿ.

ಡಿ.ಪಿ. ಮಧುಸೂದನ.

ಸಹಾಯಕ ಸಂಶೋಧಕರು,

ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯ,

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

ಮೈಸೂರು.

ಶುಭನುಡಿ

ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಆಯುರ್ವೇದಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಇದು ಅಥರ್ವವೇದದ ಚಿಂತನೆಗಳಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡು ಎಂಟು ಅಂಗಗಳಿಂದ ಪರಿಪೂರ್ಣ-ವಾಗಿದ್ದು ಅಥರ್ವವೇದದ ಉಪಾಂಗವೆನಿಸಿದೆ. ಆಯುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಎಂಟು ಅಂಗಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ, 1.ಶಲ್ಯತಂತ್ರ; 2.ಶಾಲಾಕ್ಯತಂತ್ರ; 3.ಕಾಯಚಿಕಿತ್ಸೆ; 4.ಭೂತವಿದ್ಯೆ 5.ಕೌಮಾರತಂತ್ರ; 6.ಅಗದತಂತ್ರ; 7.ರಸಾಯನತಂತ್ರ ಹಾಗೂ 8.ವಾಜೀಕರಣತಂತ್ರ.

ಆಯುರ್ವೇದದ ಭವ್ಯಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಬೆಳಗಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಅತ್ರಿಋಷಿ, ಸುಶ್ರುತ, ಹಾಗೂ ವಾಗ್ಭಟರು ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರುಗಳು ಮಾನವರ ದೀರ್ಘಜೀವನ ಹಾಗೂ ಸ್ವಸ್ಥಜೀವನಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡಿ ಮಹದುಪಕಾರಮಾಡಿದ ಮಹನೀಯರು. ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಅನೇಕರು ಬೆಳೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಕಾರರು ತಮ್ಮ ಬಗೆಗೆ ಏನನ್ನೂ ತಿಳಿಸದೇ ಹೋದರೂ ಲೋಕೋಪಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಹತ್ತರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಟ್ಟು ಅಪಾರವಾದ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತಹ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ **"ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕಾ"** ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವೂ ಒಂದು. ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ಅಭಿಮಾನವಿರುವ ಆಸಕ್ತರಿಗೆ ಹಲವಾರು ಉಪಯುಕ್ತ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನೀಡುವಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಶ್ರೀಯುತರಾದ ಡಿ.ಪಿ.ಮಧುಸೂದನ, ಎಮ್.ಎ. ಅವರು ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅತ್ಯಂತಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆಯುರ್ವೇದಪಂಡಿತರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಪಡೆದು, ಶ್ರಮವಹಿಸಿ, ತಾಳ್ಮೆಯಿಂದ ಸಂಸ್ಕರಿಸಿ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಶ್ಲಾಘನೀಯವಿಚಾರವಾಗಿದೆ. ಪಂಡಿತಪರಂಪರೆಯ ಮನೆತನದಿಂದ ಬಂದಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ ಮಧುಸೂದನ ಅವರು ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಪೇಜಾವರ ಶ್ರೀಶ್ರೀಗಳವರಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸುಲಭಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಆಂಗ್ಲಾನುವಾದಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀಯುತ ಮಧುಸೂದನ ಅವರಿಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಕೋರುತ್ತೇನೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥ ಹೊರಬರುವಲ್ಲಿ ನವದೆಹಲಿಯ ಮಾನವ ಸಂಪನ್ಮೂಲಸಚಿವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಬ್ದಾವಳಿ ಆಯೋಗವು ಧನಸಹಾಯ ನೀಡಿದೆ. ಸಂಸ್ಥೆಯ ಎಲ್ಲ ಪದಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇನೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಎಸ್.ಎನ್.ಹೆಗ್ಡೆ ಅವರಿಗೆ ಸನ್ಮಾನ್ಯಕುಲಸಚಿವರಾದ ಶ್ರೀ ಎನ್.ಡಿ.ತಿವಾರಿ ಅವರಿಗೆ, ಸನ್ಮಾನ್ಯ ಹಣಕಾಸು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಶ್ರೀ ಎಂ.ಮಹದೇವಸ್ವಾಮಿ ಅವರಿಗೆ, ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನೆಚ್ಚಿನ ಗೌರವನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಡಾ॥ ಕೆ.ವಿ.ರಮೇಶ್ ಅವರಿಗೆ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗದ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಆರೋರಾ ಅವರಿಗೆ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗದ ಉಪನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಶ್ರೀ.ಬಾ.ವೇ.ಶ್ರೀಧರ ಅವರಿಗೆ ವಂದನೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ.ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿರುವ ಶ್ರೀ.ಕೆ.ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಅವರಿಗೆ ವಂದನೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತೇನೆ. ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ನಿರ್ದೇಶಕರಿಗೆ ಮತ್ತು ಸಿಬ್ಬಂದಿವರ್ಗದವರಿಗೆ ಅಭಿನಂದನೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇನೆ.

ವಿದ್ವಾನ್, ಡಾ॥ ಸಿ.ಎನ್.ಬಸವರಾಜು,
ಉಪನಿರ್ದೇಶಕರು,
ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯ
ಮೈಸೂರುವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ
ಮೈಸೂರು-570 005.

ತಾ॥ 31-03-2003
ಮಾಸ ಶಿವರಾತ್ರಿ

A NOTE

Sri D.P.Madhusudana hails from a family of Sanskrit scholars and has attained wide and deep knowledge especially in Dvaita Philosophy. Though young, he has rendered good service in the field of Sanskrit teaching and editing important manuscripts of Sanskrit works. The present critical edition of "Vaidyaśāstradīpikā" (Author unknown) is of particular significance for the following reasons.

The Vice-Chancellor of the University of Mysore, Prof.S.N. Hegde, himself a Scientist of repute, has been urging the Oriental Research Institute to lay special stress on the selection, edition and publication of manuscripts pertaining to Indianc Sciences. The present work is one of the results of this New Policy. It is also the Vice-Chancellor's desire that the Sanskrit texts of scientific works being published should be made understandable by non-Sanskrit scholars and also other interested public through the publication of Kannada and English translations. Sri D.P.Madhusudana has eminently succeeded in fulfilling these desires of the Vice-Chancellor.

The present work "Vaidyaśāstradīpikā"is related to the vast field of Indian Medicine and deals with all the points of Ayurveda, especially with different types of diseases and their treatment, etc.

I congratulate the editor Sri.D.P.Madhusudana for a work so well done and hope that this work will be widely welcomed by all those who are eager to know more about our ancient sciences.

Mysore
30-5-2003

K.V.RAMESH

विषयानुक्रमणिका

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

ವಿಷಯಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ

ವಿಷಯಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ

वैद्यशास्त्रदीपिका

नमामि धन्वन्तरिमादिवैद्यं सुरासुरैर्वन्दितपादपद्मम् ।
लोके जरारुग्भयमृत्युनाशनं दातारमीशं सकलौषधीनाम् ।। १ ।।
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं नित्यमहं भजामि ।। २ ।।
क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः ।(१)
कर्माभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्पला ।। ३ ।।
त्रिशिरश्च त्रिनेत्रश्च षड्बाहुश्चतुराननः ।
अष्टौ चाङ्गश्चतु------ घ्रिर्वैद्यस्याकारलक्षणम् ।। ४ ।।
आकारं यो न जानाति यमदूतसमो भवेत् ।
वातपित्ताकफा ये तु कथ्यन्ते त्रिशरा(२) इति ।। ५ ।।
अनूपी जङ्गलो देशः ---------------- ।
शिशरे च वसन्ते च ग्रीष्मे वर्षे च शारदाः ।। ६ ।।
हेमन्तादिऋतोर्नाम षड्बाहुश्चैव नामकः ।
सूत्रस्थानं तु शारीरं निदानं चोत्तरं (मतम्)(३) ।। ७ ।।
ये (४)-------- ज्ञानं चतुराननानामकम् ।
कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।। ८ ।।
अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा येषु संस्थिताः ।

---

(१)द्र० योगरत्नाकर-७ (२) त्रिशिरा इति साधु इति भाति ।
(३)मातृकायां गलिते भागे एतत् चिह्नाङ्कित सम्भावित पाठः संयोजितः ।
(४) अस्पष्टम् ।

[1]भिषग्द्रव्याप्यु ------ ता रोगी पादचतुष्टयम् ।
एतद्वैद्यस्य चाकारं यो जानाति स पण्डितः ॥ ९ ॥

(पादवैद्यलक्षणम्)

पादवैद्यो न पाकज्ञः सदाचारविवर्जितः ।
बहुप्रलापी मूर्खश्च देवतागुरुनिन्दकः ॥ १० ॥
दोषकोपोऽतिभीरुश्च दृढकर्मविवर्जितः ।
दर्शनस्पर्शनाद्ध्यानात् मृत्युस्तस्य न संशयः ॥ ११ ॥

(अर्धवैद्यलक्षणम्)

अर्धवैद्योऽल्पशास्त्रज्ञः औषधेष्वल्पवासनः ।
व्याधेस्तत्त्वापरिज्ञानी वेदनान्यनिरूपकः ॥ १२ ॥
दर्शनात् स्पर्शनात्प्रश्नान्पुनरावर्तते गतः ।
त्रिपादविद्भिषग्वीरः निदाने चातिकोविदः ।
दृष्टकर्मा शुचिर्दक्षः साध्यासाध्य (विचक्षणः) ॥ १३ ॥
व्याधेस्तत्वपरिज्ञानी सदाचारसमन्वितः ।
सर्वौषधानि जानाति सम्पन्नो मन्त्रतत्परः ॥ १४ ॥
दर्शनस्पर्शनाद्यैश्च निरोगोऽप्यायुवर्धनः ॥

---

(१)भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् । — यो.र. पृ-२

(सम्पूर्णवैद्यलक्षणम्)

सम्पूर्णवैद्यस्सर्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

आयुःपरीक्षानिपुणः (शुचिर्दक्षश्चसो मतः)[१]।। १५ ।।

बहुपाठी सदाचारः (शुद्ध सद्)[१]गुरुपूजकः ।

शुभदश्चापि जानाति व्याधेरुत्पत्तिकारणम् ।। १६ ।।

स्वरूपस्थानमानं च -------व्याधिनिश्चयः ।

अन्तःकरणशुद्धश्च दे(श)काल(वि)निर्णयः ।। १७ ।।

राजस्थाने सभामध्ये न भीतस्सर्वराजकः ।

सुवेषस्सुप्रसन्नश्च सुवाचस्सुलभस्सदा ।। १८ ।।

दर्शनस्पर्शनात्तस्य आयुरारोग्यवर्धनम् ।

वैद्यः स्याद्गुरुसन्निधानकुशलःपीयूषपाणिश्शुचिः ।

दक्षः कालवयोवलौषधगदज्ञानोदयश्शास्त्रवित् ।।

धीरान्तःकरणः कलासु निपुणः कारुण्यपूर्णःस्पृहा-

युक्तो भूतनियन्त्रमन्त्रकुशलो वाग्मी प्रगल्भस्सुधीः ।। १९ ।।

भेषजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचि ।

श्रद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्यप्रयोजितम् ।। २० ।।

अनन्यकार्योपहितं तन्मन्त्री गुरुसंमतम् ।

आस्वादितं परिजनैः स्वयं चानुप्रयोजयेत् ।। २१ ।।

---

(१)सम्भावित पाठोऽयम् ।

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ।। २२ ।।
कुशीलस्तरुणःस्तब्धः सरोगी स्वयमागतः ।
एते वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ।। २४ ।।

प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।[१]
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।। २५ ।।
अनाहूयाभिगमनमवेळारोगिदर्शनम् ।
अत्यन्त धनकांक्षत्वमबद्धप्रतिपादनम् ।। २६ ।।
अज्ञात्वा तच्चिकित्स[२]त्वमसाध्यस्य प्रतिग्रहम् ।
[३]अपाया हस्याहेतुत्वं वैद्यानां दोषसप्तकम् ।। २७ ।।
नाद्याच्च रोगिभवने न स्वपेच्च भिषग्वरः ।
नो चेदसाध्यतां याति याप्यतां याति रागतः ।। २८ ।।
मन्त्रे तीर्थे द्विजे दैवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ।। २९ ।।
लब्धविद्यो गुरुं द्वेष्टि लब्धारोग्यश्चिकित्सकम् ।
लब्धपुत्रा पतिं द्वेष्टि लब्धभार्यस्तुमातरम् ।। ३० ।।

---

(१)ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ।
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । – इति यो.र.
(२)चिकित्सात्वं इति मातृकायाम् (३) अस्पष्टमिदम् ।

(विचित्रम्)

विप्रास्सुरा मन्त्रविदो भिषक् च ।
दोषे[1]ऽप्यशान्ते भिषगेक एव ।
दोषस्य पात्रो भवतीति चित्रम् ॥ ३१ ॥

रसवैद्यं भवेद्दैव्यं मानुष्यं मूलिकादिभिः ।
आसुरं शस्त्रदाहादि मन्त्रजं सिद्धमुच्यते ॥ ३२ ॥

आयुष्मान्सत्यवान्सत्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
मुच्यते व्याधितस्साधुर्वैद्यवाक्यरताऽस्तिकः ॥ ३३ ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सो बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे ।
भिषग्वाक्यरतश्शान्तः शेषः परिचरः स्मृतः ॥ ३४ ॥

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं परित्यजेत् ॥ ३५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
दोषास्तस्यापहन्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ ३६ ॥

तस्मादात्मवतां नित्यमाहाराचारभेषजैः ।
श्रीमतामानुसेव्यं च स्वाथ्ययोगानुवृत्तये ॥ ३७ ॥

समदोषस्समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नेन्द्रियमात्मानं स्वाथ्यमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

---

(१)दोषो इति मातृकायाम्

दोषाणां साम्यमारोग्यं वैषम्यं व्याधिरुच्यते ।

वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां प्रत्ययस्तु विपर्ययैः ॥ ३९ ॥

द्विपुरीषं द्विराहारं षण्मूत्रं चैकसङ्गमम् ।

त्रिक्षुधाः पञ्चवायुश्च स्वस्थमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥

एकशय्या द्विभोजी च षण्मूत्रद्विपुरीषयोः ।

एकसङ्गमकारी च शतवर्षाणि जीवति ॥ ४१ ॥

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुः पुण्यच्चयक्षयात् ।

तयोरपि क्षयो दृष्टो विषमा परिमारिणाम् ॥ ४२ ॥

आरोग्येऽष्टदिनाभ्यङ्गं प्रत्यहं दन्तधावनम् ।

मासे मासेषु वपनं द्विमासेषु विरेचनम् ॥ ४३ ॥

षण्मासे वमनं कुर्यात् सङ्गमं च दिनत्रयम् ।

अतिसङ्गे कृशं रूक्षं [(१)]अङ्गदाहं शिरो भ्रमम् ॥ ४४ ॥

[(२)]स्निग्धोष्णस्थिरवृष्यबल्यलवणस्वाद्वाम्लतैलातप ।

देहाभ्यञ्जनमत्स्यमांसमधुपानैर्वाहनोन्मर्दनैः ॥

---

(१)मङ्ग इति मातृकायाम् ।

(२)स्निग्धोष्णस्थिरवृष्यबल्यलवणस्वाद्वाम्लतैलातप ।
देहाभ्यञ्जनमत्स्यमांसमदिरासंवाहवोद्वर्तनम् ।
निरूहनस्यशयनस्थानोपहानादिकम् । – इति यो.र. पृ-८

स्नेहस्वेदनिरूपणान्यशयनस्नेहोपवासादिकम् ।
पानाहारविहारभेषजमिदं वातं[१] प्रशान्तिं नयेत् ।। ४५ ।।

[२]पारुष्यसङ्कोचनतोदशूलाश्यावत्वभङ्गव्यथचेष्टभावान् ।
सुप्तत्वशीतत्वखरत्वशोषान्कर्माणि वायोः प्रभवन्ति तज्ज्ञाः ।।४६।।

अकालवरितोगौरः प्रस्वेदी रोचनो बुधः ।
स्वप्ने च दीप्तमुत्प्रेक्षी पित्तान्धो [३] मध्यमो नरः ।। ४७ ।।

कट्वाम्लमद्यलवणोष्णविदाहतीक्ष्णक्रोधातपानलसदाश्रमशुष्कशाकैः।
क्षाराद्यजीर्णविषमाशनभोजनैश्च पित्तप्रकोपमुपयातिघनात्यये च
।।४८।।

तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशाभोजनं [४]
ज्योत्स्नाभूगृहवारियन्त्रजलजस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् ।।
सर्पिः क्षीरविरेकस्वापरुधिरस्रावप्रलेपादिकम् [५]
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं[६] प्रशान्तिं नयेत् ।। ४९ ।।

---

(१) वात इति मातृकायां । श्लेष्माणमुग्रं जयेत् इति उत्तरत्र दृष्टत्वात् वातं इति परिवर्तितम् ।

(२) पार्श्वश्वसङ्कोचनतोर्ध्वशूलाश्यामत्वमङ्गव्यथचेष्टभर्गान्।
सुप्तत्वशीतत्वखरत्वशोभाकर्माणि वायोः प्रभवन्ति तद्ज्ञाः – इति मातृकायाम्

(३)(वित्ताधमो)

(४)तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजन – इति यो.र.

(५)सर्पिः क्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावोपदेहादिकम् – इति यो.र.

(६) पित्त इति मातृकायाम् श्लेष्माणमुग्रं जयेत् इति उत्तरत्र दृष्टत्वात् पित्तं इति परिवर्तितम् ।

परिश्रमस्वेदविदाहरागान्वैगन्ध्यसंक्लेदविषादकोपान् ।
प्रलापमूर्छाभ्रमपित्तभावान् पित्तस्य कर्मणि वदन्ति तद्ज्ञाः
॥५०॥

स्थिरचित्तस्सु[१]पुष्टाङ्गः सुप्रज्ञः स्निग्धमूर्धजः ।
स्वप्ने जलसितालोकी श्लेष्मप्रकृतिरुत्तमः ॥ ५१ ॥

(श्लेष्मप्रकोपलक्षणम्)

सुप्तार्थवाम--रशीतलमत्स्यमांसैः
गुर्वाम्लपिच्छलतिलेक्षुपयोविकारैः ॥
स्निग्धातितृप्तिलवणोदकपानभक्ष्यैः ।
श्लेष्मप्रकोपमुपयाति तथा वसन्ते ॥ ५२ ॥
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनं[२]
स्त्रीसेवाऽध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापदाघातकैः[३] ॥
धूमोऽ[४]त्युष्णशिरोविरेकवमनं[५] स्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥ ५३ ॥
श्वेतत्व शीतत्वगुरुत्वकण्डूदेहोपदेहस्तिमितत्वलेपान् ।
उच्छेदसङ्घातक्रिया च कफस्य कर्माणि वदन्ति तद्ज्ञाः ॥ ५४॥

---

(१)स्स इति मातृकायाम्
(२)निष्ठीवन इति मातृकायाम्
(३) घातैः इति मातृकायाम् ।
स्त्रीसेवाऽध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापदाघातनम् - इति यो.र.
(४) धूमस्ताप– इति यो.र.
(५) वमन इति मातृकायाम्

छर्दिर्विरेको ह्यावास्तिनावनं कर्मपञ्चकम् ।
विरेकोवमनविधिः ॥
वमने मर्दनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचनम् ।
नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ ५५ ॥
कासप्रलापस्वरसादनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषापवर्गा ।
कफप्रसेको ग्रहणीविकारा नश्यन्ति जन्तोर्वमनः कदाचित्
॥५६॥
बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनश्च दीप्तिम् ।
चिराच्च पाकं वयसं करोति संशोधनं सम्यगुदाहरन्ति ॥ ५७ ॥
स्वादुः पटुश्च मधुरः आम्लोऽऽ(१)म्लं पच्यते रसः ।
तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ ५८ ॥
स्निग्धसोष्मगुरुबल्यभोजनाभ्यङ्गतोऽपि परिमर्दतोष्णतः ।
स्वेदनाम्लकटुवस्तिभिर्मरुन्नायेत्किलविनिद्रया शनैः ॥ ५९ ॥

(पित्तप्रशान्तिः)

क्षीरनील रंजीमरुज्जलैः तिक्तवान्तिसकषायरेचनैः ।
शर्करामधुरशीतलैः स्त्रियालिङ्गनैर्भवति पित्तनाशनम् ॥ ६० ॥

(कफप्रशान्तिः)

रूक्षतिक्तकटुकैः कषायकैः शान्तिवान्तिमधुनस्यरेचनैः ।
स्वेदनाम्लमितभोजनैः स्त्रियासङ्गमैश्च कफदोषनाशनम् ॥६१॥

आम्लतो लवणतो(....)स्नेहतो मधुरतश्च पित्तजित् ।
तिक्ततः कटुकतः कषायतः श्लेष्महा भवति कुष्ठमान्द्यनुत् ॥६२॥

(नाडीस्थानानि)[१]

कराग्राङ्गुष्ठमूले तु नाडिका(.)[२]त्रलक्षणम् ।
वातनाडीभवेन्मध्ये अग्रे भवति पित्तभाक् ॥ ६३ ॥
अन्ते श्लेष्मगता नाडी मिश्रजान् द्वि(...)[३]भवेत् ।
दोर्दण्डे दक्षिणे पुंसां वामहस्ते तु योषिताम् ॥ ६४ ॥
कराग्रे मणिबन्धे तु स्पर्शनं त्रिभिरङ्गुलैः ।
सत्त्वं ब्रह्म रजो विष्णुस्तमोरुद्रः गुणत्रयम् ॥ ६५ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारान् पुंसि सु[४]सानुवर्तते ।
ब्रह्मनाडी स्थिता वायुर्विष्णुनाडी सपित्तजा ॥ ६६ ॥
रुद्रनाडी कफोत्पन्ना नाडीत्रयमिहोच्यते ।
आहारो राजसात् ज्ञेयो ब्रह्मनाडी विजृम्भिता ॥६७॥
तामसाहारमित्युक्तं रुद्रनाडी विजृम्भिता ॥
सात्त्विकाहारमित्युक्तं विष्णुनाडी विजृम्भिता ॥६८॥

---

(१)द्र० यो.र. पृष्टम्- ३
नाडीविषये नैकाः भेदाः चरकादिषु द्रष्टव्याः ।
(२),(३),(४) अस्पष्टोयम् ।

प्रभाते वर्तते यस्य नाडी तस्य निरोगजः ।
पूर्वाह्ने कुप्यति श्लेष्म मध्याह्ने पित्तकोपनम् ॥६९॥
वायुकोपोऽपराह्ने तु नित्यमेवं विधिक्रमात् ।
वाताद्वक्रगता नाडी चपला पित्तवाहिनी ॥७०॥
श्लेष्म(.... ..)[१]मिश्रिता द्वन्द्वजा भवेत् ।
कष्ठभारस्य मध्ये तु चञ्चूगमनवद्भवेत् ॥७१॥
कुटिलं शिथिलं मन्दं सूक्ष्मं चपलसङ्गतम् ।
ना----तो---वा[२] नाडी विजानीयादिदं बुधैः ॥७२॥
अजीर्णे तु भवेन्नाडी निष्ठुरा भरिता जडा ।
प्रसन्ना च दृढा शुद्धा क्षुधा नाडी प्रवर्तते ॥७३॥
अत्यर्थमुत्सुकानन्दा दृष्टादृष्टप्रसारिणी ।
अतिसूक्ष्माऽतिकुशला नाडी वहति मृत्यवे ॥७४॥
निष्पन्दनाडिका हीना शाखापल्लव शीतला ।
त्यजेत्तं रोगिणं वैद्यो यमदण्डहतात्मनम् ॥७५॥
यथा वीणागता तन्त्री सर्वरागान्प्रभाषते ।
अभ्यासवशगां सूक्ष्मां योगिनां भिषजामपि ॥७६॥
प्रकोष्ठे वर्तमानं तु जीवनाडीं विदुर्बुधाः ।
पामराणां च मुग्धानां मूकानां मूर्छितात्मनाम् ॥७७॥

---

(१)(२) अस्पष्टोयम् ।

बालानां च विशेषेण नाडीं दृष्ट्वा वदेद्धितम् ।
गान्धारी भक्षणे तैलं मद्यपाने विशेषतः ।
विकाषि विशदं नित्यं हिङ्गुचित्रकभक्षणे ॥७८॥
व्यवायवाजीकराणाद्वशाङ्करविरूढयोः ।
दुष्टमत्स्यमहाकूर्मकुक्कुटाण्डादिभक्षणे ॥७९॥
सङ्कीर्णे विषमे चैव भुक्तस्योपरि भोजने ।
मदमूर्छायसन्यासपवनाभा(.)विभ्रमे ।
अपस्मारेषु सर्वेषु सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥८०॥
भुक्तस्य सद्यः स्नातस्य निद्रितस्योपवासिनः ।
व्यायामक्लान्तदेहस्य भूताविष्टस्य रोगिणः॥८१॥
सुन्दरीणां च संयोगे मद्यपाने मतिभ्रमे ।
गान्धारीभक्षणे चैव पवनाभ्याससाधके ॥८२॥
टिट्टिभश्शशमण्डूकसर्पमत्स्यादिभक्षणे ।
अपस्मार(रादिषु तथा)[१]सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥८३॥

(रोगपरीक्षणविधानम्)

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।
दर्शनैः शोफपाण्डुं च -------------॥८४॥

---

(१)अपस्मार ...... इति मातृकायाम्

क्षये चाक्षिव्रणे कुष्ठे श्वासे---- महोदरे ।
दोषत्रये ज्वरे मन्दे स्पर्शने च प्रशस्यते ॥८५॥
प्रश्नस्तु पैत्यावरणे रक्तपित्ताम्लपित्तयोः ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीवातगुल्मप्लीहं च विद्रथौ ॥८६॥
भगन्दरे चान्त्रवृद्धौ प्रमेहे पङ्गुवा[१]मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥८७॥
वायुः पित्ताल्लयं याति पित्तं याति कफाल्लयम् ।
कफश्च कण्ठमायाति जीवितं तस्य दुर्लभम् ॥८८॥

(स्पर्शलक्षणम्)

अथ स्पर्शमहं (मिदं) वक्ष्ये क्वचिदु-----मजने ।
--------पित्तजे रोगेऽप्यथवाचाति शीत(ले) ॥८९॥
-----च्छीतं श्लेष्मरोगं द्वन्द्वजाश्च पृथक् पृथक् ।
ततस्स्वरूपं वक्ष्येऽहं स्या--------भञ्जने ।
हरिद्रा----भागात्रे पैत्यरूपं विजानयेत् ॥९०॥
पाण्डुरस्य च वर्णाभिस्वरूपं कफरोगता ।
मिश्रजं द्वन्द्वरोगस्तु विवर्णं सन्निपातके ॥९१॥

(शब्दलक्षणम्)

ततश्शब्दमहं वक्ष्ये समशब्द[२]स्समीरणे ।

---

(१) अस्पष्टम्

(२)समश--- इति मातृकायाम्

पैत्यस्य चोल्बणं वाक्यं श्लेष्मरोगे च हीनता ।
द्वन्द्वजा मिश्रता ज्ञेया भिषक्शास्त्रविशारदे ॥९२॥

(नेत्रलक्षणम्)

ततो नेत्रपरीक्षा च वक्ष्यते तस्य लक्षणम् ।
किंचिच्छूलं श्यामवर्णं तोयं स्रवति मारुत[१] ॥९३॥
नेत्रे मलं कचि(त्)--र्यं पाण्डुरश्लेष्मजं वरम् ।
हरिद्रा रक्तभा नेत्रे अथवा सान्निपातिके [२]।
अथवा पीतवर्णाक्षि कामिलायां विशेषतः ॥९४॥

(पुरीषलक्षणम्)

पुरीषलक्षणं वक्ष्ये पव...ने[३] च बद्धविट् ।
अथवा श्यामलं कृष्णं ततः पैत्ये च पीतविट् ॥९५॥
रक्तवर्णाऽथवा केचिन्मलं श्वेतं कफोद्भवम् ।
आमं वा श्लेष्मजे प्राहुर्मिश्रितं द्वन्द्वजे भवेत् ॥ ९६॥

(मूत्रलक्षणम्)

ततो मूत्रपरीक्षा च वक्ष्यते शास्त्रनिश्चियम् ।
वाते च पाण्डुरं वर्णं रक्तवर्णं तु पैत्यके ॥९७॥
अथवा पीतवर्णं च कामिलायां विशेषतः ।
श्वेतवर्णं कफानां च द्वन्द्वजा मिश्रितं भवेत् ॥९८॥

---

(१)मारुते इति भाव्यम् (२) सन्निपातके इति भाव्यम्
(३) पवनेन च इति भाव्यम्

(जिह्वालक्षणम्)

जिह्वा पीता खरस्पर्शा सुपीता मारुतोऽधिके ।
रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे जिह्वाऽर्द्रवत्पुनः ।
कृष्णा----का[१] शुष्का सन्निपाताधिके च सा ॥९९॥

(साध्यरोगलक्षणम्)

इन्दीवरसमं नेत्रं मुखं तारेशसन्निभम् ।
[२]समधातुगतिर्नाडी स्वरः कोकिलसन्निभः ॥१००॥
क्षुतं क्षुधा मूर्ध्नि कण्डूः अन्नवाञ्चातनुर्लघु ।
दन्ताः कुन्दनिभा भासो जिह्वा मार्दवसुद्रवाः ॥१०१॥
यवागूप्राशने स्वेदकर्णयोः श्रवणं समम् ।
गन्धं जानाति ---पाणिपादतलोष्णकम् ॥१०२॥
नखयोः कररेखायां रक्तसम्पूर्णपूरितम् ।
[३]जाना-----साध्यचिकित्सा कुरु पण्डितः ॥१०३॥

(असाध्यरोगलक्षणम्)

ज्वरस्तीक्ष्णोदरं शीत मथवाऽल्पज्वरोऽपि वा ।
नेत्रान्ते रक्तरहितं पाणिपादतलं तथा ॥१०४॥

---

(१)कृष्णायुक्ता च सा इति भाव्यम् (२)समनाडीधातुगतिः इति साधु स्यात् । (३) जानीयात्तत्रसाध्यत्वं चिकित्सां कुरुपण्डित इति स्यात् ।

नेत्रकान्तिविहीनं च सागरध्वनिवच्छ्रवैः ॥
स्वेदहीनो ज्वरश्चैव अथवास्वेदमुक्तटम् ॥१०५॥
मुखे कान्तिस्ततो हीने नेत्रे भग्नोऽथवाकृशः ।
नाभिहृन्नासिकापादौ पाणी शैत्यं हिमांशुवत् ॥१०६॥
ऊर्ध्वश्वासं धनुर्वातं हिक्का सर्वाङ्गकम्पनम् ।
शिरः कम्पमपस्मारं कफः कण्ठसमागतः ॥१०७॥
गन्धः स्वादुर्न जानाति मलं कपिलवर्णकम् ।
शिथिलं चपलं चैव नाडी-----लसूक्ष्मगा ॥१०८॥
आदौ[१] पित्तगतिर्नाडी ततो वातगतिर्भवेत् ।
ततः श्लेष्मगतिर्नाडी चक्रवद्भ्रमती मुहुः ।
मन्दा नाडी भवेद्यस्य असाध्यं भवति ध्रुवम् ॥१०९॥
स रोगी नरकं याति विज्ञेयं वैद्यपारगैः ।
साध्यसाध्यविधिं ज्ञात्वा पश्चात्कुर्याच्चिकित्सकम् ।११०॥
यावत्कण्ठगताः प्राणा यावच्चापि निरिन्द्रियः ।
तावच्चिकित्साध्यतां याति याति साध्यं त्वसाध्यताम् ।
यावत्कण्ठगतप्राणैः तावदोषधमाचरेत् ॥१११॥

(त्रिदोषस्थानाः)

वामभागे स्थितो वायुर्दक्षिणेचैव पैत्तिके ।
कफस्सन्धिगतो यस्य रक्तं सर्वाङ्गसंस्थितिः ॥११२॥

---

(१)आदि इति मातृकायाम् ।

तत्र पादादिनाभ्यन्तं वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ।
नाभ्यादिहृदिपर्यन्तं पैत्यस्थानं विशेषतः ॥
हृदादिशीर्षपर्यन्तं यथा कफमिदं विदुः ॥११३॥

(दीपाग्निस्थानम्)

नाभेरूर्ध्वे द्व्यङ्गुले वामभागे
तिष्ठत्यग्निः पावकाख्यः प्रसिद्धः ॥
अग्निः पित्तं पित्तमग्निस्वरूपं
तस्मात्पित्तं प्राणिनां प्राणमाहुः ॥११४॥

(अग्निप्रमाणम्)

गजोष्ट्रतुरगादीनां वह्निरङ्गुष्टमात्रकम् ।
पशुमर्त्यमृगादीनां यवमात्रसमो भवेत् ॥
क्रिमिकीटकजन्तूनां लेशमात्रं हुताशनः ॥११५॥
यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यै-
स्सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरस्सर्वपचश्चसम्यक्
दग्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥११६॥
आहारं पचति शिखी दोषानाहारतः पचति ।
दोषः पचति च धातून्पचति च धातुक्षये प्राणान् ॥११७॥
वामपार्श्वे स्थितं पित्तं पित्तादग्निः प्रजायते ।
तस्मात्तेनैव पार्श्वेन भुक्तवान्प्रविशेन्नरः ॥११८॥

आहारकाले सम्प्राप्ते यो न भुङ्क्ते बुभुक्षितः ।
तस्य सीदति कायाग्निर्निरिन्धन इवानलः ॥११९॥
अन्नदाहे हरेन्मांसमम्बुदाहे च शोणितम् ।
कामदाहे हरेच्चक्षुरनिद्रा रोगकारणम् ॥१२०॥
चतुर्विधान्नपानस्य सारो हि रस ईरितः ।
रसाद्रक्तं ततो मांसं मासान्मेदोऽस्थिमेदसः ॥१२१॥
अस्थ्नो मज्जा ततश्शुक्लं शुक्लाद्गर्भः प्रजायते ।
कटुकाद्वर्धते मांसं तिक्तान्मेदो विवर्धते ॥१२२॥
मधुराद्वर्धते शुक्लमाम्लान्मज्जा प्रवर्धते ।
लवणाद्वर्धतेऽप्यस्थि कषायाच्छोणितं रसम् ॥१२३॥
भुक्ताहारो द्वितीयेऽह्नि रसत्वमुपगच्छति ।
शोणितं तु तृतीयेऽह्नि चतुर्थे मांसतामपि ॥१२४॥
मेदस्त्वं पञ्चमे षष्ठे अस्थित्वं सप्तमे व्रजेत् ।
मज्जतां शुक्लतां याति द्वसे[१] चाष्टमे नृणाम् ॥१२५॥
धातुक्रमात्प्रवेशेन षड्रसा देहवर्धनाः ।
क्रिमिभिर्भक्ष्यते पादं पादश्चेन्धनतां व्रजेत् ॥
पादः किट्टत्वमायाति पादश्चाङ्गे विसर्पति ॥१२६॥

---

(१)अस्पष्टम् ।

तिक्तानि सर्वाणि समीरणानि मधूनि सर्वाणि कफप्रदानि ।
आम्लानि सर्वाणि च पैत्यकानि पटोलमध्वामलकं च पथ्यम्
॥१२७॥

(आहारक्रमः)

आदौ मधुरमश्नीयान्मध्येऽऽम्ललवणो रसः ।
अन्ते तिक्तकषायौ च सम्यग्जीर्णं सुखावहम् ॥१२८॥
कटुतिक्तकषायांश्च तिलपिष्टकृतानि च ।
दधि सूपं च यूषांश्च नाद्यादस्तमिते रवौ ॥१२९॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥१३०॥
भुक्तान्ते च विषं पानं पानान्ते भोजनं विषम् ।
क्वचिदन्नं क्वचित्पानं क्वचिच्चर्वणि चर्वणि ।
पिबेद्धटसहस्राणि यावदस्तमिते रवौ ॥१३१॥
निशि भोजनवेलायां स्वल्पमप्युदकं विषम् ।
छिनत्ति कफसङ्घातं छिनत्ति च मरुद्गणम् ॥१३२॥
भुक्तं च जीरयत्यन्नं पीतमुष्णोदकं निशि ।
भोजनान्ते रतान्ते च पानीयं प्रपिबेन्नरः ॥१३३॥
तयोराद्यं तयोरन्तर्जलमाशु त्यजेद्बुधः ।
भोज्यं चोष्यं च लेह्यं च भक्ष्याणि विविधानि च ॥१३४॥
यथेष्टं भुङ्क्ष्व मा भैषीस्तक्रं सलवणं पिब ।
तस्योपरि जलं किञ्चित्तस्योपरि न किञ्चन ॥१३५॥

(रोगभेदाः)[१]

मन्दस्तीक्ष्णस्समश्चैव विषमश्चेति देहजाः ।
चत्वारो रोग इत्येते पूज्यपादेन भाषितम् ।।१३६।।

(अग्निभेदाः)

मन्दाग्निः श्लेष्मरीतिः स्यात्तीक्ष्णाग्निः पित्तजो भवेत् ।
समदोषः समाग्निः स्याद्वाते विषमवह्नि च ।।१३७।।
अजीर्णे भोजनं पथ्यं जीर्णे तु मितभोजनम् ।
अक्ष्णोरुत्पाटनं पथ्यं नासिकायाश्च कृन्तनम् ।।१३८।।
शर्करापादजिह्वाभ्यां नेत्ररोगी विवर्जयेत् ।
स्नेहमाहारदाराभ्यां प्रमेही परिवर्जयेत् ।।१३९।।
प्रमेही वर्जयेत् क्षीरं कुष्ठी मांसं ज्वरी घृतम् ।
द्रवमन्नमतीसारे नेत्ररोगी च मैथुनम् ।।१४०।।
व्रणसाध्यं जलूकाच्च ज्वरसाध्यं च लङ्घनम् ।
वमनं कफसाध्यं च पित्तसाध्यं विरेचनम् ।।१४१।।
सन्देहेन द्वयं कुर्यात्सन्देहेन द्वयं त्यजेत् ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषाभ्यां न कुर्यात्स्नानभोजनम् ।।१४२।।
मलायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं तु जीवितम् ।
तस्मादारोग्यकामस्तु धारयेन्मलरेतसी ।।१४३।।

---

(१) मातृकायाम् अत्रैव अग्निभेदाः इति नामनिर्दिष्टम् ।

(असाध्यरोगिणः)

शतेषु सिद्ध्यते पाण्डुः सहस्रेषु भगन्दरः ।

गुल्मी शतसहस्रेषु क्षयरोगी न जीवति ॥१४४॥

(आदियन्दु चिकित्सदेशो रोगालु-

चिकित्सा अचिरादेव कार्या)

विषे कुष्ठेऽप्यपस्मारे दुर्नामोदरकेऽनिले ।

आदौ प्रतिक्रियां कुर्यात् पश्चात्साध्यं न याति च ॥१४५॥

(व्याधिनिर्णयम्)

न वातेन विना तोदो नाजीर्णेन विना ज्वरः ।

न कफेन विना श्वासः न पित्तेन विनामयाः ॥१४६॥

(ज्वरपाकनिर्णयम्)

सप्तरात्रं वातिकं च षड्रात्रं चाथ पैत्यके ।

नवरात्रं कफश्चैव द्वन्द्वजे दशरात्रकम् ॥

ज्वरपाकं च विज्ञेयमत ऊर्ध्वं ज्वरं हरेत् ॥१४७॥

(लङ्घनक्रमम्)

लङ्घनं त्रिविधं प्रोक्तं वातपैत्यकफामये ।

लङ्घनं तूपवासं स्याल्लङ्घनं लघु भोजनम् ॥१४८॥

लङ्घनं चोष्णपानीयं लङ्घनं परमौषधम् ॥

लङ्घने ये गुणाः प्रोक्तास्ते गुणा मितभोजने ।

निवाते ये गुणाः प्रोक्तास्ते गुणा मूर्ध्नि वेष्टने ॥१४९॥

(यवागूपानकालम्)

वातिकं चापराह्ने च पूर्वाह्ने चाथ पैत्यके ।
श्लेष्मकं चाथ मध्याह्ने यवागूकालमाचरेत् ॥१५०॥
आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्यमं दशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम् ॥१५१॥
ज्वरादौ लङ्घनं पथ्यं ज्वरमध्ये यवागुभिः ।
ज्वरान्तेऽप्यौषधं दद्यात् ज्वरमुक्तं विपाचनम् ॥१५२॥

(ऋतुविशेषकर्माणि)

अम्भश्शरदि यत्पीतं यद्भुक्तं पुष्यमाघयोः ।
यज्ज्येष्ठाषाढयोस्सुप्तं तेन जीवन्ति जन्तवः ॥१५३॥

(द्रव्यजीर्णकालनिर्णयम्)

रसस्सप्तघटीजीर्णं संहिता पञ्चमे घटे ।
यामार्धात् शृ(१)तशीताम्बु उष्णाम्बु घटिकाद्वयम् ॥१५४॥
अष्टमं स्वरसं जीर्णमन्नं यामद्वयेऽपि च ।
पिष्टं विंशतिजीर्णं तु क्षीरं जीर्णं तु द्वादश ॥१५५॥
चतुर्दश तु दध्यन्नं तक्रान्नं च त्रयोदश ।
अष्टादशामिषं जीर्णं घृतान्नं यामयुग्मकम् ॥
एतद्द्रव्यमिदं प्रोक्तं जीर्णसङ्ख्यमिति क्रमात् ॥१५६॥
अन्नं तु पञ्चरात्रं तु दशरात्रं तु ते पयः ।
दधि विंशतिरात्रे तु घृतं मासेन जीर्यति ॥१५७॥

(रसजीर्णकालनिर्णयम्)

सुरासुरैर्मथ्यमानादर्णवान्मन्दरोद्धृतात् ।
उद्ययौ पारिजातादिवस्तुजातं तथाऽमृतम् ॥१५८॥
अथेन्द्रस्तदुपादाय स्वर्गलोकं जगाम सः ।
सुधां पिबत्सु देवेषु वायुनापहते तथा ॥१५९॥
ततः पपात सहसा सुधाया बिन्दुसप्तकम् ।
हिमाद्रौ मेरुशिखरे मन्दरे निषधेऽपि च ॥१६०॥
लोकालोके तथा नीलपर्वतेऽप्यौषधाचले ।
हिमाद्रावभया जाता रोहिणी मेरुपर्वते ॥१६१॥
मन्दरे पृथुनामा च निषधे त्रिवृता तथा ।
लोकालोकेऽथ विजया नीलशैले हरीतकी ॥१६२॥
अमृताऽप्यौषधाद्रौ च यथोत्तरगुणाधिका ।
सप्तपर्वतसम्भूता पथ्याऽप्यमृतसम्भवा ॥
मुनयो भारतं वर्षं निन्युर्जन्तुहितैषिणः ॥१६३॥

(हरीतकीलक्षणम्)

अला बुवृन्ता विजया चतुरश्री तु रोहिणी ।
अल्पत्वक् पृथुनामा च पञ्चाङ्गी त्रिवृता मता ॥१६४॥
सुवर्णवर्णा जीवन्ती मांसला चामृता तथा ।
विजया कृष्णवर्णा च सप्तैतास्सप्तलक्षणाः ॥१६५॥

(हरीतकीगुणाः)

विजया वातरोगे च रोहिणी सन्निपातके ।

श्लेष्मके पृथुनामा च पैत्तिके चामृता तथा ॥१६६॥

अर्शांसि हन्ति जीवन्ती त्रिवृता व्रणशोधिनी ।

अभया सर्वरोगेषु चेत्येते सप्तधा गुणाः ॥१६७॥

(हरीतकीरसभेदाः)

हरीतकी पञ्चरसा लवणेन विवर्जिता ।

त्वगाश्रितं तु कटुकमाम्लं स्नायुसमाश्रितम् ॥१६८॥

मांसाश्रयं कषायं तु तिक्तं वृन्ताश्रयं तथा ।

मज्जाश्रितं तु मधुरमिति पञ्चरसाः स्मृताः ॥१६९॥

(हरीतकीप्रभावः)

हरिं हरीतकीं चैव गायत्रीं च दिने दिने ।

मोक्षारोग्यतपःकामी चिन्तयेद्भक्षयेज्जपेत् ॥१७०॥

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।

कदाचित्कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी ॥१७१॥

(हरीतकीश्रेष्ठः)

नदीतीरभवा वन्या पर्वतीयेति सा त्रिधा ।

यथोत्तरं पथ्यतमाः प्रयोज्यास्सर्वकर्मसु ॥१७२॥

कालयोगात्स्वयं पक्त्वा पतिताश्च महीतले ।

सर्वकाले समायोग्या ततोऽन्यस्तु विवर्जिताः ॥१७३॥

नवा वृन्ता घना स्निग्धा गुर्वी मज्जति वाऽप्सु या ।
कर्षप्रमाणा सा श्रेष्ठा पथ्यान्यूना ततोऽपरा ॥
नवादिगुणसंयुक्ता तथैकद्वित्रिकर्षता ॥१७४॥

(वर्ज्यहरीतकी)

जन्तुदुष्टां दवादग्धां जले पङ्के स्थितां पुनः ।
ऊषरे च स्थितां भिन्नां वर्जयेच्च हरीतकीम् ॥१७५॥

(आशीर्वादम्)

अव्यायामरता वसन्तसमये ग्रीष्मे व्यवायप्रिया
सक्ताः प्रावृषि शीतलाम्भसि नवे कूपोदकद्वेषिणः ।
कट्वाम्लोष्णरता शरद्दधिभुजो हेमन्तनिद्रालसाः
शीताम्भः परिगाहिनस्तु शिशिरे नश्यन्तु ते शत्रवः॥१७६॥
ग्रीष्मे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतं मेघागमाद[१]म्बरे
तुल्यं शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे ।
पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितां
राजन्प्राप्य हरीतकीमिव रुजा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥१७७॥
संहारिणी स्याद्ददानवानां
संसिद्धधानां हितकारिणी स्यात् ।
अनेकयोगैः ऋषिभिः कृतानां
शिवाशिवानां प्रकरोतु नित्यम् ॥१७८॥

---

(१)डम्बरे इति मातृकायाम्

हरीतकी हरिश्चैव द्वावेतौ समुपस्थितौ।
हरिर्हरति पापानि रोगहा तु हरीतकी ॥१७९॥

कालिन्दीव बलप्रमोदजननी रङ्गेव शूलप्रिया
सम्भिन्ना भुवि गौतमीव तनुभिर्या सप्तधा विस्तृता।
पद्मेवामृतसम्भवा विमलया वाणीव(१) युक्ता रसैः
गायत्रीव समस्तदोषशमनी पथ्या सुखं वः क्रियात् ॥१८०॥

(हरीतकीवर्ज्याः)[२]

अध्वातिखिन्नः परिहीनरेतो रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च।
पित्तामयी गर्भवती च नासी विमुक्तस्य भयान्न खादेत् ॥१८१॥

(हारीतकीमहिमा)

जीर्णे पथ्याऽजीर्णेऽपथ्या
जीर्णाजीर्णे पथ्याऽपथ्या।
भुक्त्वा पथ्याऽभुक्त्वाऽपथ्या
भुक्त्वाऽभुक्त्वा पथ्याऽपथ्या ॥१८२॥

---

(१)वर्जाः इति मातृकायाम्

(वातज्वरलक्षणम्)[१]

रोमाञ्चलोचननिमीलनकम्पशैत्य

व्याजृम्भणानि नखरे च तनौ च कार्श्यम् ।

श्वासभ्रमौ प्रलपनं मधुरं मुखे च

वातज्वरे भवति कुक्षिशिरोव्यथा च ।।१८३।।

(पैत्य(पित्त)ज्वरलक्षणम्)

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राऽल्पा वमनं भ्रमः ।

कण्ठौष्ठमुखनासत्यवेगदाहो मदस्तृषा ।।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं लक्षणं पैत्तिकज्वरे ।।१८४।।

(श्लेष्मज्वरलक्षणम्)

आहारे वमनं तनौ सनखरे मालिन्यविन्धाच्छविः

कासश्वासजडत्व शीतपुलकं प्रस्वेदनिद्राळुता ।१८५।।

---

(१) वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ।।
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्थं बद्धविट्कता ।
कण्ठोष्टमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ।।
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक् पैत्तिके भ्रम एव च ।।
– इति योगरत्नाकरे

ईषद्दाहयुता मुखे मधुरता सोष्णस्य वाञ्छायुता
विद्वद्भिर्गदितं जनस्य तदिदं श्लेष्मज्वरे लक्षणम् ॥१८६॥

(वातपैत्य(पित्त)ज्वरलक्षणम्)

माधुर्यं वदने जलं च विपुलं रोमाञ्चनिद्रादयः
सोल्लासं हृदयं जडत्वमरुचिः श्वासस्सकासस्तृषा ।
प्राचुर्यं च कफस्य सन्धिषु कटीदेशे ललाटे व्यथा
छर्दिर्लक्षितलक्षणं मुनिजनैस्तद्वातपैत्य ज्वरे ॥१८७॥

(श्लेष्मपैत्यज्वरलक्षणम्)

तिक्तं मुखे मोहतृषाप्रलापः
प्रस्वेदशैत्यारुचिदाहयोगः ।
सकासमालस्य म(मु)देति देहे
सश्लेष्मपैत्य(पित्त)ज्वरचिह्नमेतत् ॥१८८॥

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वक् स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
स्रोतोरोधोविडल्प त्वं प्रत्येको बहुमूत्रता ॥
नात्युष्णगात्रता छर्दिरग्निसादोऽविपाकता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥
तृष्णामूर्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
पर्वभेदश्च जृम्भाच वातपित्तज्वराकृतिः ॥

(वातकफज्वरलक्षणम्)

शीतकासारुचिश्वास (सर्व)सन्धिशिरो व्यथा ।
भवेद्दाहस्तथा जाड्यं निद्रा वातकफज्वरे ॥१८९॥

(त्रिदोषज्वरलक्षणम्)

सामान्यता विशेषस्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पीता नयनयोर्दाहः कफान्नासाविबन्धनम् ॥
सर्वलक्षणमापन्नं त्रिदोषोत्थज्वरं भवेत् ॥१९०॥

(अभिघातज्वरलक्षणम्)

दूरव्यायामकृतिभिर्जायते ज्वरमुत्कटम् ।
दाहस्सर्वाङ्गवैकल्यस्वेदसन्तापविभ्रमः ॥१९१॥
शीतलं भोजने वाञ्छा अभिघातज्वराकृतिः ॥

(भूतज्वरलक्षणम्)

अपस्मारो विरूपाक्षः ज्वरोग्रत्वं प्रलापनम् ।
अतीव भोजने वाञ्छा रोमहर्षश्च गायनम् ॥
हास्यं च नर्तनं तन्द्रा स्याद्भूतज्वरलक्षणम् ॥१९२॥

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम्॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥
लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥

(सप्तविधदोषलक्षणानि)

अथ सप्तविधान्दोषान्वक्ष्यते शास्त्रनिश्चयम् ।

तरुणज्वरमध्ये तु अपथ्येन प्रजायते ॥१९३॥

अत(१)याम्लतिक्तकटुककषायस्वादुभोजनैः ।

जलपाने च शैत्ये च वनितासङ्गमग्रहात् ॥१९४॥

व्यायामचिन्ताशोकाच्च महादोषाः प्रजायते ।

कुसुमं चन्दनं चन्द्रं ताम्बूलं रक्तवाससम् ॥१९५॥

आज्यं गुडं च तिलजं सुरभिद्रव्यभोजनम् ।

तूलीशय्या नव्यवस्त्रं वातभूयिष्ठमन्दिरम् ॥

नारीस्पर्शावलोकं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥१९६॥

(अपथ्यदोषज्वरलक्षणम्)

तन्द्रा मूर्छा भ्रमो दाहः प्रलापो हृदि वेदना ।

अपथ्यदोषा विज्ञेया वैद्यविद्याविशारदैः ॥१९७॥

दिने द्वित्रिचतुर्वारं मुहुश्शीतं मुहुर्ज्वरम् ।

दाहमोहशिरोरुक्च जिह्वा(..) दिनकण्टका ॥

दोषाविषमशीतोऽयं जानीयाद्वैद्यपारगैः ॥१९८॥

(रक्तजिह्वकलक्षणम्)

जिह्वा रक्तिमवर्णा (. ...) द्रवसंयुता ।

ज्वरो तृषा विदाहश्च रक्तजिह्वकलक्षणम् ॥१९९॥

(पीतजिह्वस्य)

जिह्वतां स्फोटशुष्काकिष....रविभ्रमः ।

मदो मूर्छा गुम्भनं च पीतजिह्वकलक्षणम् ॥२००॥

(कृष्णजिह्वस्य)

कृष्णजिह्वा सकठिना कण्ठकोद्धार विभ्रमः ।

श्वासज्वरो मदस्तृष्णा स्याद्दोषं कृष्णजिह्वकम् ॥२०१॥

इत्थं सप्तविधान्दोषान्प्रमाणं चार्धमासिकम् ।

अथवा सप्तदिवसं विज्ञेयं वैद्यपारगैः ॥२०२॥

(सप्तधातुगतज्वरलक्षणम्)

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि धातवः ।

सप्तान्नपरिणामास्स्युर्धातवस्सर्वदेहिनाम् ॥२०३॥

(रसगतज्वरलक्षणम्)

उत्क्लेशो भैरवं दृश्यं भेदोऽङ्गानां विजृम्भणम् ।

आरोचको वमस्सारः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ॥२०४॥

(रक्तगतज्वरलक्षणम्)

ज्वरोष्णं चातिदाहं च मदालस्य मतिभ्रमः ।

अङ्गवैकल्यमूर्छा च ज्वरं रक्तगतं स्मृतम् ॥२०५॥

(मांसगतज्वरलक्षणम्)

अ ... ज्वरश्वासः स्वेदस्तृष्णाङ्गकव्यथा ।

तन्द्रा विदा ... क मूर्छा मांसगतज्वरे ॥२०६॥

(मेदोगतज्वरलक्षणम्)

तृषा .... र्दाहो भ्रमस्तमम् ।

दौर्गन्ध्यगात्रविक्षेपो ज्वरं मेदोगतं स्मृतम् ॥२०७॥

(अस्थिगतज्वरलक्षणम्)

अन्तर्दाहं बहि .... कौटिल्यं ... ज्वरम् ।

क्षयपाण्डुरभादेहं ज्वरमस्थिगतं स्मृतम् ॥२०८॥

(शुक्लगतज्वरलक्षणम्)

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ।

शुक्ल .... मृत्युश्च जायते शुक्लसंश्रये ॥२०९॥

(आह्निकज्वरलक्षणम्)

अथोत्तरं प्रवक्ष्यामि आह्निकज्वरलक्षणम् ।

शीतं सपुल .... ॥२१०॥

....रुजाङ्गवैकल्यकुक्षिपार्श्वं च शूलभृत्।

अपथ्यवाञ्छा तन्द्रा च पादहृन्मुखशोफता ॥२११॥

गात्रं पाण्डुरवर्णं च पीतवर्णे .... च जाड्यता ।

करपादविदाहस्स्यादाह्निकज्वरलक्षणम् ॥२१२॥

ऐकाह्निकं व्याह्निकं च त्र्याह्निकं चतुराह्निकम् ।

पञ्चाह्निकं चार्धरात्रं पाक्षिकं ...... ॥

...................नीयाद्भिषग्वरैः ॥२१३॥

(सन्निभेदाः - वातसन्निलक्षणम्)

शिरोहृत्पार्श्वपृष्ठेपु गले जिह्वोष्ठकर्णयोः ।

तीव्रं (वातसन्निरितिस्मृतम्) ॥२१४॥

(पित्तसन्निलक्षणम्)

अं .... मदप्रलापश्चित्तविभ्रमः ।

मोहमूर्छाज्वरे जातं पित्तसन्निरिति स्मृतम् ॥२१५॥

(श्लेष्मसन्निपातज्वरलक्षणम्)

सकासक्षय ..... कफसन्निरिति स्मृतम् ।

..................................॥२१६॥

(सन्निपातज्वरलक्षणम्)

तन्द्रा जा .... भ्रमैः

दाहारोचकगात्रभङ्गजडतामूकत्वमुग्धार्तिभिः ।

पित्तासृग्वमनाक्षिभेदरसनाकार्श्यस्य .....

..................................॥२१७॥

(त्रयोदशसन्निपातानि)[१]

सन्धिगश्चान्तकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः ।

(कर्णिक)स्तान्द्रिश्चैव (भग्ननेत्रश्चपित्तजः) ॥२१८॥

(शीताङ्गोऽप्यभिन्यासध) रक्तष्ठीविप्रलापकः ।

जिह्विक(ः कण्ठकुब्जश्च) सन्निपातास्त्रयोदश ॥२१९॥

---

(१)सन्धिकश्चान्तकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः ।
शीताङ्गस्तन्द्रिकश्चैव कण्ठकुब्जश्चकर्णकः ॥
विख्यातो भुग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः ।
जिह्वकश्चेत्यभिन्यासः सन्निपातास्त्रयोदश ॥– इति योगरत्नाकरे

(सन्धिगसन्निलक्षणम्)

स्यादास्यं श्लेष्मणा पूर्णं शूलं कासोऽतिवेदना ।

सन्तापश्चान्तको ज्ञेयः सन्निपातोऽतिमारकः ॥२२०॥

(रुग्दाहसन्निलक्षणम्)

मोहस्तापं तृषा जाड्यं श्वासस्याल्लक्षणानि वै ।

कष्टात्कष्टतरो ज्ञेयो रुग्दाहे सन्निपातके ॥२२१॥

चित्तविभ्रमसन्नि .....(तन्त्रलापकं)।

नृत्तवैकल्यपित्ता च विकटाक्षश्च वीक्षणे ॥२२२॥

लक्षणं सन्निपात(....)ज्ञा विभ्रमम् ॥२२३॥

..........तं छर्धतीसारक.....नम् ।

क्षीणनादङ्गतापश्च हिक्का श्वासकफो रमिः ।

सर्वाङ्ग .... (शि)थिलो .... ॥२२४॥

(........लक्षणम्)

अतितन्द्राज्वरश्वासक्लमस्तापोऽतिसारतृट् ।

स्थूलकण्ठावपुः श्यामजिह्वाकण्ठे च कण्डुता ॥

श्रुतिस्वल्पकफश्चेति ता .... ॥२२५॥

((कण्ठकुब्जसन्निलक्षण)णम्)

कण्ठग्रहो मदो मूर्छा दाहकम्पप्रलापनम् ।

मोहस्तापः शिरोर्तिश्च वातार्तो प्रलपन् श्वसन् ॥

कण्ठकुब्जस्सन्निपातं कष्टसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥२२६॥

(कर्णिकसन्निलक्षणम्)

ज्वरः कर्णान्तशोफश्च श्वासः कम्पप्रलापनम् ।

स्वेदः कण्ठग्रहस्तापो हृल्लासाङ्गव्यथापि च ॥२२७॥

कर्णिके सन्निपाते च लक्षणानि भवन्ति वै ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणम् ॥

शोफस्सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥२२८॥

(भुग्ननेत्रसन्निलक्षणम्)

श्वसनं लोचनं भुग्नं स्मृतिशून्यो ज्वरोऽधिके ।

(दाह)प्रलापनं कम्पं भ्रमो निद्रा च लक्षणैः ॥

ज्ञातव्यं भुग्ननेत्राय सन्निपातं क्षयङ्करः ॥२२९॥

(रक्तेष्टि(क्तष्ठीवि)सन्निपातलक्षणम्)

रक्तनिष्ठीवनं मूर्छा वात(..)स्तृषा भ्रमः ।

वान्तिहिक्काऽतिसार(श्च) प्रज्ञानाशो व्यथा स्वपन् ॥२३०॥

मण्डलोश्यावरक्ताश्च श्वास (....) णावः ।

कष्टात्कष्टतरो ज्ञेयो रक्तष्ठीवी विघातकृत् ॥२३१॥

(प्रलापकसन्निलक्षणम्)

अतिप्रलापता पौ....र्तिः परिवेदनम् ।

पादशोफः .... चित्तशून्यता ॥

वातोल्बण .... ध्यपित्ते प्रलापके ॥२३२॥

(जिह्विकसन्निलक्षणम्)

कण्टका कठिना जिह्वा कासश्वास...विह्वलम् ।

मूको बधिरता तापो बलहानिविलक्षणैः ॥

जिह्विकस्सन्निपातोऽयं कष्टसाध्यं क्षयङ्करः ॥२३३॥

(अभिन्याससन्निलक्षणम्)

त्रिदोषं .... खे ..... वैकल्यनष्टवाक् ।

निश्चेतनातिश्वासश्च मन्दाग्निर्बलहानि च ।

मृत्युतुल्याह्यभिन्यासस्सन्निपातं सुलक्षयेत् ॥२३४॥

सन्धिगस्तान्द्रिकश्चैव साध्यौ स्याच्चित्तविभ्रमः ।

कष्टसाध्यं कण्ठकुब्जं कर्णिका जिह्विकस्तथा ॥२३५॥

कष्टात्कष्टतरौ ज्ञेयौ रुग्दाहो हन्ति मानवान् ।

अन्तको भुग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवीप्रलापकः ॥२३६॥

शीताङ्गोप्यभिन्यासश्च षट्साध्यास्सप्तमारकाः ।

.......व्या.....द्यैस्सन्निपातास्त्रयोदश ॥२३७॥

(सन्निपातदिनप्रमाणम्)

सन्धिगे वासरास्सप्तत्वन्तके दश वासराः ।

रुग्दाहे विंशतिदिनान्येवं विभ्रमनामनि ॥२३८॥

शीताङ्गे पक्षमेकं तु .... ।

विख्यातो वासरास्सप्तकण्ठकुब्जे त्रयोदश ॥२३९॥

कर्णिके तु त्रयो मासाः भुग्ननेत्रे दिनाष्टकम् ।

रक्तष्ठीवि दशाहानि प्रलापे तु चतुर्दश ॥२४०॥

जिह्विके षोडशदिनं त्वभिन्यासे तु पञ्चकम् ॥
यदिदं सन्निपातानां प्रमाणं तु प्रकीर्तितम् ॥२४१॥

(ग्रन्थान्तरे)[१]

सन्धिगस्सप्तदिवसस्तान्द्रिके पञ्चविंशतिः ।
त्र्यष्टकं चित्तविभ्रंशे कण्ठकुब्जवधाकम् ॥२४२॥
कर्णिके तु त्रयोमासाः जिह्विके षोडशस्तथा ।
रुग्वाहे विंशतिः प्रोक्ता त्वन्तके दशवासराः ॥२४३॥
भुग्ननेत्रे दिनाष्टौ च रक्तष्ठीवि त्रिरात्रकम् ।
प्रलापके द्विसप्त स्युः शीताङ्गे पक्षमेव च ॥२४४॥
अभिन्यासो महावेगात्सप्तरात्रान्न जीवति ।
परमायुरिदं प्रोक्तं सन्निपातक्रमेण तु ॥२४५॥

---

(१)सन्धिके वासराः सप्त चान्तके दश वासराः ।
रुग्दाहे विंशतिर्ज्ञेया वह्न्यष्टौ चित्तविभ्रमे ॥
पक्षमेकं तु शीताङ्गे तन्द्रिके पञ्चविंशतिः ।
विज्ञेया वासराश्चैव कण्ठकुब्जे त्रयोदश ॥
कर्णके च त्रयो मासा भुग्ननेत्रे दिनाष्टकम् ।
रक्तष्ठीविनि दिग्धस्राः प्रलापेश्चतुर्दश ॥
जिह्वके षोडशाहानि पक्षोभिन्न्यास लक्षणे ।
परमायुरिदं प्रोक्तं म्रियते तत्क्षणादपि ॥ इति योगरत्नाकरे

(सन्निपातावस्था)

प्रथमं श्वाससंयुक्तं द्वितीयं कसनं तथा ।

तृतीयं श्लेष्मलोपं च चतुर्थं कण्ठकूजनम् ॥२४६॥

पञ्चमं छर्दिं जायेत षष्ठेऽतीसारमेव च ।

सप्तमं पीनसं कुर्यादक्षिद्वेषं तदष्टकम् ॥

नवमं मांससंकोपं चादृश्यं दशमे भवेत् ॥२४७॥

(सूतिकाज्वरलक्षणम्)

अङ्गमर्दो ज्वरः क्लप्तो पिपासा गुरुगात्रता ।

शोफशूलातिसारश्च सूतिकाज्वरलक्षणम् ॥२४८॥

(आमज्वरलक्षणम्)

लालाप्रसेको वैरस्यं हृदयाध्य(.)रोचकम् ।

तन्द्राऽलस्यं विपाकश्च गुरुगात्रातिमूत्र(ता) ॥

आमज्वरस्य लिङ्गानि च दद्यात्तत्र भेषजम् ॥२४९॥

(पच्यमानज्वरलक्षणम्)

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशं पच्यमानस्य लक्षणम् ॥२५०॥

(निरामज्वरलक्षणम्)

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

मलप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥२५१॥

(आमज्वरलक्षणम्)

पच्यमाने निरामे च भेषजं दापयेत्कचित् ।
क्वचिदामज्वरे प्रोक्तं स्वरसंसिद्धसम्मतम् ॥२५२॥

(ज्वरोपद्रवाणि)

श्वासमूर्छाऽरुतिच्छर्दितृष्णातीसार...ऊहः(?)(हिः) ।
हिक्का श्वासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवादश ॥२५३॥

(कालज्वरलक्षणम्)

सतक्षकोन्मत्तविषं प्रतप्तं फूत्कारवेगाच्चलितं कुध्रैः ।
कापिर्हिमे सागररम्यभूते कालज्वरं नानिलमिश्रकाले ॥२५४॥
दाहस्वेदक्लमश्वासो हृदि सञ्जातविभ्रमः ।
उत्तानशयनश्यामजिह्वा कालज्वरे नृणाम् ॥२५५॥

(स्फोटकज्वरलक्षणम्)

स्याद्विसर्पाभिघातं तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।
त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥२५६॥
तत्र वातात्परी ...र्पिवातज्वरसमव्यथः ।
शोफस्फुरणनिस्तावभे यामार्तिहर्षवान् ॥२५७॥
पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरव्यङ्गोऽतिलोहितः ।
तथा कण्डूयतिस्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥२५८॥
विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छाङ्गभङ्गवान् ।
भ्रमास्य शोषहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥२५९॥

(बाहटे)

लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः ।
विरस्पस्सप्तधाज्ञेयस्सर्वतस्स विसर्पणात् ॥२६०॥

त्वङ्मांसशोणितगताः कुपिताश्च दोषाः
सर्वाङ्गचारिणमिहोत्थितमामलिङ्गम् ॥२६१॥
कुर्वन्ति विस्मृतमनुन्नतमाशुशोफं
तत्सर्वतोऽपसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥२६२॥

विसर्पस्सर्पणो शोफे विसृतोऽनुन्नतो स्थितः ।
वातात्कृष्णारुणस्फोटज्वररुग्भेदसंयुतः ॥२६३॥
पित्ताच्छीघ्रतरो रक्तः स्फोटदाहज्वरान्वितः ।
कफात् स्निग्धः सितस्फोटज्वरकण्ड्वाद्युपद्रवाः ॥२६४॥
द्वित्रिजे द्वित्रिलिङ्गस्स्याच्छावलोहितपित्तता ।
सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपैस्समन्वितः ।
क्षतजो रक्तपित्ताभ्यां श्यावलोहितपित्तवान् ॥२६५॥
पाकदाहज्वराटोपकुक्षिस्फोटैश्चितो मतः ।
अग्निदग्धैरिव स्फोटैश्शान्ततागारारुणास्पदः ॥२६६॥
दाहतृष्णादिमान् ज्ञेयो वातपैत्यादि रेगिणः ।
पाण्डुपित्तारुणाच्छेदो मेचकी कफपित्तजः ॥२६७॥
मलिनोष्णश्रमस्वेदकर्दमः कर्दमोपमः ।
एकदोषास्त्रयस्साध्यो शेषास्सारतरास्स्मृताः ॥२६८॥

उभयान्ताश्रितास्सर्वे मर्मगाश्च विशेषतः ।

विस्फोटज्वरपाकाद्यस्त्याज्यः क्षतविसर्पकः ॥२६९॥

(सारसङ्क्षेपे)

आदावेव विसर्पेषु हितं लघु न रूक्षणम् ।

रक्तावशोको वमनं विरेकं स्नेहनं तु नः ॥२७०॥

(मसूरिकालक्षणम्)

मसूरिका चाष्टविधेत्युदभ्रेण प्रकीर्तिताः ।

मसूरिका सर्षपिका व्यञ्जका कोद्रवस्तथा ॥२७१॥

कङ्कुविस्फोटको पाकी विसर्पिश्चाष्टमी स्मृता ।

शोषकण्डूज्वरा ताम्रा सूक्ष्मामाहुर्मसूरिकाम् ॥२७२॥

सर्षपाकृति तद्वर्णे दाहपाकरुजावतीम् ।

रक्ताभमूत्रां दुस्साध्यां पित्तात्सर्षपिकां जगुः ॥२७३॥

काळायसदृशां गाढां शाखासन्ध्यास्य शोफिनीम् ।

दाहक्लिन्नव्रणोपेतामजकां श्लेष्मपित्तजाम् ॥२७४॥

कोद्रवं क्रोद्रवाकारं रक्तपैत्यसमुद्भवम् ।

कङ्कूतण्डुलसङ्काशैर्निरन्तरविसर्पिभिः ॥२७५॥

स्फोटैः श्लेष्मसमुद्भूतैरापूर्णं कङ्कुरिष्यते ।

अग्निदग्धैरिव स्फोटैराकीर्णकफपित्तजः ॥२७६॥

निर्विपाको विसर्पस्तु विस्फोटकमिति स्मृतः ।

अपाकं विरसं शुष्कं जानीयान्मृत्युसन्निभम् ॥२७७॥

विसर्पवत्सर्पति सर्वगात्रे शोफान्विता सा ज्वरदाहयुक्ता ।
विसर्पिणी चेति समानवर्णा कालोपकल्पा कफपित्तजाता
॥२७८॥

मसूरा कृतसंस्थाना सर्वगात्रसमन्विता ।
मसूरिकेति विज्ञेया पिटकाज्वरसंयुता ॥२७९॥
विदाहकम्पातिरुजातिसारैस्तृष्णातिहिक्काऽरुचिकासमोहैः ।
युक्तानि हन्त्याशु मसूरिकाऽन्तमुखा च बाह्ये किणसन्निभाऽसून्
॥२८०॥

(सारसङ्क्षेपमस्ति, तदेवाह)

मसूरिकाख्या मर्त्यानां रोगाः पञ्चविधाः स्मृताः ।
श्लेष्मिका वातिकाश्चैव पैत्तिकास्सन्निपातिकम् ॥२८१॥
रक्तजश्चेति विख्यातास्तासां लिङ्गानि मे शृणु ।
कठिनाः कृष्णपर्यन्ताः सङ्कीर्णाः श्वेतपाकिनः ॥२८२॥
श्लेष्मका इति विख्याताः शीतज्वरनिपीडिताः ।
कळायवर्णा निस्तोदरुजाश्चिमिचिमाकुलाः ॥२८३॥
अनवस्थितपाकाश्च वातिकाः परिकीर्तिताः ।
ताम्राः स्फोटास्सदाहाश्च दाहज्वरनिपीडिताः ॥२८४॥
द्व्यहात्त्र्यहाच्च पच्यन्ते पैत्तिका पिटकाः स्मृताः ।
त्रिदोषलिङ्गैस्संलक्ष्याः सन्निपातकळाः स्मृताः ॥२८५॥
वैशेषाः कठिना श्यावा रक्ता वा मण्डलाकृतिः ।
सन्निपातैरभिहिता ज्वरदाहसमन्विताः ॥२८६॥

अन्तर्मुख्या मृत्युकल्पा कीर्तितास्ता मसूरिकाः ।
सर्वगात्रेषु सङ्कीर्णास्सज्वरास्स्युर्मसूरिकाः ॥२८७॥
अन्तर्वक्त्रा किणाभाश्च स्फोटान् सोपद्रवांस्त्यजेत् ।
अन्तः प्रभेदिनो ये तु शोणितं प्रस्रवन्ति च ॥२८८॥
तृष्णा श्वाससमायुक्तास्ते शीघ्रं हन्त्यसून्नृणाम् ।
पित्तश्लेष्महरश्चापि विधिस्सर्वत्र शस्यते ॥२८९॥
पित्तरक्तसमुत्थानां शिराव्यधनमिष्यते ।
मसूरिकान् सविस्फोटान् पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत्यादि ।
मसूरिकाग्ररूपेषु लङ्घनं समनन्तरम् ।२९०॥

(अतिसारनिदानम्)(१)

गुरुस्निग्धातिरूक्षोष्णद्रवमांसातिशीतलैः ।
शोमुष्णाम्बुमद्यानि पानस्वात्मविपर्ययैः ॥
क्रिमिदोषादजीर्णाद्वा ह्यतिसारो भवेन्नृणाम् ॥२९१॥

---

(१)क्षीरमत्स्यादि यद्भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।
भुक्तस्योपरि यद्भुक्तं तदध्यशनमुच्यते ॥
गुर्वतितस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चादिभोजनैः ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यविपर्ययैः ॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥– इति योगरत्नाकरे

(अतिसारपूर्वगुणम्)

हृन्नाभिपायुकुक्षौ च तोदा वातनिरोधतः ।
विपाकोध्मानविड्भङ्गं ज्ञातव्यं पूर्वलक्षणम् ।।२९२।।

(वातातिसारलक्षणम्)

फेनं च श्यामविमलं नाभ्यावस्थानशूलकम् ।
सर्वावयवशैथिल्यं जृम्भणं च मुहुर्मुहुः ।
सकृद्बद्धमलं तुल्यं वातातीसारलक्षणम् ।।२९३।।

(पैत्यातिसारम्)

सारुणोष्णं द्रवं फेनं पीतवर्णं मलं सकृत् ।
सकृदामं च सन्तापं हृच्छूलं दाहमुत्कटम् ।।
स्वेदमूर्छाभ्रमस्तृष्णा पित्तातीसारलक्षणम् ।।२९४।।

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाऽध प्रणुन्नः ।
सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ।।
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ।
केचिच्चाऽहुर्नैकरूपप्रकारं नेत्येवं तं काशिराजस्त्ववोचत् ।।
हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधः ।
विट्सङ्गमाध्यानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ।।
अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ।।– इति योगरत्नाकरे

(श्लेष्मातिसारम्)

आमं श्वेतं मलं फेनं कासश्वासमरोचकम् ।
किञ्चिन्मूत्रं कुक्षिशूलं श्लेष्मातीसारलक्षणम् ।।२९५।।

(आमातिसारलक्षणम्)[१]

अतिसारो हि भूयिष्ठं भवेदामाशयं तथा ।
मन्दाग्निं वातसंयुक्तं पाकः स्याल्लङ्घनं हितम् ।।
शूलदाहप्रसेकार्तिमामयेदतिसारिणे ।।२९६।।

(प्रवाहिकातिसारलक्षणम्)[२]

आमे परिणतैर्यस्तु मन्दाग्निं चातिसाध्यते ।

---

(१)संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्ततमप्स्ववसीदति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चाऽऽत्मसज्ज्ञितम् ।।
आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः ।
अपक्वाहारधातुर्यः स आम इति सज्ज्ञितः ।।
ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्ष्यते ।। – इति योगरत्नाकरे

(२)वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।।
प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाश्च ।
सशोणिता शोणितसम्भवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ।।
यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ।। – इति योगरत्नाकरे

स फेनपिच्छं सरुजं सविड्बन्धे पुनः पुनः ॥
अल्पाल्पमल्पकमलं लक्षणं च प्रवाहिके ॥२९७॥

(ज्वरातिसारलक्षणम्)

ज्वरसन्तापहृच्छूलमरोचकविरेचनम् ।
आमं वा शोणितं वापि ज्वरातीसारमुच्यते ॥२९८॥

(दोषातिसारलक्षणम्)

अन्तर्दाहं बहिश्शीतं करपादं च शीतलम् ।
प्रलापं छर्दि हिक्का च कासश्चातिविरेचनम् ॥२९९॥
कम्पो विभ्रमहृल्लासो जृम्भणं जागरं मदम् ।
आमं रक्तं च हृच्छूलं दोषातीसारनाशनम् ॥३००॥
वहा(?)हस्नेहमांसाम्बुसदृशं कृष्णरूपिणम् ।
नानावर्णमतीसारं कृच्छ्रसाध्यं त्रिदोषजम् ॥३०१॥

(असाध्यातिसारलक्षणम्)[१]

एरण्डतैलवर्णं च मांसमाक्षिकयोस्तथा ।
स्वरहीनं च दुर्गन्धमसाध्यमतिसारयोः ॥३०२॥

---

(१)नात्युपद्रवतायुक्तं नातिदुष्टेषु धातुषु ।
बाले वृद्धेऽप्यसाध्योऽयं रूपैरेतैरुपद्रवैः ॥
अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ।
लशुनकुणपगन्धं पूतिगन्धं धनं वा
पललजलसमानं पक्वजम्बूफलाभम् ।
घृतमधुपयआभं तैलशैवालनीलं
सुघनदधिसवर्णं वर्जयेज्ज्वातिसारम् ॥ – इति योगरत्नाकरे

मिश्रं च कृष्णवर्णं च बहुवर्णं च रक्तकम् ।
दुर्गन्धं मधुवर्णं च असाध्यमतिसारके ॥३०३॥

(वातग्रहणीलक्षणम्)

कण्ठाऽस्य शोषहृत्पीडा तृष्णा कासविषूचिका ।३०४॥

(ग्रहणी वातजा ज्ञेया)[१]

अन्ने जीर्णे सदा ध्मानं भुक्ते स्वस्थं क्षणं भवेत् ।
चिराद्वते स्रवं शुष्कं सामं शब्दं सफेनिलम् ॥३०५॥
सङ्ग्रहे सङ्ग्रहे स्रावं कासश्वासमजीर्णता ॥
ग्रहणी वातजा ज्ञेया दीपनैस्तमुपाचरेत् ॥३०६॥

---

(१)कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः
प्रमिताशनात्यर्थवेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितोवह्निं सञ्छाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुष्कपाकः खराङ्गता ॥
कण्ठास्य शोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विषूचिका ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्यतिचाऽऽध्मानं भुक्ते स्वास्त्यमुपैति च ।
सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्कीच मानवः ॥
चिराद्दुःखंद्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥– इति योगरत्नाकरे

(पैत्यग्रहणीलक्षणम्)(१)

...त्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहतृट् श्वासमक्लमः ।
अजीर्णानिलपित्ताभं पित्तात्सारसमद्रवम् ।
शमयेद्वातपित्तोत्थं रेचयेत्सप्रवाहिकम् ।
मधुरैश्शीतलैर्द्रव्यैर्नातिरूक्षैरुपाचरेत् ॥३०७॥

(श्लेष्मग्रहणीलक्षणम्)(२)

कासं निष्ठीवनं मूर्छा मधुरास्यमरोचकम् ।
भिनाश्लेष्मसंमिश्रो साध्यते चोदरं गुरु ॥३०८॥
दुष्टो मधुरमुद्गारः पीनसं च कफाधिके ।
श्लेष्मणे पञ्चकर्माणि कर्तव्यं बलवत्तरे ॥३०९॥

---

(१)कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सौऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यतेद्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥– इति योगरत्नाकरे
(२)गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्दरोचकाः ।
आस्योपलेपमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितिं गुरु ।
दुष्टोमधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥– इति योगरत्नाकरे

बलहीनज्ञेन कर्तव्यं दीपनपाचनम् ।
क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।।३१०।।
कर्तव्यं वैद्यनाथेन रोगिणः श्लेष्मशान्तये ।
मिश्रितो द्वन्द्वजो ज्ञेयो त्रिदोषा सर्वरूपिणी ।।३११।।

(आमग्रहणीलक्षणम्)[१]

आमस्रावं सपिच्छल्यं स्निग्धं शुभ्रं घनं स्रवे ।
ग्रहणी सामवातेन दुश्चिकित्सो भिषग्वरः ।।३१२।।
ग्रहण्यां पाचनं पुण्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
अन्तेऽग्निदीपनं दद्यादतिसारेऽप्ययं विधिः ।।३१३।।

(ग्रहणीपूर्वलक्षणम्)

चिराद्भुक्तस्य पाकं च ग्रहणीपूर्वलक्षणम् ।।३१४।।

(विषूचिलक्षणम्)

अनाहशूलभ्रममोहकम्पदाहादिशीतज्वरतृट्प्रलापाः ।
छर्दिप्रसेकाङ्गगुरुत्वशीतं लिङ्गं विषूचीष्वमलादिजासु ।।३१५।।

(अजीर्णलक्षणम् - वाताजीर्णम्)

विष्टम्भो वमनं भ्रान्तिरुद्गारः पूतिगन्धकः ।
मुखशोषस्तृषार्तिश्च वाताजीर्णस्य लक्षणम् ।।३१६।।

---

(१)अत्रकुजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ।
द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ।।– इति योगरत्नाकरे

(पैत्याजीर्णलक्षणम्)

रेचनं जठरे शूलं वमनं च मुहुर्मुहुः ।

हस्तपादातिसङ्कोचं पित्ताजीर्णस्य लक्षणम् ।।३१७।।

(श्लेष्माजीर्णम्)

विष्टम्भो रेचनं देहवेदनं च प्रशस्यते ।

वान्तिभ्रान्तिर्मुहुः स्वेदो जडता शैत्यता क्लमः ।।

काष्ठवज्जायते देहं कफाजीर्णस्य लक्षणम् ।।३१८।।

(चतुर्विधजीर्णलक्षणम्)

चतुर्विधं भवेदेतदजीर्णविषमाशनात्(?)।

धूमो विधूमो विस्पष्टो रसशेषश्चतुर्विधः ।।३१९।।

धूमे स्वभावगन्धस्स्यात् विधूमे चाम्लगन्धता ।

विस्पष्टे चाङ्गवैकल्यं रसशेषे शिरोव्यथा ।।३२०।।

धूमे तु वमनं कार्यं विधूमे तु पयः पिबेत् ।

विस्पष्टे पार्ष्णिदाहं च रसशेषे सुखं स्वपेत् ।।३२१।।

(उत्सुकाजीर्णलक्षणम्)

यस्याहारं समालोक्य यः कश्चिदपि मानवः ।

समुत्सुके न लभते तस्य भुक्तं न जीर्यति ।।३२२।।

चिरेणाप्यग्निवेशो वा कोष्ठे शल्यस्य निष्ठितः ।

आम्लोत्सारररुजो पच्यमानाहाटोपनादिकान् ।।३२३।।

विकारान्कुरुते कष्टान्बहूपद्रवसंयुतान् ।
ग्रहणीगुल्पदोषं वा चिरेणैव विवर्धयेत् ।।३२४।।
आमचिन्ता भृशं कष्टमुत्सुकाजीर्णलक्षणम् ।
पूर्वं ताद्दशमाहारं भोजयेदुत्सुकान्तरम् ।।३२५।।

(अजीर्णज्वरलक्षणम्)(१)

ज्वरो गुम्भनहिक्का च मन्दाग्निर्जानुनि व्यथा ।
आम्लस्वभावगन्ता च अजीर्णज्वरलक्षणम् ।।३२६।।

(अर्शरोगलक्षणम्)

अर्शांसि षट्प्रकाराणि रक्तदोषस्वभावतः ।

---

(१)कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनिच ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ।।
लङ्घनं देशकालौच शीतौ व्यायामकर्मच ।
शोकोवातातपस्पर्शोहेतुर्वातार्शसां मतः ।।
कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधोमद्यमसूयनम् ।।
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ।।
मधुर स्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूनि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशैय्यासनसुखे रतिः ।।
प्राग्वातसेवाशीतौच देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ।।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वन्द्वोल्बणानि च ।
सर्वोहेतुस्त्रिदोषाणां सहजलैर्लक्षणैस्समम् ।। – इति योगरत्नाकरे

जायते मारुतात्पित्तात्कफाद्धुदपवित्रये ॥३२७॥
रक्तदोषोत्थिता बाह्ये सुखसाध्यं चिरोत्थितम् ।
द्वन्द्वजायां द्वितीयायां कृच्छ्रसाध्यं भिषग्वरः ॥३२८॥
अन्तर्वर्तित्रिदोषोत्था न साध्यर्शांसि वा क्वचित् ।
कुर्वन्ति सर्वगात्राणि तत्स्याद्यत्नेन तं जयेत् ॥३२९॥

(अर्शरोगपूर्वलक्षणम्)(१)

विष्टम्भः कुक्षिराटोप आतङ्काग्रहणीरिव ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं पूर्वलक्षणमर्शसाम् ॥३३०॥
परहृत्क्लेशकरणं गुरुद्वेषश्च गोवधः ।
देवद्विजस्वहरणं ग्रहणे स्त्रीषु सङ्गमम् ॥३३१॥
वि ..... चारकरणमन्नापकरणं तथा ।
एवमष्टनिदानानि प्रोक्तान्यर्शोगदस्य तु ॥३३२॥

(वातार्शनिदानम्)

कटुतिक्तकषायातिरूक्षतीक्ष्णातिशीतलैः ।
भोजनैर्लङ्घनैर्वापि मद्यमैथुनसेवनैः ॥३३३॥
जायते ह्यङ्कुराश्शुष्काः स्याच्चेन्निचि च मारणाः ।
बिम्बसर्षपकार्पासबीजवद्धटिकाननाः ॥३३४॥

---

(१)विष्टम्भोऽङ्गस्यदौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यम् सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥
ग्रहणीरोगपाण्ड्वर्थिराशङ्काचोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणिनिर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ – इति योगरत्नाकरे

सशब्दमामसंयुक्तं तोदं वाथ प्रवाहिकम् ।
विष्टम्भो वेदना शूला नानारोगश्च वातजे ॥
भोजनं स्निग्धमुष्णं च मर्दनं च प्रशस्यते ।३३५॥[१]

(पित्तार्शनिदानम्)[२]

अत्युष्णतीक्ष्णकट्वाम्लभोजनं वाऽथ भेषजम् ।
सेवनात्स्रवते रक्तं नीलपीतोष्णवर्चसः ॥३३६॥

---

(१)गुदाङ्कुराबह्वनीलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
म्लानाहश्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णाविस्फुटिताननाः ।
बिम्बीकर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥
केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपाशासकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥
तैरार्तोग्रन्थितंस्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ॥ – इति योगरत्नाकरे
(२)पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणोविस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्छारतिमोहदाः ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहरिद्रत्वङ्नखादयः ॥ – इति योगरत्नाकरे

रक्तानिले सिता पीता मृदवश्चाङ्कुरा बहु ।
दाहमूर्छाज्वरस्वेदतृष्यन्तः पित्तजार्शसाम् ।।३३७।।

(श्लेष्मार्शनिदानम्)[१]

अतिशीतगुरुस्निग्धक्षाराम्लमतिसेवनात् ।
श्लेष्मोल्बणस्थिरा शुभ्रपिच्छिला गोस्तनोपमाः ।।३३८।।
स्पर्शकण्डूप्रियस्निग्धनानारोगकरं किल ।
वसातुल्यकफप्रायपुरीषस्सप्रवाहिकः ।।३३९।।
ज्ञेयो श्लेष्मार्शसाम्येषा तत्र मोक्षस्सुखावहा ।
श्लेष्मार्शसा गुदे पार्श्वे रक्तमोक्षं जलूकया ।।३४०।।
गुदद्वारात्पृष्ठदेशो जायते पाण्डुराङ्कुरा ।
स्नेहलिप्ता न(व)? शिष्यन्ते मूलरोगस्य लक्षणम् ।।३४१।।

---

(१)श्लेष्मोल्बणा महामूल घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।।
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करिरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ।।
वङ्क्षणाहिनः पायुबस्तिनाभ्यवकर्षिणः ।
सकासश्वासहृल्लास रसेकारुचिपीनसाः ।।
मेहकृछ शिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।।
वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाःसप्रवाहिकाः ।
नस्रवन्ति नभिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।।- इति योगरत्नाकरे.

मिश्रजा मिश्रिता ज्ञेया सर्वलिङ्गास्त्रिदोषजाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ति स्निग्धपाण्डुत्वगादयः ॥३४२॥
रक्तोल्बणे गुदे कीला रक्ताहा पित्तवद्रुजाः ।
बिला न कुण्डिता स्रावमधोवायुर्न गच्छति ॥३४३॥
वातपित्तकफान्मिश्रद्वन्द्वजाश्च त्रिदोषजाः ।
लक्षणैः पूर्ववद्ज्ञात्वा चिकित्सा कारितार्शसाम् ।
जलूकैस्सूचिता श्शस्त्रैर्मोचयेद्रक्तमर्शसाम् ॥३४४॥

(असाध्यार्शनिदानम्)

हस्तपादमुखे नाभ्यां शाखावृषणयोर्गुदे ।
हृत्पार्श्वं शूलमेहश्च छर्दितृष्णाज्वरारुचिः ।
रक्तातिसारकासं च अर्शांसि मारयन्ति तम् ॥३४५॥

(मेहनिदानम्)

(मेहाग्रलक्षणम्)

मधुरास्यं तृषा दाहो दन्तानां मलसञ्चयम् ।
देहे चिक्कणतोयातिदाहस्स्यात्पाणिपादयोः ॥३४६॥
प्रभूताविलमूत्रत्वं मेहलक्षणमग्रजम् ।
नवान्नदधिमद्याम्बुगुडधूमनिषेवणात् ।
दूषयन्ति पलं मेदः शुक्लमज्जावसारजः ॥३४७॥
विंशेनेह प्रजायन्ते दश साध्याः कफास्थिताः ।
याप्या पित्ताश्रिताः षट्च असाध्या मारुतस्य तु ॥३४८॥

उदकेक्षुस्सान्द्रसुरास्सिकता शुक्लशीतकम् ।
ओष्ठलालातिमूत्रं च क्षारहारिद्ररक्तजम् ॥३४९॥
मञ्जिष्ठा नीलकाळं च वसामज्जामधूत्थितम् ।
अस्थिमेहं विंशतिश्च जात्या वर्णेन लक्षयेत् ॥३५०॥

(बहुमूत्रलक्षणम्)

शोफस्तापोऽङ्गकार्श्यं च बहुमूत्रं तृषा भ्रमः ।
अस्वास्थ्यं सर्वगात्रेषु मेहोऽयं बहुमूत्रकम् ॥३५१॥

(उदकमेहम्)

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपित्तजम् ॥३५२॥

(इक्षुमेहम्)

इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहकम् ।

(सान्द्रमेहम्)

सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥३५३॥

(सुरामेहम्)

सुरामेही सुरातुल्यमपि ह्यच्छमधोघनः ॥

(पिष्टमेहम्)

संसृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुळं सितम् ।
शुक्लाभं शुक्लमिश्रं वा शुक्लमेहः प्रमेहति ॥३५४॥

(सिकतामेहम्)

मूत्रं तु सिकतामेही सिकतारूपिणा महान् ।।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविल पिच्छिलम् ।।
त्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ।।
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ।।
संसृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।।
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।।
मूत्राणून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान्.।।
शीतमेहीसुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।।
शनैःशनैः शनैर्मेहीमन्दमन्दं प्रमेहति ।।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।।
एवं दश श्लेष्मजाः ।।
गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।।
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभम् ।।
हरिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।।
विस्रं मञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्टासलिलोपमम् ।।
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।।
एवं षट्पैत्तिकाः।।
वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।।
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।।
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहेन मेहति ।।
हस्तीमत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।।
सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ।। - इति योगरत्नाकरे.

(शीतमेहम्)

शीतमेही सुबहुशो मदुरं भृशशीतलम् ।।३५५।।

शनैश्शनैश्शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।

(लालामेहम्)

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छ(च्छि)लम् ।।३५६।।

(क्षारमेहम्)

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

(नीलमेहम्)

नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभम् ।।३५७।।

(हरिद्रामेहम्)

हरिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं वहन् ।

(मञ्जिष्ठमेहम्)

विस्रं मञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ।।३५८।।

(रक्तमेहम्)

विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।।

(वसामेहम्)

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ।।३५९।।

(मज्जामेहम्)

मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जामेही मुहुर्मुहुः ।।

(हस्तिमेहम्)

हस्तीमत्त इवाजस्त्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।

सारसिकं विबन्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥३६०॥

(मधुमेहम्)

मधुमेहीमधुसमं जायते स किल द्विधा ।

कृद्धातु क्षयाद्वायौ(यु)? दोषात् नृपदेऽथवा ॥३६१॥

अनृता दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षीणाक्षणात्पूर्णो(?) भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥३६२॥

कालेनोपेक्षितास्सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ।

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो .... मर्हति ॥३६३॥

सर्वे च मधुमेहाख्या मधुरा च ततो नरः ।

उदकेक्षुरसान्द्रश्च सुरापिष्टकशुक्लकैः ॥३६४॥

सिकता सितमन्दैश्च लालामेहकफाद्दश ।

क्षारकालानलशितामञ्जिष्ठा शोणपैत्तिके ॥

वाताद्वसामज्जहस्ति मधुमेहश्चतुर्विधः ॥३६५॥

(प्रमेहावस्थाः)

प्रथमं त्वस्थिभिन्नं च द्वितीयं मलबन्धनम् ।

तृतीयमस्थिरूक्षं च चतुर्थं मूत्रघातकम् ॥३६६॥

पञ्चमं धातुनाशं च षष्ठं च मधुमेहकम् ।

सप्तमं ग्रन्थिरुत्पन्नमष्टमं वातकोपनम् ॥३६७॥

नवमं त्वतिसारं च दशमं संज्ञनाशनम् ।

इत्येते विंशतिर्मेहास्सद्योमरणमादिशेत् ।।३६८।।

अविपाकोऽरुचिच्छर्दिर्निद्राकासस्सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहिनां कफजन्मनाम् ।।३६९।।

वस्तिमेहनयोस्तोदोमुष्कावधरणं चरः ।

दाहतृष्णाक्लमो मूर्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ।।३७०।।

शिराविकारच्छविका जालिनी विनतालजा ।

मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ।।३७१।।

विदध्रिश्चेति पिटकाः प्रमेहोपद्रवा दश ।

सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसजेषु सुदामसु ।।३७२।।

पिटका मर्महृत्पृष्ठस्तनां सगुदमूर्ध्वगाः ।

पर्वपादकरस्थो वा मेहोत्साहं प्रमेहिणाम् ।।३७३।।

(मूत्रकृच्छ्रनिदानम्)

व्यायामतीक्ष्णरुक्षाम्लमद्यमत्स्यातिसेवनात् ।

अजीर्णादतिवेगाच्च मूत्रकृच्छ्राऽष्टधा भवेत् ।।३७४।।

(वातकृच्छ्रनिदानम्)

मूत्रकाले भवेत्पीडाकर्षान्मूत्रयते बहून् ।

मेढ्रमक्षो वेदना च कृच्छ्रं वाताधिकं भवेत् ।।३७५।।

(पैत्य(पित्त)कृच्छ्रम्)

पित्तरक्तं सरुग्वाहं मूत्रकृच्छ्रं सपित्तजम् ।

कफजे रक्तमेढ्रं च गुरूगौरवशोफवान् ।।३७६।।

सपिच्छलं विगन्धं च सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ।

(दोषकृच्छ्रलक्षणम्)

वातपित्तकफैश्छिन्नं यदुक्तं च पृथक्पृथंक् ॥३७७॥

तत्समस्तं भवेद्यस्य तत्कृच्छ्रं सन्निपातजम् ।

(अश्मरीकृच्छ्रलक्षणम्)

आध्मानं वातशूले च मूत्रसङ्गं करोति च ॥३७८॥

अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रघातमिदं भवेत् ॥

सशुक्लं मूत्रविट्कृच्छ्रं लक्षणं चात्तदीयथा(स्यात्तर्दायकम्)

॥३७९॥

(वातकुण्डलिकृच्छ्रम्)

मूत्रमल्पाल्पयोदार्ते आध्मानं गुरवस्तयोः ।

सरुजं मूत्ररोधं च कृच्छ्रोऽयं हितकुण्डली ॥३८०॥

(वस्तिकृच्छ्रलक्षणम्)

वेगं विदाहविव्यस्तु मूत्रसङ्कुपितो भवेत् ।

पीडिते वस्तिकुक्षौ च कृच्छ्रोऽयं वस्तिकं लघु ॥३८१॥

मूत्रं हरितपित्तं वा घनं श्वेतं च चूर्णवत् ।

शूलस्यन्दनदाहार्तो बिन्दुबिन्दुस्रवत्यपि ॥३८२॥

असाध्योऽयं विजानीयादभिघातं सुदुस्सहम् ॥

दन्तान्खादति वेपते च रुजया मृद्वादिलिङ्गं कणं

नाभिं पीडयति प्रमेहति मुहुर्मूत्रं सरुग्बिन्दवः ।

मुञ्चन्तेष्वमलं समानिलचयं श्यावातिरूक्षारुजं
कुर्वन्त्यम्बुजकण्टकैरिव शिता तावेव जाताश्मरी ॥३८३॥

(सोमरोगनिदानम्)

शोकाच्छ्रमाद्वा वनितातिसङ्गात्
गरेण चापक्षुभितान् स्रवन्ति ।
देहस्थिता वस्तिमुखं प्रसन्ना
निरुक्करानिर्गतगन्धवर्णाः ॥३८४॥
शीतास्थिता तेन मुखोष्णतासु शोषः शिरस्तोदमशक्तिता च ॥
जिह्वाप्रलेपाविविधैश्च भक्ष्यैरतृप्तिरालस्यमतीव तृष्णा ॥३८५॥
भवेद्देहक्षयाद्देहे सुतरां कष्टमामयम् ।
सोमरोगमिति ख्यातं देहे सोमक्षयं नृणाम् ॥३८६॥

(रक्तप्रदरनिदानम्)

शोकोपवासादतिमैथुनाच्च
विदाहिभिश्चास्रमतीव दुष्टम् ।
प्रवर्धते योऽन्ययनादकाले (?)
त्वसृग्वरं तं प्रदरं च विन्द्यात् ॥३८७॥
वातात्सशूलं रुधिरं पित्तान्नीलं ज्वरान्वितम् ।
कफाच्छ्वेतं त्रिलिङ्गं तु त्याज्यं मूर्छाज्वरान्वितम् ॥३८८॥
शुभ्रं रक्तं चाथवा सारवर्णमच्छं विस्रं योनिजं स्रावमाहुः ।
अस्थिस्रावं त्वस्थिमज्जापकर्षम् आन्त्रेयस्थं शोषशूलप्रदं च ॥३८९॥

भवेद्रसविदाहेन यदा तद्वर्णमार्तवम् ।

तदस्थिस्रावमाख्यातमिति काश्यपदर्शनम् ॥३९०॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुभिः पित्तदूषणात् ।

यकृत्प्लीहाश्रितं रक्तमूर्ध्वं चाधः प्रवर्तते ॥३९१॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यं मेढ्रयोनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपेषु रक्तपैत्यं तदुच्यते ॥३९२॥

घर्मव्यायामशोकाध्वक्षारशिक्षाम्लसेवनात् ।

तेन पित्तं स्रवेत्क्रुद्धं रक्तं नासाऽस्य कर्णदृक् ॥३९३॥

मेढ्रे योनौ गुदद्वारे कुपितं रोमकूपकैः ।

एकतस्सर्वतो वापि रक्तपैत्यं तदुच्यते ॥३९४॥

(शोणितवर्णम्)

वातार्तेनारुणं रूक्षं सुखमुष्णजलं यथा ।

पित्तार्तो मूत्रवद्रक्तं वसापित्तकषायवत् ॥३९५॥

कफाच्छुभ्रं सपिच्छल्यं सस्नेहम् ऊर्ध्वगं भवेत् ।

मिश्रितं द्वन्द्वजं ज्ञेयं सर्वरूपं त्रिदोषजम् ॥३९६॥

(आम्लपैत्यनिदानम्)

आम्लत्वे ..क्षिरोर्तिज्वरितमिव वपुः कोष्ठहृत्कण्ठदाहः

स्वेदो मूर्छा पिपासा कफसहितमित्र श्वासि शोषो रसस्य ।

नानावर्णश्च तस्मिन् जरणमुपगतिश्चाम्लपित्तस्य वान्तिः

तिक्ताम्लोद्गारकण्डूब्बहुविधपिटकान्मण्डलान्याम्लपित्ते ॥३९७॥

अविपाकः क्लमः केशतिक्तामास्यं च गौरवम् ।
अरुचिः कण्ठहृद्दाहः मेहमूर्छौ कचिद्भ्रमः ॥३९८॥
तिक्ताम्लकटुकोद्गारश्वासहृल्लासतापतृट् ।
प्रलापः पक्षतोदश्च ह्याम्लपित्तस्य लक्षणम् ॥३९९॥
आम्लपित्ते तु वमनं तदन्ते मृदुरेचनम् ।
ऊर्ध्वगं वमनं हन्यादधोगन्धे च नैर्हरेत् ॥४००॥

(शीतपैत्यलक्षणम्)

विस्तीर्णमण्डलैः काले बहुळैश्शोणितप्रभैः ।
तनुं पि(त्त)कफेरुद्धे तनुतः कण्डुसंयुतैः ॥४०१॥
शीतपित्तमिति प्राहुराम्लपित्तं च तं गदः ।
हृल्लासं दृङ्गुरुत्वं च रक्तलोचनतारुचिः ।
छर्दिः शोफः ज्वरः कण्डूः शीतपित्तस्य लक्षणम् ॥४०२॥

(वातरोगनिदानम्)

रूक्षश्शीतोल्पमध्वन्नव्यायामाशोकजागरात् ।
लङ्घनैश्शोणितैस्स्रावैरतिवेगाध्वसेवनैः ॥४०३॥
देहेस्थिताश्शिरास्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
करोति विविधान्व्याधीन्सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥४०४॥
सङ्कोचपर्वणस्तम्भो रोमहर्षप्रलापनम् ।
यदा काष्ठाश्रितो दुष्टो वायुर्भवति कोपनः ॥४०५॥
तथैव मारुतो दुष्टो दिग्वहामूत्रवर्चसा ।

गर्भे शुक्ररजोनाशः शिरोनासाक्षिपृष्ठतः ॥४०६॥

मोटनं चैव ग्रीवायाः श्वासं सर्वाङ्गशोधनम् ।

पार्श्वशूलभ्रमानाह कट्यमङ्गेषु सु ...... ॥४०७॥

(एकाङ्गवातनिदानम्)

एकस्मिन्देहदेशे च तोदः कार्श्यं चलार्तिता ।

हिमस्पर्शं च ..द्यन्ते .... एकाङ्गस्य लक्षणम् ॥४०८॥

(कफवातलक्षणम्)

दण्डवत् ... भतेयस्तु मन्दाग्नित्वातिशैत्यता ।

अस्वेदमतितन्द्रा च कफवातस्य लक्षणम् ॥४०९॥

.......हगात्राणां रोम संस्फुरयन्ति च ।

शिरोक्षिवदनालस्य(?) शीतवातस्य लक्षणम् ॥४१०॥

(आमवातलक्षणम्)

जङ्घोरुत्रिकसन्धीनां व्यथा हृन्ना ...(सा?)दयोः ।

तृष्णा शोभा विषूची च आमवातस्य लक्षणम् ॥४११॥

(कुब्जवातलक्षणम्)

कृतमूत्रपुरीषत्वं शूलार्तोऽपि कटिव्यथा ।

त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च कुब्जके ॥४१२॥

(रक्तवातलक्षणम्)

श्वयथुस्तीव्रसन्तापः सर्वाङ्गं रक्तवर्णकम् ।

किञ्चित् तोदश्च शोफश्च रक्तवातस्य लक्षणम् ॥४१३॥

(कम्पवातम्)

सर्वाङ्गं कम्पते यस्य शिरोभारश्चलाकरः ।

लक्षणं कम्पवातस्य विज्ञेयं तच्चिकित्सकैः ॥४१४॥

(अर्दितवातम्)

अर्दितं बहुशेषं च सर्वाङ्गं व्याप्य सञ्चरेत् ।

पानाभ्यञ्जनवस्त्यादि न स्याद्यैवोपशाम्यति ॥४१५॥

(शोणितवातम्)

विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्र जासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरसङ्गमम् ॥४१६॥

प्रायेण सुकुमाराणां पञ्चक्रमणशीलिनाम् ।

अभिघातादशुद्धे च नृणाम च दूषिते ॥४१७॥

वातलैः शीतलैर्वायुः क्रुद्धक्रुद्धो विमार्गतः ।

तादृशीर्वा ससृक्क्रुद्धे प्राग्वदेव प्रदूषयेत् ॥४१८॥

आढ्यरोगं बुळं वातं बलासं वातशोणितम् ।

तमाहुर्नाम ... पूर्वं पाद .... ॥४१९॥

(स्थूलवातनिदानम्)

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मणाहारसेवनात् ॥

अस्नेहै .... हरति नान्यथा ॥४२०॥

स्फुटत्वं मन्दबुद्धित्वं क्षुद्रकासः क्रमाद्भवेत् ।

अतिस्वेदातिगन्धस्स्यादल्पत्राणोल्पसङ्गमः ॥४२१॥

आहारं ...... शी..पुन................. जनम् ।
विकारान्कुरुते घोरान्कश्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥४२२॥
अतिस्थौल्यतृषामोहज्वरोदरभगन्दरान् ।
व्रणकृच्छ्रं मेहकुष्ठनासाश्वासान् करोति च ॥४२३॥
तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाश ... सर्वमिष्यते ।
तथादौ पञ्चकर्माणि कृत्वा रक्तं च मोक्षयेत् ॥४२४॥
श्यामा यवकुलुत्थानां मुद्गैस्समुपाचरेत् ।
सङ्गमैश्च सुरापानैर्लघुरूक्षोष्णभोजनैः ॥४२५॥
कटुतिक्तकषायातिचिन्ताव्यायामजागरैः ।
लङ्घनैरुपचारैर्वा स्थौल्यरोगमुपाचरेत् ॥४२६॥

(पोषणद्रव्याणि)

कृशानां बृंहणं देयं सर्वपानान्नभोजनम् ।
निद्रा चैव दिवारात्रौ छागमांसाशनं सदा ॥४२७॥
पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पोषाय भवेन्नरस्य
बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥४२८॥
मत्स्यानि मांसानि पयांसि
सर्पिर्जलावगाहे गुडहिद्यखण्डा ।
मनोऽनुकूलास्सुहृदः स्त्रियश्च

द्रव्यानि दे(हं) खलु पोषयन्ति ।।४२९।।

(कासरोगनिदानम्)[१]

धूमोपघाताद्रजसा व्यायामाद्रूक्षसेवनात् ।

विमार्गाद्वापि भुक्तस्य क्षुद्रोधाद्वेगधारणात् ।

प्राणस्यागमनात् (..)कफः पुंसां प्रजायते ।।४३०।।

(वातकासलक्षणम्)[२]

वातार्हशङ्खशूलं च मूर्ध्नि पाश्र्वोदरेऽपि च ।

क्षामाननं बलक्षीणं भिन्नकांस्यस्वरं तथा ।

निद्राहीनं वमिस्सान्द्रं वातकासस्य लक्षणम् ।।४३१।।

---

(१)सुश्रुतेन उत्तरस्थाने कासप्रतिषेधे कासनिधनानि उक्तानि द्र० सु.सं. ५२

(२)यस्सदा वातलो जन्तुद(र)सात्म्यं वै निषेवते ।
रूक्षमश्नाति पिबति रूक्षं हि बहु खादति ।।
तस्य वातः प्रकुपितो गृहीत्वा हृदयं ततः ।
ऊर्ध्वं सम्प्राप्य धमनि(नी)रर(थ) कासाय कल्पते ।।
उरश्शूलं पार्श्वशूलं पृष्ठस्तम्भस्य(श्च) जायते ।
अटोप्यतेऽस्योदरं च शिव(र)श्चास्यातिमन्य(न्थ्य)ते ।।
उरोभिघातात्पार्श्वे च गृह्येतत इव देहिनः ।
गपप्र(नकफः)काश(स)मानस्य (स)संरम्भः प्रवर्तते ।।
सततं कासमानस्य मूत्रं (मुहुः) कासो रुणद्धि हि ।
इत्येभिर्लक्षणैर्विद्याद्वातकासं शरीरिणम् ।।- इति भेलसंहितायाम्

(पित्तकासलक्षणम्)

उरोदाहो वक्त्रशोभा तिक्तास्यं च त्वरस्तथा ।

कटं पित्तवमीत्युष्णं पाण्डुत्वं पित्तकासजे ॥४३२॥

(श्लेष्मकासलक्षणम्)

शिरोर्तिः कफपूर्णास्यः अरुचिर्गौरवं रुजा ।

कासे सान्द्ररुजा कण्डूः श्लेष्मकासस्य लक्षणम् ॥४३३॥

(क्षतकासम्)

पर्वभेदो ज्वरः श्वासस्तृष्णा वैस्वर्यपीडितः ।

सपूयं कासते शुष्कमनिष्कं वातशोणितम् ॥

पारावत इवाकूजन्कासमेतत् क्षतो भवेत् ॥४३४॥

(क्षयकासलक्षणम्)

गात्रशूलं ज्वरो दाहो मोहः श्वासश्च यस्य वै ।

शुष्कं निष्ठीवते रुग्णो सपूयं शोणितं तु यः ॥४३५॥

इत्येष क्षयजः कासः सद्यो बलवतो भवेत् ।

क्षीणानां देहनाशाय तदेवासाध्यसम्मतम् ॥४३६॥

(श्वासनिदानम्)

यदा स्रोतांसि संरुद्ध्वा मारुतः कफपूर्वतः ।

सर्वत्र व्रजति क्रुद्धस्तथाश्वासं करोति सः ॥४३७॥

प्रणष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

ऊर्ध्वं श्वासति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ॥४३८॥

श्लेष्मावृतमुखस्वेदो ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यति ।
आनाहश्वेतमूर्छार्तो भृशं भवति दुःखितः ।।४३९।।

(श्वासोपद्रवाणि)

श्वासमूर्छाज्वरच्छर्दितृष्णातीसारविग्रहः ।
हिक्काखासाङ्गभेदश्च श्वासस्योपद्रवा दश ।।४४०।।

(क्षयरोगनिदानम्)

वेगरोधात्क्षयोत्पत्तिः साहसाद्विषमाशनात् ।
कफप्रधानैर्दोषैस्तु क्षीणे रेतस्यनन्तरम् ।।४४१।।
क्षीयन्ते धातवस्सर्वे ततश्शुष्यति मानवः ।
भुक्तद्वेषो ज्वरः श्वासकासशोणितदर्शनम् ।।४४२।।
ष्ठीवनं स्वरभेदश्च षड्पा राजयक्ष्मणः ।
गात्रपीडा च षड्पा राजयक्ष्मणि जायते ।।४४३।।
अंसपाश्र्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
सत्त्वहानिश्च दौर्बल्यं राजरोगस्य लक्षणम् ।।४४४।।

(वातक्षयलक्षणम्)

सङ्कोचस्कन्धपाश्र्वाभ्यां स्वरभेदो ज्वरो भ्रमः ।
वातजे यक्ष्मणि ज्ञेया लक्षणं चाति शैत्यता ।।४४५।।

(पैत्य(पित्त)क्षयलक्षणम्)

ज्वरदाहातिसारश्च रक्तवान्तिभ्रमो महान् ।
वीर्यस्तम्भरतिस्वल्पा लक्षणं पित्तजे क्षये ॥४४६॥

(श्लेष्मक्षयलक्षणम्)

गुरुत्वं शिरसि च्छर्दि कासः कण्ठास्यताऽरुचिः ।
ऊर्ध्वश्वासश्च विज्ञेयं लक्षणं कफजे क्षये ॥४४७॥

(वातपैत्य(पित्त)क्षयलक्षणम्)

स्वरभेदज्वरो दाहो शूलच्छर्दि ह्यरोचकः ।
वातपैत्या(पित्ता)धिकं ज्ञेयं राजरोगं महाबलम् ॥४५५॥

(पित्तश्लेष्मक्षयलक्षणम्)

आलस्यं बहुनिद्रा च स्वल्पदाहज्वरो भ्रमः ।
वान्ति शोणितपूर्वाऽथ पित्तश्लेष्माद्भवेत्क्षये ॥४४९॥

(वातश्लेष्मक्षयलक्षणम्)

स्वरभेदः कफः कण्ठे शूलं कासश्च छर्दि च ।
वातश्लेष्मोद्भवं चिह्नं ज्ञातव्यं च चिकित्सकैः ॥४५०॥

(ब्रह्मयक्ष्मनिदानम्)

आपाण्डुत्वं शिरश्शूलतिमिरं कषणं क्षयः ।
वातप्रकोपश्वासश्च लक्षणं ब्रह्मयक्ष्मणः ॥४५१॥

अङ्गोपाङ्गपरिक्लेशोविवृद्धिः श्वासकासयोः ।
विष्टम्भो मूत्रकृच्छ्रं च लक्षणं राजयक्ष्मणः ।।४५२।।[१]

(वैश्ययक्ष्मनिदानम्)

अरुचिर्धातुविक्षेपमालस्यं कृष्णवर्णता ।
विड्बन्धमलमूत्रत्वं लक्षणं वैश्ययक्ष्मणः ।।४५३।।

(शूद्रयक्ष्मनिदानम्)

निद्राहारविहीनं च रक्तनाशं महाज्वरः ।
तैलच्छायावमित्वं च लक्षणं शूद्रयक्ष्मणः ।।४५४।।

(असाध्यक्षयलक्षणम्)

ष्ठीवते श्लेष्महीनाङ्गो ह्यतिसारेण पीडितः ।
शून्यशुष्कोदरं चैव यक्ष्माणं परिवर्जयेत् ।।४५५।।

---

(१)अनेकरोगानुगतो बहुरोग पुरोगमः ।
राजयक्ष्माक्षयः शोषोरोगराडिति च स्मृतः ।।
नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञौ भूद्यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ।।
राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ।।
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तसम्भवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट्तेषु राजनात् ।।- इति योगरत्नाकरे

(ग्रन्थान्तरे)

ऊर्ध्वश्वासातिशुक्लाक्षो कांस्यपात्रहतस्वरः ।

अतिमेहकृशो मन्दो हीनबुद्धिबलेन्द्रियः ।।४५६।।

व्रणाङ्गो शुष्कहीनश्च क्षयो याति यमालयम् ।

तथापि तस्य कर्तव्यं(व्या) चिकित्सा जीवितावधि ।।४५७।।

(क्षयरोगपरिपूर्णलक्षणम्)

वह्निमान्द्यबलहीनता ज्वरो

श्वासकासकृशदेहता हिमम् ।

सत्त्व हानिरपि वान्तिरेचनं

राजरोगपरिपूर्णलक्षणम् ।।४५८।।

(हिध्मानिदानम्)

हिध्मापि पञ्चधा ज्ञेया भुक्त्वा चाशाम्यति स्वयम् ।

सात्म्यान्नपानतः क्षुद्रा भवत्यायास .... निलान् ।।४५९।।

अभुक्त्वा वर्धते क्षुद्रा भुक्त्वा च स्वास्थ्यमृच्छति ।

आहारादिषु या हिध्मा यमळाकरतश्चरेत् ।।४६०।।

यमळा सा त्वरायुक्ता तृष्णा ध्मानविधायिनी ।

महती चेतना हन्ति वाक्स्तम्भं विदधाति च ।।४६१।।

एता सुमहती हिध्मा गम्भीरा च न सिद्ध्यति ।

वेगिना सर्वलिङ्गौ च सर्वानपि विवर्जयेत् ।।४६२।।

सर्वेषामपि रोगाणां हिध्मा श्वासावुभावपि ।

आसाध्यलिङ्गं विष्टं च तस्मादेतासु दुस्तरा ।।४६३।।

(गुल्मनिदानम्)[१]

दुष्टवातोत्थिता ग्रन्थिः पार्श्वहृन्नाभिवस्तिषु ।
तद्गुल्मं पञ्चधा ख्यातमचलं चञ्चलं क्वचित् ।।४६४।।
उद्गारो बहुविष्टम्भो तृप्तेराध्मानकूजनम् ।
आनाहमूर्ध्ववातं च गुल्मलक्षणमग्रज ।।४६५।।

(वातगुल्मलक्षणम्)

गलवक्त्राङ्गशोषं च कुक्षिपार्श्वशिरोरुजा ।
भुक्तास्यान्ते व्यथा जीर्णे वातगुल्मस्य लक्षणम् ।।४६६।।

(पैत्य(पित्त)गुल्मलक्षणम्)

ज्वरदाहोऽङ्गदाहश्च अन्ने जीर्णेऽतिशूलता ।
स्पर्शाविसो व्रणस्वेदो पित्तगुल्मस्य लक्षणम् ।।४६७।।

---

(१)दुष्टावातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्टान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ।। -
इति योगरत्नाकरे

(श्लेष्मगुल्मनिदानम्)[१]

शीतज्वरश्च हृल्लासं कासं हृद्भेदगौरवम् ।
उन्नतं क.....दं कफगुल्मस्य लक्षणम् ।।४६८।।

(त्रिदोषगुल्मनिदानम्)

त्रिभिश्च लक्षणैर्युक्तस्सन्निपातोदरं भवेत् ।
सम्पादोदरतुल्या च अग्निलक्षणमुत्तमम् ।।४६९।।

(रक्तगुल्मलक्षणम्)

आमगर्भरसो वाऽथ या नारी मुञ्चति क्वचित् ।
तस्या वायुर्गुदेरेकं रक्तगुल्मं तथा भवेत् ।।४७०।।
पुंसां त्वारक्तपूतेन रक्तपित्ताधिके क्वचित् ।
चिकित्सा दशमे मासे ज्ञेया पुंसां च लक्षणात् ।।४७१।।
गतप्रसवकाराय तिर्यग्गुल्मे स्वयं भवेत् ।
चिरेण कूर्मवद्गुल्मं जायते च कृशाङ्गता ।।४७२।।
ज्वरच्छर्दितृषाशूलमङ्गदाहोरु .... श्वसन् ।
हृन्नाभिहस्ते पादेषु श्वयथुर्हन्तिगुल्मिनम् ।।४७३।।

---

(१)शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवाच ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वश्च दुष्टो निचयात्मकस्य ।।
सैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लादकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पाकठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ।।
-इति योगरत्नाकरे

(शूलनिदानम्)

हानसाद्धावनाच्छोकादतिभाषणसङ्गमात् ।

रूक्षान्नशुष्कशाकं च कषायं तिक्तसेवनात् ।।४७४।।

तेन वायुर्भवेत्क्रुद्धः कुरुते शूलमष्टधा ।

पृथग्दोषैस्सन्नि(पात)दामगुल्मात्सशर्करात् ।।

शूलं सप्तविधं प्राहुस्तेष्वसाध्यं त्रिदोषजम् ।४७५।।

(वातशूललक्षणम्)

अत्यम्बुपानादनिशातिसङ्गात्

श्रमाभिघातादतिमैथुनाच्च ।

करोति शूलं प्रबलं समीरं

कप्यूरुपृष्ठे च भवेच्च वस्तौ ।।४७६।।

(पैत्य(पित्त)शूललक्षणम्)

कट्वम्लतीक्ष्णात्यशनैः प्रवृद्धं

पित्तं सदाहं प्रकरोति शूलम् ।

मूर्छाज्वरस्वेदयुतं विदग्धे

शान्तिप्रदं पित्तभवं (त)माहुः ।।४७७।।

(तृष्णा)मूर्छारुग्वदो दाहः शर.(तृ)ष्णाऽतिवेदना ।

मध्याह्ने चार्धरात्रे च शूलं पैत्याधिके भवेत् ।।४७८।।

(श्लेष्मशूललक्षमम्)

ग्रावोदकानूपकमांसकन्द

कीलालपिष्टान्ननिषेवणाच्च ।

श्लेष्मातिवृद्धो जनयेच्च शूलं

तैमिर्यमूर्छारतिसम्प्रयुक्तः ।।४७९।।

मांसेक्षुपिष्टगुर्वन्नमाषपायसपिच्छलम् ।

अपक्वमाहिषं क्षीरं कफजोद्धातिशूलकृत् ।।४८०।।

शिरोर्तिकासहृल्लास शूलहृद्व्ययथयेद्व(?)नम् ।

वसन्ते शिशिरे चैव कुप्यते कफजं विदुः ।।४८१।।

(दोषशूललक्षणम्)

त्रिदोषजे .... पात्प्रबले ।

त्रिलिङ्गमेतत्प्रवदन्त्यसाध्यम् ।।४८२।।

मिश्रिते द्वन्द्वजं ज्ञेयं कष्टसाध्यं क्वचिद्भवेत् ।

त्रिभिर्लक्षणसंयुक्तमसाध्यं सन्निपातजम् ।।४८३।।

(आमशूललक्षणम्)

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च

सन्धारणान्मूत्रपुरीषयोश्च ।

प्रवृद्धमामं जनयेच्च शूलं

हृत्पार्श्वकुक्ष्यादिषु तीव्रवेगान् ।।४८४।।

कफशूले यथा चिह्नं यथा दोषश्च छर्दिनः ।

आनाहश्च प्रसेकश्च आमशूलस्य लक्षणम् ।।४८५।।

(शर्कराशूललक्षणम्)

कट्यां पृष्ठे पार्श्वयोर्नाभिमूले
वस्तौ पायौ शर्करा सुप्रवृद्धम्।
कुर्यात्तोदं मूत्रकृच्छ्रं च घोरं
सायं सद्भिः शर्करा शूलयुक्तम् ॥४८६॥

(गुल्मशूललक्षणम्)

शूलस्ता ..... यते वातगुल्मे
सम्यग्वृद्धे तेन विण्मूत्रसङ्गः।
छर्द्युद्गारः स्वेदमूर्छा सतृष्णा
स्यं सन्तप्तं गुल्मशूलं वदन्ति ॥४८७॥

(परिणामशूललक्षणम्)

भुक्ते जीर्णे च यच्छूलं तच्छूलं परिणामकम्।
वातपित्तकफाधिक्यं विज्ञेयं पूर्वलक्षणम् ॥४८८॥

(जलकूर्मलक्षणम्)

एवमेव विधिः कार्यः प्लीहाष्ठीलयकृ ......।
यथा शेषाः प्रकुपितो (वा)युता समुदीरिता ॥४८९॥
वामे वा दक्षिणे वापि पार्श्वे समभिधीयते।
आयतं कठिनं चापि वेदनाऽपि न जायते ॥४९०॥
सदनं सन्धिदौर्बल्यं पाण्डुभावं करोति च।

जलकूर्मन्तु तं विद्यात् श्लेष्मवातसमुत्थितम् ।
तस्य कुर्यात्प्रयत्नेन प्लीहरोगचिकित्सकम् ॥४९१॥

(प्लीहनिदानम्)

अत्याशितस्य संक्षोभध्यानयानादिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायकर्माध्वगमनव्याधिदर्शनैः ॥४९२॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहः च्युतः स्थानाद्विवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तु विवर्धते ॥४९३॥
सोष्ठीलो नातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ।
मुष्टिमात्रं प्लीहसाध्यस्त्वरितं तमुपाचरेत् ।
अतिप्रमाणवृद्धिस्तु न सिद्ध्यति कथञ्चन ॥४९४॥

(विद्रथिनिदानम्)

वल्मीकवत्समुच्छ्रायो अन्तर्भवति इन्द्रडिः ।
उक्ताद्वा गुल्मवच्छान्ता हृव्यथा शूलकुक्षिगाः ॥४९५॥
गुदे मुखे वसेद्वृक्के जायते लक्षणं शृणु ।
नाभ्यां पित्तं तथाऽटोपं कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥४९६॥
हृदि श्वासश्च कासश्च वंक्षिणपृष्ठकटिव्यथा ।
वृक्कायाः पार्श्वसङ्कोचप्लीहामांसावरोधनम् ॥४९७॥
गुदे वातनिरोधाय वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ।
कुरुते विद्रथिः पुंसां तस्यादौ रक्तमोक्षणम् ॥४९८॥

पक्कं वा पणवत्कुर्यात्क्रिया शो(फ)वदाचरेत् ।
आस्वादनं च निष्पन्दः छर्दिहिक्कातृषास्य युक् ।।
आमज्वरोऽतिसारं च विद्रधिर्मारयेन्नरम् ।।४९९।।

(हृद्रोगनिदानम्)

अत्युष्णाम्लकषायाच्च अतिस्त्रीव्यसनेन च ।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तत्प्रचक्षते ।।५००।।
मारुतात् हृदयं यस्य स्फुटते पाट्यतेऽथवा ।
पित्तमूर्छाक्लमस्वेदोमुखशोषश्च जायते ।।५०१।।
श्रमबाधिर्यमन्दाग्निकफस्रावं कफात्मिके ।
मिश्रिते द्वन्द्वजे ज्ञेयं सर्वलिङ्गे त्रिदोषजे ।।५०२।।

(मदात्ययलक्षणम्)

वातात्पित्तात्कफात्सर्वे चत्वारस्स्युर्मदात्ययाः ।
सर्वेऽपि सर्वे जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ।।५०३।।
सामान्यलक्षणे तेषां प्रमादो हृदयव्यथा ।
विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याद्ज्ञेयोज्वरोऽरुचिः ।।५०४।।

(उदरनिदानम्)

अजीर्णस्थलिने चाऽन्ये मन्दाग्नौ मलसञ्चयात् ।
रुध्वान्येऽधोम्बुवाहानि जलयत्युदरं नृणाम् ।।५०५।।
शोफस्वेदनमङ्गानां दाहतृष्णा विवर्णता ।।५०६।।

विस्फातसङ्ग्रहा पार्श्वे श्वयथुं चाग्रलक्षणम् ।
तत्र सर्वोदराणां च देयं युक्तं विरेचनम् ॥५०७॥

(जलोदरनिदानम्)

उदरं सजलं यस्य वर्धति श्वयथुस्तथा ।
हस्तपादकृशास्थातौ स जलोदरलक्षणम् ॥५०८॥

(पैत्यो(पित्त)दरलक्षणम्)

ज्वरमूर्छातृषादाहं कटुकास्यं च पित्तता ।
भ्रमोऽतिसारस्वेदश्च स्यात्पित्तोदरलक्षणम् ॥५०९॥

(वातोदरलक्षणम्)

तत्र वातोदरे शोभा पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।
उदरं वातसम्पूर्णं सव्यथं च कृशाङ्गता ॥
मुहुर्मुहुः स्रवत्येव शुष्ककासं च लक्षयेत् ॥५१०॥

(श्लेष्मोदरलक्षणम्)

श्वयथुं कारयन्निद्राकासश्वासश्च पाण्डुता ।
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शीतस्पर्शं कफोत्थिते ॥५११॥

(सन्निपातोदरलक्षणम्)

वातपैत्यकफान्मिश्रं सन्निपातोदरं भवेत् ।
सन्निपातोदरे कुर्यादग्निरक्षणमुत्तमम् ॥५१२॥

स्नेहोष्णं स्वेदं वाते पित्ते देयं विरेचनम् ।
वान्ति श्लेष्मोदरे देयं सन्निपातत्रयं हितम् ।।५१३।।

(प्लीहोदरलक्षणम्)

आनाहृदौ यकृत्प्लीहक्रियां गुल्मोपपादिताम् ।
विरक्तस्य विरूढस्यादन्तरं दधि भोजनात् ।।५१४।।
वातस्य कूर्मरस्यान्ते प्लीहवद्धास्थितां स्थिराम् ।
मा(पा)णिना मर्दयेदेनं कूर्मरं स्पन्दनाय च ।
लब्धे जले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विरेचनम् ।।५१५।।

(क्रिमिनिदानम्)

मधुराम्लदिवानिद्राविरुद्धाजीर्णशीलनात् ।
द ...प्रियत्वादस्नानादव्यायामाद्भवेत्क्रिमिः ।।५१६।।
विड्भेदज्वरमग्निमान्द्यमरुचिं शूलं कृशत्वं गुदे ।
कण्डून्पीतसितारुणन्विदधते पक्वाशये विड्भवः ।।५१७।।
सम्पातः क्रिमयः कफेन विविधाकारस्तथामाशये ।
हृल्लासारुचिकाश्र्यपीनसमुखस्रावा विपाकज्वराः ।।५१८।।
रक्तोद्भवा रुधिरवाहिसिरासुवृत्ताः
कुष्ठैककर्मतनलोहितपादहीनाः ।
केशान्तरेषु मलिनेषु ..... लानुकारा
कुर्वन्त्यनेकचरणा पिटकास्सकण्डूः ।।५१९।।

(विषकृत्रिमनिदानम्)

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो वे .. दर्शनः ॥५२०॥

दीप्ततेजो चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥५२१॥

हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्तिस्ततः स्थावरजङ्गमाः ।

नोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुखत्वावञ्जनात्मकः ॥५२२॥

स्थिरमत्युल्बणं वीर्ये यत्काण्डेषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गिहालाहलादिकम् ॥५२३॥

सर्वलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।

स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥५२४॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥५२५॥

शोफपाण्डूदरानाहैर्दुर्नामादीन्करोति वा ।

अनेकविषजीवानां चूर्णं चोपविषैर्युतम् ॥५२६॥

मिश्रितं नखकेशैश्च लोमाद्यं चूर्णसंयुतम् ।

कृत्रिमं तु विषं ज्ञेयं पक्षान्मासाद्विबाधते ॥५२७॥

आलस्यं कुरुते जाड्यं कासाश्वासबलक्षयम् ।

रक्तस्रावज्वरं शोभा पीतचक्षुर्मलक्षयः ॥५२८॥

मिश्रनाडीमिश्रवर्णं मिश्रधातुप्रवर्धनम् ।

पार्श्वशूलाति .... च जिह्वा लालाजलान्विता ॥५२९॥

क ... तिमिरं ज्ञाने अन्नद्वेषं शिरो व्यथा ।

अल्पमूत्रमतीसारं विड्भेदं श्रममुत्कटम् ॥५३०॥

अतिस्वेदभ्रममदोगरदोषस्य लक्षणम् ।

केशद्युतिश्शुष्ककायः प्रलापमरुचिर्ज्वरः ॥५३१॥

भुक्तद्वेषविजृम्भणातिसरणोदारस्य संशोषणैः ।

हिक्काविस्तृतिदाहमोहकंषणै श्वासै ..रोगकरैः

जानीयादुपलक्ष्य साधुकुशलोऽयं कृत्रिमाख्य

...............यम् ॥५३२॥

मिश्रं पथ्यमव ... वा सङ्कीर्णाशनमुच्यते ।

अकाले बहुवाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥५३३॥

विद्यात्पथ्याशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्गरविषोपमम् ॥५३४॥

(सर्पजातयः)

जातिः म च रूपं च भुजङ्गानामिहोच्यते ।

ब्राह्मणा श्वेतसर्पास्तु क्षत्रिया रक्तवर्णकाः ॥५३५॥

वैश्यास्तु पिप्पलाश्चैव वासुकिः शङ्खपालकः ।

तक्षकश्च महापद्मः कर्कोटः पद्म एव च ॥५३६॥

कुलानि नागाह्यष्टौते तेषां चिह्नं शिवोदितम् ।

तस्य मन्त्रौषधास्सर्वे सिद्ध्यन्ते नान्यथा पुनः ॥५३७॥

....स्तस्य सर्पादीन् गच्छन्ते गरुडो यथा ।

कालज्ञानमतो वच्मि शिवेनोक्तं यथा पुरा ॥५३८॥

ज्ञेयो दशविधोदंशो भुजङ्गानां (परीक्षकैः) ।

भीतोन्मत्तः क्षुधार्तश्च अक्रोधो विषदर्पितः ॥५३९॥

उद्याने जीर्णकोपी च पथि शृङ्गाटकेपि च ।

शुक्लवृक्षे श्मशाने च अक्षश्लेष्मातसीगुः ॥५४०॥

देवतायतनागारे खर्जूरे शाकवृक्षके ।

स्तनयोः स्कन्धयोः कुक्षौ लिङ्गे वृषणनाभिषु ॥५४१॥

मर्मसन्धिषु सर्वत्र सर्पदष्टो न जीवति ।

अष्टमी पञ्चमी पूर्णम्यमावास्या चतुर्दशी ॥५४२॥

अशुभास्तिथयः प्रोक्ताः सर्पदष्टो न जीवति ।

कृत्तिका श्रवणे मूला विशाखा भरणी मखा ॥५४३॥

पूर्वास्तिस्रस्तथा चित्रा ह्याश्लेषां च न जीवति ।

मध्याह्ने सन्ध्ययोश्चैव अर्धरात्रे निशान्तयोः ॥५४४॥

कालवेळा समाख्याता सर्पदष्टो न जीवति ।

सर्पस्य तालुमध्ये तु दम्भो ह्यङ्कुरसन्निभम् ॥५४५॥

विमुञ्चति विषं घोरं ज्ञेयं कालस्य संज्ञिकम् ।

एकदम्भो भवेद्यस्य दंशश्च रुधिरोल्बणः ॥५४६॥

चक्राकृतिश्च वा दंशः प्लक्षजम्बूफलाकृतिः ।

सुनिम्बस्वेदयुक्तं वा त्रिदशाहे न जीवति ॥५४७॥

स्रवेन्मूत्रपुरीषं वा हृच्छूलच्छर्दिदाहकृत्।
अनुनास्यं च वा वाक्यं सन्धिभेदमथापि वा ।।५४८।।
ताम्राभनेत्रयुगळमथवा काचनीलकम् ।
वियोगोदरदंष्ट्राभ्यां तं विद्यात्कालभक्षितम् ।।५४९।।
वेदना दंशमूले वा नष्टदंशोऽथवा भवेत् ।
उत्पातं तीव्रदाहं च सोऽपि कालेन भक्षितः ।।५५०।।
सोमसूर्यं तथा दीपं यथा दीपं न पश्यति ।
दर्पणे सलिले खड्गे घृते तैलेऽथवा मुखम् ।।५५१।।
न पश्येद्वीक्षमाणोऽपि कालदष्टो न जीवति ।
ज्ञात्वा कालमकालं च पश्चाद्भेषजमादिशेत् ।।५५२।।
सर्पाणां तु विषं नास्ति कालदष्टो न जीवति ।
(तथापि तत्र)कर्तव्यं चिकित्सा जीविताविधि ।।
रसदिव्यौषधानां च प्रभावे चिन्तितं भवेत् ।।५५३।।

(पाण्डुरोगानिदानम्)

नयनधवलवर्णं स्वेदजं जाड्यचयुक्तं
पवनमधुकराङ्गम् अङ्गशोफातिपित्तम् ।
अरुचिमनलजाड्यं श्लेष्मनिद्रातियुक्तं
श्रममनलविदाहं षोडशं पाण्डुरूपम् ।।५५४।।
व्यायामलवणाम्लातितृष्णामृण्मयसेवनात् ।
दिवास्वापादजीर्णाच्च जायते पाण्डुरत्वचः ।।५५५।।

अपक्कमूत्रविट् पित्तं मृत्तिकाभक्षणे रतिः ।

निष्ठीवनं त्वचस्तोदो विज्ञेयं पूर्वलक्षणम् ॥५५६॥

स पञ्चधा पृथग्दोषैस्समस्तैर्मृत्तिकादनात् ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफास्त्रयः ॥

चतुर्थं सन्निपातोऽयं मृद्भक्षः पञ्चमः स्मृतः ॥५५७॥

(वातपाण्डुनिदानम्)

विण्मूत्रनयनादीनां रूक्षतृष्णारुणोचिता ।

वातपाण्ड्वामयं कम्पं तोदो वातभ्रमोदयः ॥५५८॥

वातेन पित्तेन कफात्त ....

र्मृद्भक्षणाल्लोष्ठविभेदनेन ।

पाण्ड्वामया षट् च रुतस्य तोदैः

विन्दादुभौ चाह निमित्तजाता ॥५५९॥

पाण्डुरोगी श्वयथुमान् पीताक्षो नखकर्शनः ।

तन्द्राध्मानारुचिच्छर्दिमूर्छादाहातिसारवान् ॥५६०॥

(पैत्य(पित्त)पाण्डुनादानम्)

पीतमूत्रकृशं देहदाहतृष्णाज्वरान्वितः ।

भिन्नविण्मूत्रपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥५६१॥

(श्लेष्मपाण्डुनिदानम्)

कफप्रसेकश्वयथुस्त(त)न्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लविण्मूत्रनयनाननैः ॥५६२॥

(दोषपाण्डुनिदानम्)

ज्वरारोचकहृल्लासतृष्णाच्छर्दिक्लमान्वितः ।

पाण्डुरोगीत्रि भिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणहतेन्द्रियः ॥५६३॥

अक्षीणश्चेन्द्रियस्पष्टो उपचारो भिषग्वरैः ।

मृत्तिकाभुक्तदेहस्य पाण्डुरोगं सुदुस्सहम् ॥५६४॥

जायते क्रिमिकष्टाग्रमतिसारं कफं भ्रमम् ।

शून्याक्षिकूटगण्डोरुश्वेतपाणिर्विदेहिनः ॥५६५॥

अतिस्वेदोऽतिगन्धाङ्गो छर्दिमूर्छातृषान्वितः ।

पाण्डुदन्तनिभो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।

पाण्डुस्सर्वाङ्ग ... च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥५६६॥

(कामिलारोगनिदानम्)

अन्तश्शून्यकृशो मध्ये मध्यशून्यकृशोऽन्तिके ।

वर्जयेद्गुदशोफं च ज्वरातीसार संयुतः ॥५६७॥

पाण्डुरोगी न सेवेत पित्तळानि ततो भवेत् ।

तेन हारिद्रनेत्रत्वं नखवक्त्रशकृत्तया ॥५६८॥

दाहो हिक्का च दौर्बल्यमरुचिश्च प्रजायते ।

कामिला सा..का..जायते कुम्भकामिला ॥५६९॥

उष्णनेत्रः शकृन्मूत्रं तन्द्रा मोहश्च छर्दिनम् ।

दाहारुचितृषामोहो ज्वरः स्याद्रक्तनेत्रता ॥

आनाहश्वासकासार्तो विज्ञेयं कुम्भकामिला ॥५७०॥

(हलीमकनिदानम्)

यदाऽसौ पाण्डुवर्णस्स्याद्धहितश्वासपीतकः ।

तन्द्रामन्दाग्नितृट्श्वास..... युक्तो हलीमकः ॥५७१॥

(ओदनपरीक्षा)

शुक्लोदनं सुपात्रस्थं यन्मूत्रे हरिते यदि ।

तं चामये गृहीतं च कामिलां तां वदेद्भिषक् ॥५७२॥

(शोफनिदानम्)

.....च ज्वरं तृष्णामदस्वेदोऽग्नि(मान्द्यता) ।

शोफः कृच्छ्रातिसारं च छर्दिश्च श्वयथुर्भवेत् ॥५७३॥

(वान्तिनिदानम्)

अजीर्णे लवणं कुर्यात्पिप्पलीलवणाम्भसा ।

विषूच्यामलदोषेण तिक्ततुम्बा वचा च मे ॥५७४॥

पूत्या मेध्या शुशोर्षैष्टादर्शनश्रवणादिभिः ।

वस्तचित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्दष्टाश्च योगजा ॥५७५॥

(भूतजातिभेदानि)

(भूतजातिभेदानि)

देवदानवगन्धर्वा स यक्षोरगराक्षसाः ।

कूश्माण्डकामौ किरणवेताळब्रह्मराक्षसाः ॥५७६॥

प्रेतकामोऽथपितरः पिशाचो गुरवस्ततः ।

...सिद्धर्षयो भूता इत्यष्टादश कीर्तिताः ॥४७७॥

लक्षयेद् ज्ञात(न)विज्ञान का(वा)क्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषे पौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहः (स्मृतः) ।।५७८।।
भूतस्य रूपप्रकृति .... तगत्यापि चेष्टितैः ।
यस्यानुकारं कुरुते तेनेदिष्टं तमादिशेत् ।।५७९।।
सोष्टादशविधो देवदानवादि प्रभेदतः ।
अतस्तनुपत्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ।।५८०।।
प्रज्ञापराधस्सुतरां तेन कामादिजेन च ।
लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ।।५८१।।
तं तथा भिन्नमर्यादं मूढमात्माभिघातिनम् ।
देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहच्छिद्रप्रहारिणी ।।५८२।।
छिद्रं पापक्रिया .... पातो निष्ठस्य कर्मणः ।
एकस्य शून्यवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ।।५८३।।
दिग्वासत्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।
अशुभैर्देवताराधः परसूतकसङ्करः ।।५८४।।
...ममन्त्रबलि..नां विगुणं परिकर्म च ।
समानादिनचर्यादि प्रोक्ताकारव्यतिक्रमः ।।५८५।।
गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत् त्रयोदश्या सुतानकम् ।
शुक्लत्रयोदशी कृष्णद्वाद्योर्दानवग्रहा ।।५८६।।
गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगं पुनः ।
पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्योः एकादश्यां धनेश्वरः ।।५८७।।

शुक्लाष्टपञ्चमीपौर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसः ।
कृष्णे रक्षः पिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥५८८॥
दशम्यमावास्योरष्टनवम्योः पितरः परे ।
गुरुवृद्धादयः प्रायः कालसं .... क .येत् ॥५८९॥

(देवग्रहावेशलक्षणम्)

फुल्लपद्मोपममुखं साम्यदृष्टिप्रकोपनम् ।
अल्पवाक्स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिभाषिणम् ॥५९०॥
.....ति परमं शुचिं संस्कृतवादिनम् ।
मीलयन्तं चिदा(रा)न्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥५९१॥
शुक्लमाल्याम्बरसरिच्चेलोच्च भवनप्रियम् ।
अनिद्रमप्रधृष्यं च विन्द्याद्दे .... ॥५९२॥

(पैत्यग्रहावेशलक्षणम्)

जिह्वादुष्टं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधिनं व्यवसायिनम् ॥५९३॥
रुद्रस्कन्धो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
सुरामांसरुचिं विद्याद्दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥५९४॥

(गन्धर्वग्रहावेशलक्षणम्)

स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारणम् ।
स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥
शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाध्युषितं वदेत् ॥५९५॥

(यक्षग्रहावेशनिदानम्)

विप्लुतस्रक्तरक्ताक्षं शुभ्रगन्धं सुभोजनम् ।
.....नृत्तकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ॥ ५९६॥
मद्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमव्यथम् ।
चलिताग्रकरं कस्मै किं धनमिति वादिनम् ॥५९७॥
रहस्यभाषिणं वैद्ये द्विजातिपरिभाविनम् ॥
अल्पदोषं द्रुतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ॥५९८॥

(पुरगग्रहवेशलक्षणम्)

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं तक्र .... ।
श्वसन्तमनिशं जिह्वा ... लिनं सृक्किणीलिहम् ॥५९९॥
प्रियं दुग्धगुडस्नानमधोसदनशायिनम् ।
पुरगाधिष्ठितं विद्यात्त्रस्यन्तं चाति ... तः ॥६००॥

(राक्षसग्रहावेशलक्षणम्)

सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ।
प्रहरन्तं प्रधावन्तं रुदन्तं भेदवादिनम् ॥६०१॥
अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ।
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
रोषिणं रक्तमाल्यास्थि ... रक्तामिषप्रियम् ॥६०२॥
दृष्ट्वा च रक्तमांसं वा विमानं दशनच्छदौ ।
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥६०३॥

(कूश्माण्डग्रहावेशलक्षणम्)

बहुप्रलापं कृष्णास्यं विप्रलम्बितयायिनम् ।

शूनप्रलम्बवृषणं कूश्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥६०४॥

(कामग्रहावेशलक्षणम्)

गृहीत्वा काष्ठलोष्ठादीन्भ्रमन्तं चीरवाससम् ।

नग्नं धावन्तमचस्तद्दृष्टिं तृणविभूषितम् ॥६०५॥

श्मशानशून्यायतनरथ्यैकद्रुमसेविनम् ।

तिलान्नमत्स्यमांसेषु सततं रक्तलोचनम् ॥

कामाख्याधिष्ठितं विद्याद्वदन्तं परुषाणि च ॥६०६॥

(औकरणग्रहावेशलक्षणम्)

याचन्तमुदकान्नानि त्रस्तलोहितलोचनम् ।

उग्रवाक्यं च जानीयात् किरणार्दितम् ॥६०७॥

(भेताळग्रहावेशलक्षणम्)

गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिदेवनम् ।

बहुनिद्रं विजानीयाद्भेताळेन वशीकृतम् ॥६०८॥

(ब्रह्मराक्षसग्रहावेशलक्षणम्)

हासनृत्तप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रमारिणम् ।

आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ॥६०९॥

आष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोशब्दवादिनम् ।

शास्त्रवेदपथं विद्याद्गृहीतं ब्रह्मरक्षसा ॥६१०॥

(प्रेतग्रहावेशलक्षणम्)

प्रेताकृतिक्रियानन्दं चिरमाहारविद्विषम् ।

तृणच्छेदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।।६११।।

(काचोदग्रहावेशलक्षणम्)

जलं दृष्ट्वा विषण्णत्वं रोदिनं बालभाषिणम् ।

मद्याभिलाषिणं स्थूलं क्रूर ... न बलखं भुवि ।।

दुर्बलं शक्तिहीनत्वं काचोदाधिष्ठितं वदेत् ।।६१२।।

(पितृग्रहावेशलक्षणम्)

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।

चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ।।६१३।।

अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।

स्खलद्वाचं च जानीयात्पितृग्रहवशीकृतम् ।।६१४।।

(पिशाचग्रहावेशलक्षणम्)

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।

उत्तिष्ठन्नृत्तगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ।।६१५।।

निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।

नखैर्लिखन्तमात्मानं रूक्षाद्धस्तमदुस्तरम् ।।६१६।।

आवेदयन्तं दुःखानि सन्धानं बद्धभाषिणम् ।

नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नमलीमसम् ।।६१७।।

रथ्याचेलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।

आरोहन्तं च काष्ठाश्च रथासङ्कटकूटकम् ॥६१८॥

बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

शुद्धवृद्धर्षिसिद्धानां शापवन्तानुरूपतः ॥६१९॥

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यदान्वतं ग्रहं भवेत् ।

कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धूतमूर्धजम् ॥६२०॥

असृष्टमनसं दैर्घ्यकालिकं सङ्ग्रहं त्यजेत् ॥

(उन्मादनिदानम्)

उन्मादो षट् पृथग्दोषैर्निचयाति विषोद्भवैः ।

उन्मादो नाम मनसा दोषैरुन्मादगैर्मलैः ॥६२१॥

शरीरमलसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।

विकृतायाम्य श.... द्विषमादुपयोगतः ॥६२२॥

विषान्नपानसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवाः ।

क्षीणास्यचेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥६२३॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद्विषेणोपविषेण च ।

एभिर्वा हीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥६२४॥

धियो विधाय कालुष्यं हुत्वा मार्गान्मनोहरान् ।

उन्मादं कुरुते तेन धीविज्ञा स्मृतिविभ्रमात् ॥६२५॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो नष्टसारथिवत्ततः ।

भ्रमयंश्चिन्तितारम्भः तत्र वातात्कृशाङ्गता ॥६२६॥

अस्थाने रोदनात्क्रो(क्रो)शमासीनं स्थितनर्तनम् ।

गीतवादित्रवागङ्गविस्फोटस्फोटनानि च ॥६२७॥

असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुनिः ।

आस्यात्फेनोद्गमोऽजस्रं मदनं बहुभाषितम् ॥६२८॥

अलङ्कारानलङ्कारैरयोनैर्गमनोद्यमः ।

वृद्धिरव्यवहारेषु सल्लापे चापमानिता ॥

उत्पिण्डितारुणाक्षित्वे जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ॥६२९॥

(पैत्यो(पित्तो)न्मादनिदानम्)

पित्तात्स तर्जनं क्रोधोन्मुष्टिलोष्ठान्यभिद्रवः ।

शीतच्छायोदकाकाङ्क्षो(क्ष) नेत्रत्वक्पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकाधिपदर्शनम् ॥६३०॥

(श्लेष्मोन्मादनिदानम्)

कफादरोचकच्छर्दिदत्वे राहूरवाक्यता ।

श्रीकामतारहः प्रीतिः लालाशिङ्घाणकसृतिः ।

भैभत्स्यं शीतविद्वेषो निद्राश्वयथुराननैः ॥६३१॥

(दोषोन्मादनिदानम्)

उन्मादो बलवान्रात्रौ भुक्तवत्सु च जायते ।

सर्वायतनसंस्थाने सन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात्तं भीष्मत्परिवर्जयेत् ॥६३२॥

(आधितोन्मादनिदानम्)

धनकान्तादिनाशेन सहीनाश्चाभिषङ्गवान् ।

पाण्डुर्दिनो मुहुर्मुह्यमाहेति परिदेवने ॥६३३॥
रोदत्यकस्मात्स्मरते तद्गुणान्बहुमन्यते ।
शोकशिष्टे मनाध्यानजागरूको विचेष्टते ॥६३४॥

(विषोन्मादलक्षणम्)

विषेण श्यावववदनो निष्टभावो वदेन्द्रियः ।
वेगान्तरोऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥६३५॥

(विगतोन्मादलक्षणम्)

इन्द्रियाणां प्रसन्नत्वं बुद्ध्यात्ममनसा(सां) तथा ।
धातूनां प्रकृतत्वं च विगतोन्मादलक्षणम् ॥६३६॥

(अपस्मारनिदानम्)

अपस्माराः पृथग्दोषैः सन्निपातैश्चतुर्विधाः ।
स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सधिक्सत्वादिसम्प्लवः ॥६३७॥
जायतेऽभिहिते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ।
उन्मादवत्प्रकुर्वन्ति पित्तदेहगतैर्मलैः ॥६३८॥
हतसत्त्वे हृदि प्राप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ।
तमो विशन्मूढमतिर्भीभत्साः कुरुते क्रियाः ॥६३९॥
दन्तान्खादन्वमन्फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ।
पश्यन् ..... ति रूपाणि प्रस्खलन्पतितः क्षितौ ॥६४०॥
विजिह्माक्षः भ्रुवो दोषः वेगातीते प्रबुद्ध्यते ।
कालान्तरे कस्स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ॥६४१॥

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाच्याद्यैर्निचयेन च ।
रूपमुत्पश्यमानेऽस्मिन् हृतं पश्यन्यताग्रमः ।।६४२।।
तामसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्यं दासोऽक्षिवैकृतम् ।
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालाशिङ्घाणकसृतिः ।।६४३।।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्छाकुक्ष्याटोपबलक्षयः ।
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट्स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।।
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ।।६४४।।

(वातापस्मारलक्षणम्)

तत्र वातः स्फुरन्सन्धिव्रतयश्च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मारति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ।।६४५।।
उत्स्पन्दिताक्षः श्वसति फेनं वमति कम्पते ।
आविद्ध्यति शिरोदन्तान् शैत्याध्मानं च कन्धरः ।।६४६।।
परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं चलिताङ्गुलिम् ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वं नखास्यं कृष्णमीक्षते ।।
चपलं पुरुषं रूपं विरूपं च कृताननम् ।६४७।।

(पैत्यापस्मारलक्षणम्)

अपस्मारातिपित्तेन ... संज्ञां च विन्दति ।
..तफेनाक्षिवक्त्रत्व गात्रं स्फलानि मेदिनीम् ।
भीरवो दीप्तिरुषिते रूपदर्शिस्तृषान्वितः ।।६४८।।

(श्लेष्मापस्मारनिदानम्)

कफाच्चिरेण ग्रहणं ..... व विबोधनम् ।
चेषा भूयसे ... शुक्लनेत्रनखास्यता ॥६४९॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।
अकस्माज्जायते मूर्छा फेनं निर्गच्छते मुखात् ।
सर्वाङ्गं द्रवते यस्य सोऽपस्मारी भवेन्नरः ॥६५०॥

(रसप्रकोपनिदानम्)

व्याप्तमाने रसे वर्षं कण्डूदाहं श्रमादिकम् ।
करपादाक्षिदाहं च सह्यन्नस्वरता भवेत् ॥
उपेक्षया भ्रमस्तन्द्रा ततोन्मादं प्रवर्तते ॥६५१॥

(हृद्रोगलक्षणम्)[१]

हृद्रोगं पञ्चधा दोषैः पृथक्सर्वैश्च जन्तुभिः ।
वाता....लहृदयं पित्ताद्दाहसमन्वितम् ॥६५२॥
कफार्तोऽतिगुरुस्निग्धं सर्वतस्सर्वलक्षणात् ।
क्रिमिसन्दुष्टशूलत्वमलेकण्डुसमन्वितम् ॥६५३॥

(उदावर्तलक्षणम्)

...क्ष...द्रवजू(चू)र्ण...कैः क्रुद्धोऽनिलो दोषवान् ।
यद्वावर्तमलं विशोष्य कुरुते विण्मूत्रसङ्गं ततः ।

---

(१)अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तैश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।
सञ्चिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ इति योगरत्नाकरे

हृत्पृष्ठोदरवस्तिमस्तकरुजं सश्वासखासज्वरं
गच्छन्नो .... सो हि मामर्शपादुदावर्तरुक् ।।६५४।।
उदावर्तमनुष्यस्य स्विन्नगात्रमुपाचरेत् ।
सवस्तिरेचनस्नेहवस्त्यास्थापनकर्मणि ।।६५५।।

(पक्षाघातम्)

संक्रुद्धो वपुषो मरुत्तनुभृतामर्धं गृहीत्वा शिरा
आयुश्चाप्यविशोष्य वा शिथिलयन्या सन्धिबन्धानपि ।
पक्षं हन्ति विचेतनो भवति नाकर्माश्रयः ... र्यते
पक्षाघात .. रितो बलवपुस्स .... गरोगोऽनिलः ।।६५६।।

(अर्दितम्)

भारो त्रासातिहास्ये कठिनफलधनुश्चर्वणाकर्षणाभ्यां
वक्रोद्गारक्षुता .. कुपितो वस्त्रगत्याननार्धम् ।
आहास्योपेक्षितं च स्वरदनचलनं मूर्ध्नि कम्पाक्षिपतो
निष्ठीवः पार्श्वगामी क्षितिमतिनिलयो -
जायते सोऽर्दिता स्यात्।।६५७।।

(धनुर्वातम्)

नाडीः प्राप्य हृदाश्रितो मरुदधो रुद्धः शिरः शङ्खहृत्
पीडाकृत्परितः क्षिपद्धनुरिव प्रायोऽङ्गमानमयोः ।
कूजत्येव कपोतवद्यमसमो रोगो पतन्त्राह्वयः
स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु ... दा हृदि ।।६५८।।

(भगन्दरनिदानम्)

पृथक् ... द्यैस्समस्तैर्वा दोषैः पञ्च भगन्दरः ।
अपक्वं विरळामाहुः पक्वं प्राप्तभगन्दरः ॥६५९॥
वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयश्शुक्लमेव च ।
भगन्दर स्त्रवै व्यक्तै .... ॥६६०॥(१)

(अत्र विनामङ्गलं ग्रन्थसमाप्तिः परिदृश्यते ।)

---

(१)गुदश्च व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकाऽऽर्तिकृत् ।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥
कषायरूक्षैस्त्वतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणफेनवाहिनी ॥ २ ॥
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।
प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदाश्रिताम् ॥
तदाऽऽशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥
कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥
बहुवर्णरुजस्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।
शम्बूकवर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥
क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणात् स्युः क्रिमयो विदार्य ते ।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥
घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्तथः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातमूत्रपुरिषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥

ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದೀಪಿಕಾ

ದೇವತೆಗಳು ಹಾಗೂ ದೈತ್ಯರುಗಳಿಂದ ಸ್ತುತಿಸಲ್ಪಡುವ, ಮುಪ್ಪು ರೋಗ, ಭಯ, ಮೃತ್ಯು ಇವುಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವ, ಎಲ್ಲಾ ಓಷಧಿಗಳಿಗೂ ಒಡೆಯನಾದ, ಆದಿವೈದ್ಯನಾದ ಧನ್ವಂತರಿಯನ್ನೂ ಮತ್ತು ಆನಂದವನ್ನು ನೀಡುವ, ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪನಾದ, ಆತ್ಮಜ್ಞಾನದಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಭವರೋಗ ವೈದ್ಯನಾದ ಸದ್ಗುರುವನ್ನೂ ಸದಾಕಾಲ ನಮಸ್ಕರಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಕವಿಯು ಮೊದಲಿಗೆ ವೈದ್ಯರ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಯಾವ ವೈದ್ಯನು ಹಣಕ್ಕಾಗಿಯಾಗಲೀ, ಯಶಸ್ಸಿಗಾಗಿ ಆಗಲೀ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ನೀಡದೆ ಕರ್ಮಯೋಗಿಯಾಗಿ, ಧರ್ಮಿಷ್ಠನಾಗಿ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ನೀಡುವನೋ ಅಂತಹ ವೈದ್ಯನು ನೀಡುವ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯು ಎಂದಿಗೂ ವಿಫಲವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ವಾತ, ಪಿತ್ತ ಕಫಗಳೆಂಬ ತ್ರಿಶಿರಗಳನ್ನೂ, ಆರು ಋತುಗಳನ್ನೇ ಆರು ಬಾಹುಗಳ-ನ್ನಾಗಿಯೂ, ಸೂತ್ರಸ್ಥಾನ, ಶಾರೀರ, ನಿದಾನ ಮೊದಲಾದ ಚತುರ್ಮುಖಗಳನ್ನೂ, ಪಾದ ಚತುಷ್ಟಯಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವ ವೈದ್ಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದಿರುವವನೇ ನಿಜವಾದ ಪಂಡಿತ.

(ವೈದ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು)

ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ವೈದ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳು ನಾಲ್ಕು. ಅವುಗಳು ಯಾವುವೆಂದರೆ ಪಾದವೈದ್ಯ, ಅರ್ಧವೈದ್ಯ, ತ್ರಿಪಾದವೈದ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಂಪೂರ್ಣವೈದ್ಯ, ಇವುಗಳ ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪ ಹೀಗಿದೆ.

(ಪಾದವೈದ್ಯ)

ಪಾಕಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದ, ಸದಾಚಾರವಿಲ್ಲದ, ಅತಿಯಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವ, ದೇವತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಗುರು ಹಿರಿಯರನ್ನು ದೂಷಿಸುವ, ಕೋಪ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ದೋಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ, ಅತ್ಯಂತ ಹೇಡಿಯಾಗಿರುವ ಕ್ರಮ ತ್ಯಜಿಸಿರುವ ವೈದ್ಯನು ಪಾದವೈದ್ಯ. ಇವನ ದರ್ಶನ, ಸ್ಪರ್ಶ ಅಥವಾ ಧ್ಯಾನ ಇವುಗಳಿಂದ ರೋಗಿಯ ಪ್ರಾಣಹಾನಿಯಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹ ಇಲ್ಲ

(ಅರ್ಧವೈದ್ಯ)

ಅರ್ಧ ವೈದ್ಯನು ಅಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞಾನ ಉಳ್ಳವನೂ, ಔಷಧಿಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಾಸಕ್ತನೂ, ವ್ಯಾಧಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯದವನೂ, ನೋವುಗಳನ್ನು ಅರಿಯದವನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹವನ ದರ್ಶನ, ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ಬರಬಾರದ ಅನೇಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಎದುರಾಗುತ್ತವೆ.

(ತ್ರಿಪಾದವೈದ್ಯ)

ತ್ರಿಪಾದಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವನೂ, ಧೈರ್ಯವಂತನೂ , ರೋಗದ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವನೂ, ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಚಿತ್ತ ಉಳ್ಳವನೂ, ಶುದ್ಧನೂ, ದಕ್ಷನೂ, ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧ್ಯ ವಿವೇಚನೆ ಉಳ್ಳವನೂ, ವ್ಯಾಧಿ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದವನೂ, ಮಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಉಳ್ಳವನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹವನ ದರ್ಶನ ಅಥವಾ ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ರೋಗಿಯು ಆರೋಗ್ಯವಂತನಾಗುವುದಲ್ಲದೆ ಅವನ ಆಯುಸ್ಸೂ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ.

(ಸಂಪೂರ್ಣವೈದ್ಯ)

ಸರ್ವಜ್ಞನೂ, ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರವಿಶಾರದನೂ, ರೋಗಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಪುಣನೂ, ಸದಾಚಾರ ಸಂಪನ್ನನೂ, ಗುರುಹಿರಿಯರನ್ನು ಪೂಜಿಸುವವನೂ, ಒಳ್ಳೆಯದನ್ನೇ ಮಾಡುವವನೂ, ರೋಗದ ಉತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣ ಬಲ್ಲವನೂ, ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೂ ಸ್ಥಾನ-ಮಾನವನ್ನೂ ತಿಳಿದವನೂ, ಅಂತಃಕರಣಶುದ್ಧಿ ಉಳ್ಳವನೂ, ರಾಜಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲೂ, ಸಭೆಗಳಲ್ಲೂ ನಿರ್ಭೀತಿಯಿಂದ ವರ್ತಿಸುವವನೂ, ಒಳ್ಳೆಯ ಉಡುಪನ್ನು ಧರಿಸುವವನೂ, ಒಳ್ಳೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವನೂ, ಪ್ರಸನ್ನಚಿತ್ತನೂ, ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವವನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹವನ ದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ಆಯುರಾರೋಗ್ಯ ವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

(ಸದ್ವೈದ್ಯ ಲಕ್ಷಣ)

ಸದ್ವೈದ್ಯನು ಗುರುಸಾನ್ನಿಧ್ಯದಿಂದ ನಿಪುಣನೂ, ಅಮೃತಹಸ್ತನೂ, ಪರಿಶುದ್ಧನೂ, ದಕ್ಷನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಕಾಲ, ವಯಸ್ಸು ಔಷಧಿ ಇವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಜ್ಞಾನವುಳ್ಳವನೂ, ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವನೂ, ಸ್ಥಿರಚಿತ್ತನೂ, ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಪುಣನೂ, ಕರುಣೆ ಹಾಗೂ

ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದವನೂ, ಭೂತ ನಿಯಂತ್ರಣ ತಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿಪುಣನೂ, ಉತ್ತಮ ವಾಗ್ಮಿಯೂ, ಪಂಡಿತನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ.

(ರಾಜವೈದ್ಯ ಲಕ್ಷಣ)

ರಾಜನ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಹಿತವಾಗುವಂತೆ ಔಷಧವನ್ನು ನೀಡುವ, ಶುದ್ಧನಾದ, ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವ, ಅತ್ಯಂತ ಗುಣಸಂಪನ್ನನಾದ, ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಪಾಕ- ಗಳನ್ನು ಅರಿತಿರುವ, ಮಂತ್ರಿ ಹಾಗೂ ಗುರುಸಮ್ಮತವಾದ ಔಷಧವನ್ನು ಸೇವಕರು ಸೇವಿಸಿದ ಬಳಿಕವೇ ಪ್ರಯೋಗಿಸುವ ವೈದ್ಯನು ರಾಜವೈದ್ಯ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

(ವೈದ್ಯಧರ್ಮ)

ವೈದ್ಯನಾದವನು ವ್ಯಾಧಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೂ ಪರಿಹಾರೋಪಾಯವನ್ನೂ ಅರಿತಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ವೈದ್ಯನು ಆಯುಸ್ಸಿಗೆ ಪ್ರಭುವಲ್ಲ. ಸದ್ವೈದ್ಯನಾದವನು ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಬಾರದು.

(ಅಪೂಜ್ಯವೈದ್ಯ)

ಕೆಟ್ಟ ನಡತೆಯುಳ್ಳ, ಅಪ್ರಬುದ್ಧನಾದ, ಸ್ವಯಂ ರೋಗಿಯಾದ, ತಾನಾಗೇ ಬರುವ ವೈದ್ಯನು ಗೌರವಕ್ಕೆ ಅಪಾತ್ರನು.

(ಅಶಾಸ್ತ್ರವೈದ್ಯ)

ಯಾರು ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತವನ್ನೂ, ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನೂ, ಧರ್ಮನಿರ್ಣಯವನ್ನೂ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯವನ್ನೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೋ ಅವರನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮಘಾತಕ ಎಂಬುದಾಗಿ ಗುರುತಿಸುತ್ತೇವೆ.

(ವೈದ್ಯರ ಸಪ್ತದೋಷಗಳು)

ಕರೆಯದೇ ಹೋಗುವುದು, ಅವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ರೋಗಿಯನ್ನು ನೋಡುವುದು, ಅತಿಯಾದ ಹಣದಾಸೆ, ಅಸಂಬದ್ಧವಾದದ್ದನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದು, ರೋಗದ

ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯದಿರುವುದು, ಅಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದನ್ನು ಪರಿಗ್ರಹಿಸುವುದು, ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಲಘುವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವುದು - ಈ ಏಳೂ ದೋಷಗಳು.

(ವೈದ್ಯ ವಿಶ್ವಾಸ)

ಮಂತ್ರ, ಪುಣ್ಯತೀರ್ಥ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ದೈವ, ಜ್ಯೋತಿಷಿ, ವೈದ್ಯ ಹಾಗೂ ಗುರು ಇವರುಗಳ ಬಗೆಗೆ ನಮ್ಮ ವಿಶ್ವಾಸ ಎಷ್ಟಿರುತ್ತದೋ ಪರಿಣಾಮವೂ ಅಂತಹುದೇ ಇರುತ್ತದೆ.

(ಲೌಕಿಕಧರ್ಮ)

ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿತ ಮೇಲೆ ಗುರುವನ್ನೂ, ಆರೋಗ್ಯವಂತನಾದ ಮೇಲೆ ವೈದ್ಯರನ್ನೂ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ಗಂಡನನ್ನೂ, ಪತ್ನಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ತಾಯಿಯನ್ನೂ ದ್ವೇಷಿಸುವುದು ಲೋಕದ ನೀತಿ. ಲೋಕದ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಚಿತ್ರ- ವೆಂದರೆ ರೋಗ ನಿವಾರಣೆಯಾದಾಗ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ದೇವತೆಗಳು, ಮಂತ್ರಜ್ಞರು .ಹಾಗೂ ವೈದ್ಯರು ಸಮಭಾಗಿಗಳು. ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದರೆ, ವೈದ್ಯನೊಬ್ಬನೇ ಕಾರಣನಾಗುತ್ತಾನೆ.

(ಚತುರ್ವಿಧಚಿಕಿತ್ಸೆ)

ರಸಗಳಿಂದ ಮಾಡುವುದು ರಸವೈದ್ಯ, ಮೂಲಿಕೆಗಳಿಂದ ಮಾನುಷ, ಶಸ್ತ್ರಾದಿಗಳಿಂದ ಮಾಡುವುದು ಆಸುರ, ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಸಿದ್ಧವೈದ್ಯ.

ಆಯುಷ್ಮಂತನೂ, ಸತ್ಯವಂತನೂ, ದ್ರವ್ಯವಂತನೂ, ವೈದ್ಯರು ಹೇಳಿದಂತೆ ನಡೆಯುವವನೂ, ಸ್ವಸ್ಥವಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಹಠಮಾರಿಯೂ, ದುಃಖದಿಂದ ಕೂಡಿದ- ವನೂ, ಹೇಡಿಯೂ, ಕೃತಘ್ನನೂ, ವೈದ್ಯರ ಮೇಲೆ ಕೋಪಗೊಳ್ಳುವವನೂ, ವ್ಯಗ್ರಸ್ವಭಾವದವನೂ ಸದಾ ಅಸ್ವಸ್ಥನೇ! ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಮೋಕ್ಷಗಳ ಸಮಸ್ಥಿತಿ- ಯೇ ಆರೋಗ್ಯ ಸಮದೋಷ, ಸಮಾಗ್ನಿ, ಸಮಧಾತು, ಸಮಮಲಕ್ರಿಯಾ, ಪ್ರಸನ್ನಚಿತ್ತತೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸ್ವಸ್ಥತೆಯ ಲಕ್ಷಣ. ದೇಹವು ಸ್ವಸ್ಥವಾಗಿರಬೇಕಾದರೆ ಎರಡು ಬಾರಿ ಮಲವಿಸರ್ಜನೆ, ಆರು ಬಾರಿ ಮೂತ್ರ ವಿಸರ್ಜನೆ, ಒಂದು ಬಾರಿ ಸಂಭೋಗ, ಪಂಚವಾಯು ಇವುಗಳು ಅವಶ್ಯಕ. ಎಂಟು ದಿನಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಅಭ್ಯಂಜನ, ಪ್ರತಿದಿನವೂ

ದಂತಧಾವನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ವಮನ, ಎರಡು ತಿಂಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಭೇದಿಗೆ ಔಷಧಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ದೇಹದಲ್ಲಿ ವಾತಪ್ರಕೃತಿ, ಪಿತ್ತಪ್ರಕೃತಿ, ಶ್ಲೇಷ್ಮಪ್ರಕೃತಿ ಇರುವುದರಿಂದ ವಾತ, ಪಿತ್ತ, ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಪ್ರಕೋಪ ಉಂಟಾಗುವುದು ಸಹಜ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳ ಶಾಂತಿ ಅವಶ್ಯಕ. ಯುಕ್ತ ಆಹಾರ, ನಿದ್ರೆ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಅಭ್ಯಂಜನ ಸ್ನಾನ, ಮಿತವಾದ ಸಂಭೋಗ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ತ್ರಿದೋಷ ಶಾಂತಿಯಾದಾಗ, ಮನುಷ್ಯನ ಪ್ರಕೃತಿಯೂ ಪ್ರಶಾಂತವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ನಾಡೀಗತಿಯಿಂದ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ವಾತನಾಡಿ, ಪಿತ್ತನಾಡಿ, ಶ್ಲೇಷ್ಮನಾಡಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಾಡಿಗಳು ಮೂರು ವಿಧ. ಹೆಂಗಸರಿಗೆ ಎಡಗೈ ಮಣಿಕಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಗಂಡಸರಿಗೆ ಬಲಗೈ ಮಣಿಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಾಡೀಗತಿಯು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವಾತನಾಡಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡೀ ಎಂದೂ, ಪಿತ್ತನಾಡಿಗೆ ವಿಷ್ಣುನಾಡಿ ಎಂದೂ, ಕಫನಾಡಿಗೆ ರುದ್ರನಾಡಿ ಎಂದೂ ಹೆಸರು.

ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾತನಾಡಿಯೂ, ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಿತ್ತನಾಡಿಯೂ, ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಫದ ನಾಡಿಯೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಪುರುಷರಿಗೆ ಬಲಗೈಯ್ಯಲ್ಲೂ, ಹೆಂಗಸರಿಗೆ ಎಡಗೈಯಲ್ಲೂ ಈ ನಾಡಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ನಾಡಿಗಳನ್ನು ಕರಾಗ್ರದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಮಣಿಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಸ್ಪರ್ಶಿಸಬಹುದು. ಸತ್ವರಜಸ್ತಮೋಗುಣಗಳು ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಸಮಾನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವಾತವು ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ, ವಿಷ್ಣು ನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಿತ್ತವೂ, ಕಫವು ರುದ್ರನಾಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ರಾಜಸ ಆಹಾರದಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿಯೂ, ತಾಮಸ ಆಹಾರದಿಂದ ರುದ್ರನಾಡಿಯೂ, ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಆಹಾರದಿಂದ ವಿಷ್ಣು ನಾಡಿಯೂ ವಿಜೃಂಭಿಸುತ್ತವೆ. ವಿಧಿ ಕ್ರಮದಂತೆ ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಪೂರ್ವಾಹ್ನದಲ್ಲಿ ಶ್ಲೇಷ್ಮವೂ, ಮಧ್ಯಾಹ್ನದಲ್ಲಿ ಪಿತ್ತವೂ, ಅಪರಾಹ್ನದಲ್ಲಿ ವಾತವೂ ಕೆರಳುತ್ತವೆ. ವಾತದಿಂದ ನಾಡೀಗತಿಯು ವಕ್ರವಾದರೆ, ಪಿತ್ತದಿಂದ ಅದು ಚಂಚಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಜೀರ್ಣವಾದಾಗ ನಾಡಿಯು ನಿಷ್ಠುರವೂ, ಜಡವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಕ್ಷುಧಾನಾಡಿಯು ಪ್ರಸನ್ನವಾಗಿಯೂ, ದೃಢವಾಗಿಯೂ, ಶುದ್ಧವಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಮೃತ್ಯುಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಡಿಯು ಅತ್ಯಂತ ಉತ್ಸುಕತೆಯಿಂದಲೂ, ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮತ್ರೆಯಿಂದಲೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಯಾವಾಗ

ನಾಡಿಯು ನಿಷ್ಪಂದವೂ, ಶೀತಲವೂ ಆಗುತ್ತದೆಯೋ ಆಗ ವೈದ್ಯನು ಆ ರೋಗಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕು. ವೀಣೆಯ ತಂತಿಗಳು ಎಲ್ಲಾ ರಾಗಗಳನ್ನೂ ನುಡಿಯುವಂತೆ ಪಂಡಿತರು ರೋಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಜೀವನಾಡಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ. ಪಾಮರರು, ಮುಗ್ಧರು, ಮೂಗರು, ಮೂರ್ಛೆ ಹೊಂದಿರುವವರು, ಮಕ್ಕಳು ಇವರ ನಾಡಿಯನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಹಿತವಾದುದನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು.

ಮೀನು, ಮೊಸಳೆ, ಕೋಳಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮೊಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ತಿಂದಿರುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ಛೆ, ವಾತ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಪೀಡಿತರಾಗಿರುವಾಗ, ಅಪಸ್ಮಾರ ರೋಗವಿರುವಾಗ ನಾಡೀಗತಿಯು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಆಗ ತಾನೇ ಭೋಜನ ಮಾಡಿರುವಾಗ, ನಿದ್ರಿಸಿರುವಾಗ, ವ್ಯಾಯಾಮದಿಂದ ದೇಹವು ಬಳಲಿರುವಾಗ, ಭೂತ ಆವಾಹನೆ ಆಗಿರುವಾಗ, ಸುಂದರಿಯರ ಸಹವಾಸದಲ್ಲಿರುವಾಗ, ಮಧ್ಯಪಾನ ಮಾಡಿರುವಾಗ, ಬುದ್ಧಿ ಭ್ರಮಣೆಯಾಗಿರುವಾಗ, ನಾಡೀಗತಿಯು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ದರ್ಶನದ ಮೂಲಕ, ಸ್ಪರ್ಶದ ಮೂಲಕ, ಹಾಗೂ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳ ಮೂಲಕ ರೋಗಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ತೊನ್ನು ಹಾಗೂ ಗಡ್ಡೆಗಳನ್ನು ದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ದೋಷತ್ರಯಗಳು, ಜ್ವರ ಹಾಗೂ ಮಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಪಿತ್ತ ರಕ್ತಪಿತ್ತ ಆಮ್ಲಪಿತ್ತ ಮೂತ್ರಬಾಧೆ, ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಸೇರಿರುವುದು ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಭಗಂಧರ, ಪ್ರಮೇಹ, ಮುಂತಾದ ರೋಗಗಳಿರುವಾಗ ಮಲಧಾತುಗಳು ನಡೆಯಲಾರದವನು ಗಾಳಿಯು ಒಯ್ದತ್ತ ಸಾಗುವಂತೆ ಅಸ್ಥಿರವಾಗುವುವು. ವಾಯುವು ಪಿತ್ತದಿಂದ, ಪಿತ್ತವು ಕಫದಿಂದ ಲಯವಾಗುವುದು. ಕಫವು ಕಂಠಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸೇರಿದಾಗ ಜೀವಿಸುವುದು ದುರ್ಲಭ.

(ಸ್ವರೂಪಲಕ್ಷಣ)

ಪಿತ್ತ ಸ್ವರೂಪವಿದ್ದರೆ ದೇಹವು ಹಳದಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಫ ಸ್ವರೂಪವಿದ್ದರೆ ದೇಹವು ಪಾಂಡುವರ್ಣವಿರುತ್ತದೆ. ಸನ್ನಿಪಾತ ಸ್ವರೂಪವಿದ್ದರೆ ದೇಹವು ವಿವರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. (ಪಿತ್ತವು ಹಳದಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದಲೂ, ಕಫವು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದಲೂ, ದ್ವಂದ್ವವು ಇವೆರಡರ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದಲೂ, ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣವಿದ್ದರೆ ಸನ್ನಿಪಾತವೂ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ.)

(ಶಬ್ದಲಕ್ಷಣ)

ವಾತ ಸ್ವರೂಪವಿದ್ದಾಗ ಶಬ್ದವು ಸಮಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತವಿರುವಾಗ ಶಬ್ದವು ಉಲ್ಬಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಇರುವಾಗ ಶಬ್ದವು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಮಿಶ್ರಣ ಇರುವಾಗ ಶಬ್ದವೂ ಮಿಶ್ರವಾಗುತ್ತದೆ.

(ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರವೀಣನಾದವನು ಉಸಿರಾಟವು ಜೋರಾದಾಗ ಪಿತ್ತವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆಯೆಂದೂ, ಉಸಿರಾಟವು ಕಡಿಮೆಯಾದಾಗ ಶ್ಲೇಷ್ಮರೋಗವಿದೆಯೆಂದೂ ಇವೆರಡರ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಪಿತ್ತ ಹಾಗೂ ಕಫ ಹೆಚ್ಚಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.)

(ನೇತ್ರಲಕ್ಷಣ)

ನೇತ್ರರೋಗಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ನೇತ್ರ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಾತದಿಂದ ಕಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ನೋವು ಇರುತ್ತದೆ. ಶ್ಯಾಮಲವರ್ಣದ ನೀರು ಸುರಿಯುತ್ತದೆ. ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರೆ ಕಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಕೊಳೆ (ಪಿಸುರು) ಸೇರುತ್ತದೆ. ಸನ್ನಿಪಾತ ರೋಗವಿರುವಾಗ ಕಣ್ಣು ಅರಿಸಿನ ಅಥವಾ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣವಿರುತ್ತದೆ. ಕಾಮಾಲೆ ರೋಗವಿದ್ದಾಗ ಕಣ್ಣು ಹಳದಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

(ಪುರೀಷಲಕ್ಷಣ)

ವಾತವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಮಲಬದ್ಧತೆಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ಮಲವು ಕೃಷ್ಣವರ್ಣವಿರುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಪೀತವರ್ಣವಿರುತ್ತದೆ. ಕಫವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಮಲವು ರಕ್ತವರ್ಣವಿರುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲದರ ಮಿಶ್ರಣವಿದ್ದಾಗ ಮಲವು ಮಿಶ್ರವರ್ಣ-ವಿರುತ್ತದೆ.

(ಮೂತ್ರಲಕ್ಷಣ)

ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾದ ಮೂತ್ರ ಪರೀಕ್ಷೆ ಹೀಗಿದೆ - ಮೂತ್ರವು ಪಾಂಡುವರ್ಣವಿದ್ದರೆ ವಾತದೋಷವೆಂದೂ, ರಕ್ತವರ್ಣವಿದ್ದರೆ ಪಿತ್ತದೋಷವೆಂದೂ, ಪೀತವರ್ಣವಿದ್ದರೆ ಕಾಮಾಲೆಯೆಂದೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

(ಜಿಹ್ವಾಲಕ್ಷಣ)

ನಾಲಿಗೆಯು ಅತಿ ಪೀತವರ್ಣವಿದ್ದರೆ ವಾತ ದೋಷ, ರಕ್ತವರ್ಣವೋ ಶ್ಯಾಮಲವರ್ಣವೋ ಇದ್ದರೆ ಪಿತ್ತದೋಷ, ನಾಲಿಗೆಯು ಒಣಗುತ್ತಿದ್ದರೆ ಕಫ ದೋಷ ಕೃಷ್ಣವರ್ಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ನಾಲಿಗೆ ಒಣಗಿದ್ದರೆ ಅದು ಸನ್ನಿಪಾತದೋಷ

(ಸಾಧ್ಯರೋಗಲಕ್ಷಣ)

ಚಿಕಿತ್ಸೆ ನೀಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದರೆ ರೋಗ ಲಕ್ಷಣವು ಹೀಗಿರುತ್ತದೆ - ಕಮಲದಂತಹ ಕಣ್ಣು, ಚಂದ್ರಸದೃಶ ಮುಖ, ಸಮಧಾತು, ಸಮನಾದ ನಾಡೀಗತಿ, ಕೋಗಿಲೆಯ ಕಂಠ, ಸೀನುವಿಕೆ, ಹಸಿವು, ತಲೆಕಡಿತ, ಹಗುರವಾದ ದೇಹ, ಎರಡೂ ಕಿವಿಗಳ ಸಮನಾದ ಕೇಳುವಿಕೆ, ಆಘ್ರಾಣಶಕ್ತಿ, ಅಂಗೈ ಮತ್ತು ಅಂಗಾಲು ಉಷ್ಣವಾಗಿರುವುದು, ಉಗುರುಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಹಸ್ತಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ತದಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದು.

(ಅಸಾಧ್ಯ ರೋಗಲಕ್ಷಣ)

ಅಸಾಧ್ಯ ರೋಗಲಕ್ಷಣವು ಹೀಗಿದೆ - ತೀಕ್ಷ್ಣಜ್ವರ, ಶೈತ್ಯ, ಅಲ್ಪಜ್ವರ, ಕಣ್ಣುಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ರಕ್ತ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಹಾಗೂ ಕೈಕಾಲುಗಳ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಅಂಗೈ ಮತ್ತು ಅಂಗಾಲು) ರಕ್ತವಿಲ್ಲದಿರುವುದು, ಕಾಂತಿಹೀನವಾದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಸಾಗರದಾಳದಿಂದ ಬಂದಂತಿರುವ ಧ್ವನಿ, ಸ್ವೇದ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ, ಮುಖವು ನಿಸ್ತೇಜವಾಗಿರುವುದು, ಕೃಶನಾಗಿರುವುದು, ಅಂಗೈ, ಅಂಗಾಲು, ಮೂಗು ಚಂದ್ರನಂತೆ ತಣ್ಣಗಿರುವುದು, ಮೇಲುಸಿರು, ಧನುರ್ವಾಯು, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಶರೀರ ಕಂಪನ (ನಡುಗುವಿಕೆ), ತಲೆ ನಡುಕ, ಅಪಸ್ಮಾರ, ಕಂಠದಲ್ಲಿ ಸೇರಿರುವ ಕಫ, ವಾಸನೆ ಹಾಗೂ ರುಚಿ ತಿಳಿಯದಿರುವುದು, ಮಲವು ಬೂದುಬಣ್ಣವಾಗಿರುವುದು, ಶಿಥಿಲ ಹಾಗೂ ಚಪಲವಾದ ನಾಡೀಗತಿ. ಯಾರ ನಾಡೀಗತಿಯು ಮಂದವಾಗಿರುತ್ತದೋ ಅಂತಹವನ ರೋಗವು ವಾಸಿಯಾಗುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ, ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಪ್ರಾಣವು ಕಂಠದಲ್ಲಿ ಬಂದು ಸೇರಿಲ್ಲವೋ, ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧ್ಯಗಳನ್ನು ಅರಿತು ವೈದ್ಯನು ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ನೀಡಬೇಕು. ಪ್ರಾಣವು ಕಂಠಗತವಾದಾಗ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕು.

(ತ್ರಿದೋಷಸ್ಥಾನಗಳು)

ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾತ, ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಿತ್ತ ಸರ್ವಾಂಗದಲ್ಲಿ ಕಫವೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಪಾದದಿಂದ ನಾಭಿಯವರೆಗೂ ವಾಯುಸ್ಥಾನ, ನಾಭಿಯಿಂದ ಹೃದಯದವರೆಗೂ ಪಿತ್ತಸ್ಥಾನ, ಹೃದಯದಿಂದ ಶಿರಸ್ಸಿನವರೆಗೂ ಕಫದ ಸ್ಥಾನ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

(ದೀಪಾಗ್ನಿಸ್ಥಾನ)

ನಾಭಿಯ ಊರ್ಧ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬೆರಳುಗಳ ನಡುವೆ, ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅಗ್ನಿಯು ಇರುತ್ತದೆ. ಅಗ್ನಿಯು ಪಿತ್ತಸ್ವರೂಪ, ಪಿತ್ತವು ಅಗ್ನಿಸ್ವರೂಪ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಪಿತ್ತವು ಪ್ರಾಣಗಳ ಪ್ರಾಣವೆಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

(ಅಗ್ನಿಪ್ರಮಾಣ)

ಆನೆ, ಒಂಟೆ, ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ಅಂಗುಷ್ಠಮಾತ್ರದಷ್ಟು ಅಗ್ನಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಪಶು, ಮಾನವರು ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಗಳಿಗೆ ಯವ ಮಾತ್ರದಷ್ಟು ಅಗ್ನಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿಮಿಕೀಟಗಳ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಬೆಂಕಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಹೇಗೆ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದ ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ಹುಲ್ಲು ಸಗಣಿ (ಬೆರಣಿ) ಮುಂತಾದವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸುಟ್ಟು ಹೋಗುವುದೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಶರೀರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಅಲ್ಪಪ್ರಮಾಣದ ಅಗ್ನಿಯು ನಾವು ತಿಂದ ಕುಡಿದ ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಪಚನ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಪಚನವಾದ ಆಹಾರವು ಶಿಖೀದೋಷವನ್ನು ಪಚನ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಶಿಖೀ ದೋಷವು ಧಾತುಗಳನ್ನು ಧಾತುವು ಪ್ರಾಣಗಳನ್ನು ಪಚನ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪಿತ್ತದಿಂದ ಅಗ್ನಿಯು ಉಂಟಾಗುವುದರಿಂದ, ಆ ಭಾಗದಿಂದ ಭೋಜನ ಮಾಡುವ ಮನುಷ್ಯನ ಶರೀರವನ್ನು ಅಗ್ನಿಯು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತದೆ.

ಕಾಲು ಭಾಗವು ಕ್ರಿಮಿಗಳಿಂದ ತಿನ್ನಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಕಾಲುಭಾಗವು ಇಂಧನವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತದೆ, ಕಾಲುಭಾಗವು ಮಲವೂಆಗುತ್ತದೆ. ಕಾಲುಭಾಗವು ದೇಹವೆಲ್ಲ-ವನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ತಿಕ್ತವಾದದ್ದೆಲ್ಲವೂ ವಾತ, ಮಧುರ(ಸಿಹಿ)ವಾದದ್ದೆಲ್ಲವೂ ಕಫ, ಹುಳಿಯಾದದ್ದೆಲ್ಲವೂ ಪಿತ್ತ, ಇದಕ್ಕೆ ಪಡವಲಕಾಯಿ ಹಾಗೂ ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿ ಪಥ್ಯ.

ಮೊದಲು ಸಿಹಿಯಾದದ್ದನ್ನೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಮ್ಲ ಹಾಗೂ ಲವಣರಸವುಳ್ಳ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ತಿಕ್ತ ಹಾಗೂ ಕಷಾಯರಸಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸಿದರೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಜೀರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಸೂರ್ಯ ಮುಳುಗಿದ ನಂತರ (ರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ) ಕಟು, ತಿಕ್ತ ಕಷಾಯ, ಎಳ್ಳು ಹಾಗೂ ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಮೊಸರು ಇವುಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸಬಾರದು.

ಅತಿಯಾಗಿ ನೀರು ಕುಡಿಯುವುದರಿಂದ ಅನ್ನವು ಜೀರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ನೀರು ಕುಡಿಯದಿದ್ದರೆ ಅದು ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜಠರಾಗ್ನಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯಬೇಕು. ಭೋಜನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ನೀರು ಕುಡಿಯುವುದು, ನೀರನ್ನು ಕುಡಿದ ನಂತರ ಊಟ ಮಾಡುವುದು ಎರಡೂ ದೋಷವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭೋಜನನಂತರ ಜಲಪಾನ. ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ಭೋಜನವನ್ನು ಅಗಿದು ತಿನ್ನಬೇಕು. ಸೂರ್ಯ ಮುಳುಗುವ ಮೊದಲು ಕೊಡ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿದರೂ, ರಾತ್ರಿ ಊಟದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯುವುದೂ ವಿಷಕ್ಕೆ ಸಮಾನ. ಆದರೆ ರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಸಿ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿದರೆ ಅದು ಕಫ, ವಾತವನ್ನು ನಾಶಮಾಡುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ತಿಂದ ಅನ್ನವನ್ನು ಜೀರ್ಣಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಊಟದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ, ರತಿಕಾಲದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಲು ಇತ್ಯಾದಿ ಪಾನೀಯಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಭೋಜನ ಹಾಗೂ ರತಿಕಾಲದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಲಿ, ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಆಗಲಿ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯಬಾರದು. ಭೋಜ್ಯ, ಭಕ್ಷ್ಯ, ಪೇಯ ಇವುಗಳನ್ನು ಯಥೇಷ್ಟವಾಗಿ ಸೇವನೆ ಮಾಡಬಹುದು. ಹೆದರುವ ಅಗತ್ಯ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪು ಹಾಕಿದ ಮಜ್ಜಿಗೆಯನ್ನು ಕುಡಿದು, ಸ್ವಲ್ಪ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯಬೇಕು. ನಂತರ ಏನನ್ನೂ ಸೇವಿಸಬಾರದು.

(ಅಗ್ನಿಭೇದಗಳು)

ಮಂದಾಗ್ನಿಯು ಮಂದ, ತೀಕ್ಷ್ಣ, ಸಮ, ವಿಷಮ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವಿಧದ 'ರೋಗ' ಎಂಬುದಾಗಿ ಹಿರಿಯರಿಂದ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮಂದಾಗ್ನಿಯು ಶ್ಲೇಷ್ಮದಿಂದಲೂ,

ತೀಕ್ಷ್ಣಾಗ್ನಿಯು ಪಿತ್ತದಿಂದಲೂ, ಸಮಾಗ್ನಿಯು ಸಮದೋಷ- ದಿಂದಲೂ, ವಾತದಿಂದ ವಿಷಮಾಗ್ನಿಯೂ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಅಜೀರ್ಣವಾದಾಗ ಊಟ ಮಾಡದಿರುವುದು ಮತ್ತು ಜೀರ್ಣವಾದಾಗ ಮಿತ ಭೋಜನವು ಪಥ್ಯ. ನೇತ್ರರೋಗಿಯು ಸಕ್ಕರೆ ತಿನ್ನುವುದನ್ನು ಬಿಡಬೇಕು. ಮೂತ್ರರೋಗ ಇರುವವನು ಎಣ್ಣೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಆಹಾರ ಹಾಗೂ ಹೆಂಗಸರನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕು. ಮೂತ್ರರೋಗಿಯು ಹಾಲನ್ನೂ, ಕುಷ್ಠರೋಗಿಯು ಮಾಂಸವನ್ನೂ, ಜ್ವರಪೀಡಿತನು ತುಪ್ಪವನ್ನೂ, ಅತಿಸಾರ ರೋಗವಿರುವವನು ದ್ರವಾಹಾರವನ್ನೂ, ಅನ್ನವನ್ನೂ, ನೇತ್ರರೋಗಿಯು ಮೈಥುನವನ್ನೂ ಬಿಡಬೇಕು

ಜಲೂಕಾ ವ್ರಣಸಾಧ್ಯ, ಲಂಘನ ಜ್ವರಸಾಧ್ಯ, ವಮನವು ಕಫಸಾಧ್ಯ,

ಬೇಧಿಯು ಪಿತ್ತಸಾಧ್ಯ. ಪುರುಷರಿಗೆ ಶಕ್ತಿಯು ಮಲವಿಸರ್ಜನೆಯಿಂದ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಬಯಸುವ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನೂ ಇದರ ಬಗೆಗೆ ಗಮನವಿಡಬೇಕು.

(ಅಸಾಧ್ಯರೋಗಗಳು)

ನೂರರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗೆ ಪಾಂಡುರೋಗವೂ, ಸಾವಿರದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗೆ ಭಗಂದರ ರೋಗವೂ 100 ಸಾವಿರದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗೆ ಗುಲ್ಮರೋಗವೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕ್ಷಯರೋಗ ಬಂದವರು ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ.

(ಚಿಕಿತ್ಸೆಗಳು)

ವಿಷಪ್ರಾಶನವಾದಾಗ, ಕುಷ್ಠ ಅಥವಾ ಅಪಸ್ಮಾರ ರೋಗವಿರುವಾಗ, ವಾಯುವು ಅತಿಯಾದಾಗ, ಅದಕ್ಕೆ ತುರ್ತು ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ನೀಡಬೇಕು. ವಿಳಂಬವಾದರೆ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

(ರೋಗನಿರ್ಣಯ)

ವಾತವಿಲ್ಲದೇ ಬಾಧೆಯೂ, ಅಜೀರ್ಣವಿಲ್ಲದೇ ಜ್ವರವೂ ಕಫವಿಲ್ಲದೇ ಉಸಿರಾಟದ ತೊಂದರೆಯೂ, ಪಿತ್ತವಿಲ್ಲದೇ ರೋಗಗಳೂ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

(ಜ್ವರಪಾಕನಿರ್ಣಯ)

ವಾತದಿಂದ ಬರುವ ಜ್ವರವು ಏಳು ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ, ಪಿತ್ತಜ್ವರವೂ ಆರು ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಫ ಜ್ವರವು ಒಂಭತ್ತು ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ, ದ್ವಂದ್ವದಿಂದ ಬರುವ ಜ್ವರವು ಹತ್ತು ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ ಪಕ್ವಾವಸ್ಥೆಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ನಂತರ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರೆ ಜ್ವರವು ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಲಂಘನಕ್ರಮಗಳು)

ವಾತ, ಪಿತ್ತ ಕಫಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಲಂಘನವು ಮೂರು ವಿಧವಾಗಿವೆ - ಉಪವಾಸ, ಮಿತಭೋಜನ ಮತ್ತು ಉಷ್ಣಪಾನೀಯ; ಉಪವಾಸವು(ಲಂಘನವು) ಉತ್ತಮ ಔಷಧಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

(ಬಾರ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯುವ ಸಮಯ)

ವಾತರೋಗ ಇರುವವರು ಅಪರಾಹ್ಣದಲ್ಲಿಯೂ, ಪಿತ್ತ ಇರುವವರು ಪೂರ್ವಾಹ್ಣದಲ್ಲಿಯೂ, ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಇರುವವರು ಮಧ್ಯಾಹ್ನದಲ್ಲಿಯೂ ಬಾರ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯಬೇಕು. ಏಳು ದಿನಗಳವರೆಗೆ ಜ್ವರವು ನೂತನವೆಂಬುದಾಗಿ ಹತ್ತು ರಾತ್ರಿಯವರೆಗೆ ಜ್ವರವು ಮಧ್ಯಮವೆಂಬುದಾಗಿಯೂ, ಅದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ದಿನಗಳಿದ್ದರೆ ಪುರಾತನವೆಂಬುದಾಗಿಯೂ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಜ್ವರದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಉಪವಾಸವೂ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಾರ್ಲಿ ನೀರು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಪಾನವೂ, ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಔಷಧವನ್ನೂ ಕೊಡಬೇಕು.

(ಋತು ವಿಶೇಷ ಕರ್ಮಗಳು)

ಶರದೃತುವಿನಲ್ಲಿ ತಾನು ಕುಡಿದ ನೀರಿನಿಂದಲೂ, ಹೇಮಂತ, ಶಿಶಿರ ಋತುಗಳಲ್ಲಿ ತಾನು ತಿಂದ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದಲೂ, ಗ್ರೀಷ್ಮ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ತಾನು ಮಾಡಿದ ನಿದ್ರೆಯಿಂದಲೂ ಮನುಷ್ಯನು ಬದುಕುತ್ತಾನೆ.

(ದ್ರವ್ಯ ಜೀರ್ಣ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ)

ರಸ ಪದಾರ್ಥವು ಏಳು ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ, ಘನಪದಾರ್ಥವು ಐದು ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ,

ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಬೇಯಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳು ಅರ್ಧ ಯಾಮದಲ್ಲೂ, ಬಿಸಿನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕುದಿಸಿದ (ಬೇಯಿಸಿದ) ಪದಾರ್ಥಗಳು ಎರಡು ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ, ಅನ್ನವು ಎರಡು ಯಾಮ-ದಲ್ಲಿಯೂ ಹಿಟ್ಟಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳು 20 ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ, ಹಾಲು 12 ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ, ಮೊಸರನ್ನವು 14 ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ, ಮಜ್ಜಿಗೆ ಅನ್ನವು 13 ಘಂಟೆಗಳಲ್ಲೂ, ತುಪ್ಪದ ಅನ್ನವು ಪಂಚರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ, ಹಾಲು ಹತ್ತು ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ, ಮೊಸರು 20 ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲೂ ಜೀರ್ಣವಾಗುತ್ತವೆ.

(ರಸೋತ್ಪತ್ತಿ)

ಸುರಾಸುರರು ಮಂದರಪರ್ವತದಿಂದ ಕ್ಷೀರ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ಕಡೆದಾಗ, ಅದರೊಳಗಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಅಮೃತವನ್ನು ಇಂದ್ರಾದಿ ದೇವತೆಗಳು ಸ್ವರ್ಗ ಲೋಕಕ್ಕೆ ಒಯ್ದರು. ಅವರು ಅಮೃತವನ್ನು ಕುಡಿಯುತ್ತಿರುವಾಗ ಏಳು ಅಮೃತಬಿಂದುಗಳು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದವು. ಹಿಮಾದ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಯಾ, ಮೇರು ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ರೋಹಿಣೀ, ಮಂದರ-ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಪೃಥು, ನಿಷಧ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ತ್ರಿವೃತಾ, ಲೋಕಾಲೋಕದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾ, ನೀಲಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಹರೀತಕೀ ಔಷಧಾದ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೃತಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ರಸಗಳು ಇವೆ. ಸಪ್ತ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಈ ಸಪ್ತ ಅಮೃತರಸಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯರ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಮುನಿಗಳು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

(ಹರೀತಕೀಲಕ್ಷಣ)

ವಾತರೋಗದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾ, ಸನ್ನಿಪಾತದಲ್ಲಿ ರೋಹಿಣೀ, ಶ್ಲೇಷ್ಮವಿರುವಾಗ ಪೃಥು, ಪಿತ್ತವಿರುವಾಗ ಅಮೃತ, ವ್ರಣನಾಶಕ್ಕೆ ತ್ರಿವೃತಾ ಎಲ್ಲಾ ರೋಗಗಳಿಗೂ ಅಭಯಾ ಎಂಬುವು ಸಪ್ತರಸಗಳ ಸಪ್ತಗುಣಗಳು.

(ಹರೀತಕೀ ರಸಭೇದಗಳು)

ಹರೀತಕೀ ರಸವು ಉಪ್ಪನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ಪಂಚರಸಗಳನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದೆ. ಕಟು ರಸವು ಚರ್ಮವನ್ನೂ, ಆಮ್ಲವು ಸ್ನಾಯುಗಳನ್ನೂ, ಕಷಾಯವು ಮಾಂಸವನ್ನೂ, ಮಧುರರಸವು ಮೃದ್ವಸ್ಥಿಯನ್ನೂ ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಇರುತ್ತವೆ.

(ಹರೀತಕೀ ಪ್ರಭಾವ)

ಹರಿಯನ್ನು, ಹರೀತಕಿಯನ್ನು, ಗಾಯತ್ರಿಯನ್ನು ದಿನವೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ, ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕಾಗಿ, ತಪಸ್ಸಿಗಾಗಿ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು, ತಿನ್ನಬೇಕು ಹಾಗೂ ಜಪಿಸಬೇಕು. ಎಂದರೆ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತಿದಿನ ಹರಿಸ್ಮರಣೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಸೊಪ್ಪನ್ನು ತಿನ್ನಬೇಕು. ತಪಸ್ಸಿಗಾಗಿ ಜಪಮಾಡಬೇಕು. ಸೊಪ್ಪು ತಾಯಿಯಂತೆ ನಮಗೆ ಹಿತವುಂಟು-ಮಾಡುತ್ತದೆ. ತಾಯಿಯು ಒಂದು ವೇಳೆ ನಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಕೋಪಗೊಂಡರೂ ಸೊಪ್ಪು ಎಂದಿಗೂ ನಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಕೋಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ.

(ಶ್ರೇಷ್ಠ ಹರೀತಕೀ)

ನದೀತೀರದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ಪರ್ವತದ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆದಿದ್ದು ಎಂಬುದಾಗಿ ಹರೀತಕಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧ. ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಹರೀತಕಿಯು ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಇದನ್ನು ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಬಳಸಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೇ ಪಕ್ವವಾಗಿ ತಾನಾಗಿ ಕೆಳಗೆ ಬಿದ್ದ ಸೊಪ್ಪು ಕೂಡ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸೊಪ್ಪುಗಳೂ ತ್ಯಾಜ್ಯ. ನವ, ವೃಂತ, ಘನ, ಸ್ನಿಗ್ಧ ಗುರ್ವೀ ಮುಂತಾದ ಒಂಭತ್ತು ಗುಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಹರೀತಕೀ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ

(ತ್ಯಾಜ್ಯ ಹರೀತಕೀ)

ಜಂತುಗಳು ಕಚ್ಚಿರುವ, ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ಸುಟ್ಟಿರುವ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಕೆಸರಿನಲ್ಲಿರುವ ಲವಣಯುಕ್ತ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದಿರುವ ಹರೀತಕಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕು.

(ಆಶೀರ್ವಾದ)

ವಸಂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಯಾಮದಲ್ಲಿ ನಿರಾಸಕ್ತರಾದ, ಬೇಸಿಗೆಯಲ್ಲಿ ದೂರವಾಗಲು ಬಯಸುವ (ವಿಶ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಬಯಸುವ), ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ತಣ್ಣೀರನ್ನು ಬಯಸುವ ಹಾಗೂ ಬಾವಿ ನೀರನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುವ, ಶರತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟು, ಆಮ್ಲ ಹಾಗೂ ಉಷ್ಣವನ್ನು ಬಯಸುವ, ಹೇಮಂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಸರನ್ನು ತಿಂದು ನಿದ್ರೆ ಮಾಡಿ ಸೋಮಾರಿ-ಯಾಗಿರುವ, ಶಿಶಿರ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ತಣ್ಣೀರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡುವ ನಿನ್ನ ಶತ್ರುಗಳು ನಾಶವಾಗಲಿ.

ಗ್ರೀಷ್ಮದಲ್ಲಿ ಬೆಲ್ಲಕ್ಕೆ ಸಮನಾದ, ವರ್ಷ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಲವಣಯುಕ್ತವಾದ, ಶರದೃತುವಿನಲ್ಲಿ ಸಕ್ಕರೆಗೆ ಸಮನಾದ, ಹೇಮಂತ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಶುಂಠಿಗೆ ಸಮನಾದ, ಶಿಶಿರ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಪಿಪ್ಪಲಿಗೆ ಸಮನಾದ, ವಸಂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೀರಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸೊಪ್ಪನ್ನು ಪಡೆದ ರಾಜನೇ, ನಿನ್ನ ಶತ್ರುಗಳು ರೋಗದಿಂದ ನಾಶವಾಗಲಿ. ಹರೀತಕೀ ಹಾಗೂ ಹರಿ ಇಬ್ಬರೂ ನಮಗೆ ಹಿತವನ್ನೇ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಹರಿಯು ನಮ್ಮ ಪಾಪಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದರೆ, ಹರೀತಕಿಯು ನಮ್ಮ ರೋಗಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅತಿಯಾಗಿ ಬಳಲಿದ, ವೀರ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ, ಕೃಶವಾದ, ಉಪವಾಸ ಮಾಡಿರುವ, ಪಿತ್ತದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಗರ್ಭವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಸೊಪ್ಪನ್ನು ತಿನ್ನಬಾರದು.

(ವಾತಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ರೋಮಾಂಚನ, ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚುವಿಕೆ, ಕಂಪನ, ಶೀತ, ಆಕಳಿಕೆ, ಉಗುರಿನ ತುದಿ ಹಾಗೂ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಕೃಶತೆ, ಉಸಿರಾಟದಲ್ಲಿ ತೊಂದರೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವುದು ಇವು ವಾತಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಪಿತ್ತಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಆವೇಗ, ತೀಕ್ಷ್ಣತೆ, ಅತಿಸಾರ, ಅಲ್ಪನಿದ್ರೆ, ವಾಂತಿ, ತಲೆಸುತ್ತುವಿಕೆ, ಗಂಟಲು, ತುಟಿ, ಬಾಯಿಗಳ ಒಣಗುವಿಕೆ, ಬಾಯಾರುವುದು, ಪೀತಬಣ್ಣದ ಮೂತ್ರ, ಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ಪೀತ ವರ್ಣ - ಇವು ಪಿತ್ತ ಜ್ವರಲಕ್ಷಣ.

(ಶ್ಲೇಷ್ಮಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ತಿಂದ ಆಹಾರವು ವಾಂತಿಯಾಗುವುದು, ಶರೀರ ಹಾಗೂ ಉಗುರಿನಲ್ಲಿ ಮಲಿನತೆ, ಕೆಮ್ಮು ತೀವ್ರ ಉಸಿರಾಟ, ಜಡತೆ, ಚಳಿಯಿಂದ ಪುಳಕ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ನಿದ್ರೆ, ಸ್ವಲ್ಪ ದಾಹ, ಬಾಯಿ ಸಿಹಿ ಆಗುವುದು, ಉಷ್ಣ ಪದಾರ್ಥದ ಆಸೆ ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ವಾತ-ಪಿತ್ತ-ಜ್ವರ ಲಕ್ಷಣ)

ಬಾಯಿ ಸಿಹಿಯಾಗುವಿಕೆ, ಅತಿಯಾಗಿ ನೀರು ಕುಡಿಯುವಿಕೆ, ರೋಮಾಂಚನ, ನಿದ್ರೆ,

ಉಲ್ಲಾಸಭರಿತ ಹೃದಯ, ಜಡತ್ವ, ಅನಾಸಕ್ತಿ ಕೆಮ್ಮು ಬಾಯಾರಿಕೆ ಇವು ವಾತ-ಪಿತ್ತ-ಜ್ವರಲಕ್ಷಣ.

(ಶ್ಲೇಷ್ಮಪಿತ್ತಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ತಿಕ್ತ (ಒಗಚು), ಮೂರ್ಛೆ ಬೀಳುವುದು, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಪ್ರಲಾಪ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಶೈತ್ಯ, ಅರುಚಿ, ಕೆಮ್ಮು ಆಲಸ್ಯ ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಪಿತ್ತಜ್ವರ- ಲಕ್ಷಣಗಳು

(ವಾತಕಫಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಶೀತ, ಕೆಮ್ಮು ಅರುಚಿ, ಸಂಧಿವಾತ, ತಲೆನೋವು, ದಾಹ, ಆಲಸ್ಯ, ನಿದ್ರೆ ಇವು ವಾತಕಫಜ್ವರಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ತ್ರಿದೋಷಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಾದ ಗಾಳಿಯೊಂದಿಗೆ ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಆಕಳಿಸುವುದು, ಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ಪೀತವರ್ಣ, ದಾಹ, ಕಫದಿಂದ ಮೂಗು ಕಟ್ಟುವುದು ಇವುಗಳು ತ್ರಿದೋಷ ಜ್ವರ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಅಭಿಘಾತಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ವ್ಯಾಯಾಮ, ಕೆಲಸ ಇವುಗಳಿಂದ ಉತ್ಕಟಜ್ವರ, ದಾಹ, ಸರ್ವಾಂಗ ವಿಕಲತೆ, ಸ್ವೇದ, ಸಂತಾಪ, ವಿಭ್ರಮ, ಶೀತಲವಾದ ಭೋಜನದಲ್ಲಿ ಆಸೆ ಇವು ಅಭಿಘಾತ ಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಭೂತಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಅಪಸ್ಮಾರ, ಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಕಾರ, ಭಯಂಕರ ಜ್ವರ, ಅಸಂಬದ್ಧ ಪ್ರಲಾಪ, ಭೋಜನದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಸೆ, ಹರ್ಷದಿಂದ ರೋಮಾಂಚನ, ಗಾಯನ, ಹಾಸ್ಯ, ನರ್ತನ, ಆಲಸ್ಯ ಇವು ಭೂತಜ್ವರಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಸಪ್ತವಿಧದೋಷಲಕ್ಷಣ)

ಜ್ವರವು ಇನ್ನೂ ಪ್ರಾರಂಭಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವಾಗ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪಥ್ಯ ಮಾಡಿದರೆ ಸಪ್ತ ವಿಧ ದೋಷಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಷಡ್ರಸೋಪೇತ ಭೋಜನ,

ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯುವುದು, ಸ್ತ್ರೀಯೊಡನೆ ಸಹವಾಸ, ವ್ಯಾಯಾಮ, ಚಿಂತೆ, ಶೋಕ ಮುಂತಾದ ಅಪಥ್ಯದಿಂದ ಸಪ್ತ ದೋಷಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಕುಸುಮ, ಚಂದನ, ಚಂದ್ರ, ತಾಂಬೂಲ, ರಕ್ತವರ್ಣದ ವಸ್ತ್ರ ತುಪ್ಪ ಬೆಲ್ಲ ಎಳ್ಳು, ಸುಗಂಧದ್ರವ್ಯ, ಭೋಜನ, ಹತ್ತಿಯ ಹಾಸಿಗೆ, ನಾರಿಯ ಸ್ಪರ್ಶ, ದರ್ಶನ ಇವುಗಳೆಲ್ಲದರಿಂದ ದೂರವಿರಬೇಕು.

(ಅಪಥ್ಯದೋಷಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಆಲಸ್ಯ, ಮೂರ್ಛೆ, ಭ್ರಮೆ, ದಾಹ, ಪ್ರಲಾಪ, ಹೃದಯವೇದನೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಅಪಥ್ಯದಿಂದ ಉಂಟಾದ ದೋಷಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕು. ದಿನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಬಾರಿ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಶೀತ ಜ್ವರ ಬಾಧೆ, ದಾಹ, ಮೋಹ, ಶಿರೋವೇದನೆ, ಇದನ್ನು ವಿಷಮ-ಶೀತಜ್ವರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕು.

(ರಕ್ತಜಿಹ್ವಕಲಕ್ಷಣ)

ಕೆಂಪಾದ ನಾಲಿಗೆ, ಜ್ವರ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ವಿದಾಹ ಇವು ರಕ್ತಜಿಹ್ವಕಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಪೀತಜಿಹ್ವಲಕ್ಷಣ)

ನಾಲಿಗೆ ಒಣಗುವುದು, ಮೂರ್ಛೆ, ಮದ ವಿಭ್ರಮ ಇವುಗಳು ಪೀತಜಿಹ್ವಲಕ್ಷಣ.

ಅತ್ಯಂತ ಕಠಿಣವಾದ, ವಿಭ್ರಮ, ಜ್ವರ, ಮದ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ತೀವ್ರ ಉಸಿರಾಟ ಇವು ಕೃಷ್ಣ-ಜಿಹ್ವಾಲಕ್ಷಣ.

ಸಪ್ತಧಾತುಗಳಾದ ರಸ, ತ್ವಚೆ, ಮಾಂಸ, ಮೇದಸ್ಸು ಅಸ್ಥಿ ಮಜ್ಜಾ ಶುಕ್ಲ ಇವುಗಳ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮದಿಂದ ಬರುವ ಜ್ವರಕ್ಕೆ ಸಪ್ತ ಧಾತುಗತ ಜ್ವರ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ರಸದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮದಿಂದ ಬರುವ ಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣ ಹೀಗಿದೆ - ಕ್ಲೇಶ, ಭಯಂಕರನೋಟ, ಅರುಚಿ, ವಮನ ಮುಂತಾದವು.

ಮಾಂಸಗತ ಜ್ವರದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಶ್ವಾಸ, ಸ್ವೇದ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ನೋವು, ಆಲಸ್ಯ, ನಿದ್ರೆ ಮತ್ತು ಮೂರ್ಛೆ ಇವು ಲಕ್ಷಣಗಳು.

ಮೇದೋಗತಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ತೃಷೆ, ದಾಹ, ಭ್ರಮೆ, ಆಲಸ್ಯ, ದುರ್ಗಂಧ, ಶರೀರದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ಷೇಪ, ಜ್ವರ ಇವುಗಳು.

ಅಸ್ಥಿಗತಜ್ವರದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ದಾಹ, ಕುಟಿಲತೆ, ಜ್ವರ, ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಪಾಂಡುವರ್ಣದ ದೇಹ ಇವು ಇರುತ್ತವೆ.

ತಮಸ್ಸಿನ ದರ್ಶನ, ಮರ್ಮಚ್ಛೇದನ, ಸ್ತಬ್ಧತೆ, ಇವು ಶುಕ್ಲಗತಜ್ವರ- ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಇದರಿಂದ ಮೃತ್ಯುವೂ ಬರಬಹುದು.

ಶೀತ, ಅಂಗವೈಕಲ್ಯ, ಅಪಥ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಸೆ, ಆಲಸ್ಯ, ಪಾದ, ಹೃದಯ(ಎದೆ) ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಊತ, ಬಿಳಿಚಿಕೊಂಡ ಶರೀರ, ಸೋಮಾರಿತನ, ಕೈಕಾಲು ಬಿಸಿಯಾಗುವುದು ಇವು ಆಹಿಕಜ್ವರಲಕ್ಷಣ.

(ಸನ್ನಿಭೇದಗಳು-ವಾತಸನ್ನಿಲಕ್ಷಣ)

ಶಿರಸ್ಸು ಹೃದಯಪಾರ್ಶ್ವ, ಬೆನ್ನು ಕತ್ತು ನಾಲಿಗೆ, ತುಟಿ, ಕಿವಿ, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ನೋವು. ಮದ, ಪ್ರಲಾಪ, ಚಿತ್ತಭ್ರಮಣೆ, ಮೂರ್ಛೆ, ಜ್ವರ ಇವು ಪಿತ್ತಸನ್ನಿಯ ಲಕ್ಷಣ. ಕೆಮ್ಮು ಹಾಗೂ ಶರೀರದ ಕ್ಷೀಣತೆ ಶ್ಲೇಷ್ಮಸನ್ನಿಲಕ್ಷಣ.

ಹದಿಮೂರು ಸನ್ನಿಯ ವಿಧಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸಂಧಿಗಸನ್ನಿ ರುಗ್ದಾಹಸನ್ನಿ ಕಂಠಕುಬ್ಜಸನ್ನಿ, ಕರ್ಣಿಕಸನ್ನಿ, ಭಗ್ನನೇತ್ರಸನ್ನಿ, ರಕ್ತೇಷ್ಠಿ ಪ್ರಲಾಪಕಸನ್ನಿ, ಜಿಹ್ವಿಕಸನ್ನಿ ಅಭಿನ್ಯಾಸಸನ್ನಿ ಇವುಗಳು ಇವೆ.

ಸಂಧಿಗಸನ್ನಿಯು ಅತಿ ಮಾರಕವಾದದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ಶ್ಲೇಷ್ಮವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಮ್ಮು ಅತಿಯಾದ ನೋವು, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಸರ್ವಾಂಗ ಕಂಪನ, ಸಂತಾಪ ಇವುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ರುಗ್ದಾಹಸನ್ನಿಯೂ ಕೂಡ ಅತ್ಯಂತ ಭಯಂಕರ- ವಾದದ್ದು ಈ ಸನ್ನಿಯು ಬಂದಾಗ ಮೂರ್ಛೆ, ತಾಪ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಜಾಡ್ಯ ಇವು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಚಿತ್ತ ವಿಭ್ರಮ, ವಿಕಟನೋಟ, ವಾಂತಿ, ಅತಿಸಾರ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಕಫ, ಶರೀರಕ್ಷೀಣತೆ ಇವುಗಳು ಕೂಡ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕಂಠಕುಬ್ಜ ಸನ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಟಲು ಹಿಡಿತ, ಮದ, ಮೂರ್ಛೆ, ದಾಹ, ಕಂಪನ, ಪ್ರಲಾಪ, ಮೋಹ, ಮೇಲುಸಿರು ಇವು

ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಜ್ವರ, ಕಿವಿಯ ಒಳಗಡೆ ಊತ, ಕಂಪನ, ಪ್ರಲಾಪ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಗಂಟಲು ಹಿಡಿತ, ತಾಪ, ವಿವಿಧ ಅಂಗಗಳಲ್ಲಿ ನೋವು ಇವು ಕರ್ಣಿಕಾಸನ್ನಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಜ್ವರದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಿವಿಯ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಭಯಂಕರವಾದ ಊತ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಭಗ್ನನೇತ್ರಸನ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣು ವಕ್ರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸ್ಮರಣಶಕ್ತಿ ಶೂನ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಜ್ವರವು ಅಧಿಕವಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಲಾಪ, ಕಂಪನ, ಭ್ರಮೆ, ನಿದ್ರಾ ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಈ ಸನ್ನಿಯಿಂದ ದೇಹವು ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತದೆ. ರಕ್ತೇಷ್ಠಿಸನ್ನಿಯಲ್ಲಿ ರಕ್ತವಾಂತಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಭ್ರಮೆ, ವಾಂತಿ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಅತಿಸಾರ, ಪ್ರಜ್ಞೆ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ, ಮಲಗಿರುವಾಗ (ನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿ) ವ್ಯಥೆ, ಇವುಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ಸನ್ನಿಯು ವಿಘಾತವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅತಿಪ್ರಲಾಪ, ನೋವು, ಪಾದದಲ್ಲಿ ಊತ, ಶೂನ್ಯಚಿತ್ತತೆ, ವಾತದ ಉಲ್ಬಣತೆ ಇವು ಪ್ರಲಾಪಕಸನ್ನಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ನಾಲಿಗೆಯು ಮುಳ್ಳುಮುಳ್ಳಾ-ಗುವುದು, ಕೆಮ್ಮು ವಿಹ್ವಲತೆ, ಕಿವುಡು, ಮೂಕತ್ವ, ತಾಪ, ಬಲಹೀನತೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಜಿಹ್ವಕ ಸನ್ನಿಯು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾದ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯುಳ್ಳದ್ದು. ಅಭಿನ್ಯಾಸಸನ್ನಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿದೋಷಗಳು ಇರುವುವು. ಅಂಗವೈಕಲ್ಯ, ಮಾತು ನಿಂತುಹೋಗುವುದು, ನಿಶ್ಚೇಷ್ಟತೆ, ಅತಿಶ್ವಾಸ, ಮಂದಾಗ್ನಿ ಬಲಹೀನತೆ, ಇವುಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ರೋಗಿಯು ಮೃತಪ್ರಾಯನಾಗುತ್ತಾನೆ.

(ಸನ್ನಿಪಾತದ ದಿನಪ್ರಮಾಣ)

ಸಂಧಿಗ - 7 ವಾರಗಳು, ರುಗ್ದಾಹ - 20 ದಿನಗಳು, ಶೀತಾಂಗ - 15 ದಿನಗಳು, ಕಂಠಕುಬ್ಜ - 13 ದಿನಗಳು (ವಾರಗಳು), ಭಗ್ನನೇತ್ರ - 8 ದಿನಗಳು, ಪ್ರಲಾಪಕ - 14 ದಿನಗಳು, ಅಭಿನ್ಯಾಸ - 5 ದಿನಗಳು, ಅಂತಕ - 10 ದಿನಗಳು, ವಿಭ್ರಮ - 20 ದಿನಗಳು, ವಿಖ್ಯಾತ - 7 ವಾರಗಳು, ಕರ್ಣಿಕಾ - 3 ತಿಂಗಳು, ರಕ್ತೇಷ್ಠೀ - 10 ದಿನ (ವಾರ), ಜಿಹ್ವಕ - 16 ದಿನಗಳು.

(ಮತ್ತೊಂದು ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಕಾರ)

ಸಂದಿಗ - 7 ದಿನಗಳು, ಚಿತ್ತವಿಭ್ರಂಶ - 24 ದಿನಗಳು, ಜಿಹ್ವಕ - 16ದಿನಗಳು, ಅಂತಕ -

10 ವಾರಗಳು, ರಕ್ತೇಷ್ಠೀ - 3 ರಾತ್ರಿಗಳು, ಶೀತಾಂಗ - 15 ದಿನಗಳು, ತಾಂದ್ರಿಕ - 25 ದಿನಗಳು, ಕರ್ಣಕ - 3 ತಿಂಗಳು, ರುಗ್ದಾಹ - 20 ದಿನಗಳು, ಭಗ್ನನೇತ್ರ - 8 ದಿನಗಳು, ಪ್ರಲಾಪಕ - 2 ವಾರಗಳು, ಅಭಿನ್ಯಾಸ - 7 ರಾತ್ರಿಗಳು.

ಸನ್ನಿಪಾತಕ್ಕೆ ದಶ ಅವಸ್ಥೆಗಳು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ - 1.ಉಸಿರಾಟದ ತೊಂದರೆ, 2.ಕೆಮ್ಮುವಿಕೆ, 3.ಶ್ಲೇಷ್ಮಲೋಕ, 4.ಕಂಠದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದ 5.ವಾಂತಿಯಾಗುವಿಕೆ, 6.ಅತಿಸಾರ, 7.ನೆಗಡಿ, 8.ಕಣ್ಣಿನ ತೊಂದರೆ, 9.ಮಾಂಸಸಂಕುಚನ, 10.ಅದೃಶ್ಯ.

(ಸೂತಿಕಾಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಮೈ, ಕೈ ನೋವು, ಜ್ವರ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ದೇಹಭಾರ, ಊತ, ಶೂಲೆ, ಅತಿಸಾರ ಇವುಗಳು ಸೂತಿಕಾಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಆಮಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಜೊಲ್ಲು ಸುರಿಯುವುದು, ವಿರಸ, ಸೋಮಾರಿತನ, ಜಡತೆ, ದೇಹಭಾರ, ಅತಿಯಾದ ಮೂತ್ರವಿಸರ್ಜನೆ ಇವು ಆಮಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಪಚ್ಯಮಾನಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣ)

ಜ್ವರದ ವೇಗ, ಅಧಿಕ ದಾಹ, ಪ್ರಲಾಪ, ತೀವ್ರ ಉಸಿರಾಟ, ಭ್ರಮ, ಮಲವಿಸರ್ಜನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಂದರೆ ಇವು ಪಚ್ಯಮಾನಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣ.

(ನಿರಾಮಜ್ವರದಲಕ್ಷಣ)

ಹಸಿವಿಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ, ದೇಹ ಹಗುರಾಗುವಿಕೆ, ಜ್ವರ, ಮಲಪ್ರವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಸಾಹ ಇವು ನಿರಾಮಜ್ವರದ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಜ್ವರೋಪದ್ರವಗಳು)

ಉಸಿರಾಟದ ತೊಂದರೆ, ಮೂರ್ಛೆ, ಅರುಚಿ, ವಾಂತಿ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಅತಿಸಾರ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ ಇವು ಜ್ವರೋಪದ್ರವಗಳು.

(ಕಾಲಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ವಿಸರ್ಪಣ, ಅಭಿಘಾತ, ಊತ, ಇವು ಕಾಲಜ್ವರಲಕ್ಷಣಗಳು ತ್ರಿದೋಷಗಳಲ್ಲಿ

ಒಂದಾದ ವಾತವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಇದು ವಾತಜ್ವರಕ್ಕೆ ಸಮನಾಗುತ್ತದೆ. ಊತ, ಅದುರುವಿಕೆ, ದ್ರುತಗತಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇದ್ದರೆ ಪಿತ್ತಜ್ವರಕ್ಕೆ ಸಮಾನ. ಆಗ ದೇಹವು ಕೆಂಪಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಅತಿಯಾದ ಕಡಿತ(ನವೆ) ಇದ್ದರೆ ಅದು ಕಫಜ್ವರಕ್ಕೆ ಸಮಾನ. ವಿಸರ್ಪಣ, ಕೆಮ್ಮು ವಿವರ್ಣತೆ, ಜ್ವರ, ಮೂರ್ಛೆ, ಅಂಗಭಂಗ, ಭ್ರಮೆ, ಶೋಷಣ, ಉಸಿರಾಡುವಾಗ ಶಬ್ದ ಇವು ಕೂಡ ಕಾಲಜ್ವರಲಕ್ಷಣ.

ಮಸೂರಿಕಾ (ಸಿಡುಬಿನ) ಲಕ್ಷಣ

ಸಿಡುಬಿನಲ್ಲಿ ಎಂಟು ವಿಧಗಳಿವೆ. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ - ಮಸೂರಿಕಾ, ಸರ್ಷಪಿಕಾ, ವ್ಯಂಜಕಾ, ಕೋದ್ರವ, ಕಂಕು, ವಿಸ್ಫೋಟಿಕಾ, ಪಾಕೀ,ವಿಸರ್ಪೀ. ಶೋಷ (ಒಣಗುವಿಕೆ), ನವೆ, ಜ್ವರ, ಕೆಂಪಾಗುವಿಕೆ ಇವು ಮಸೂರಿಕಾಲಕ್ಷಣ. ಸಾಸಿವೆ ಬಣ್ಣದ, ಸಾಸಿವೆ ಗಾತ್ರದ, ಉರಿಯುವ, ನೋವುಳ್ಳ ಗುಳ್ಳೆಗಳು, ರಕ್ತವರ್ಣದ ಮೂತ್ರ, ಇವು ಸರ್ಷಪಿಕಾ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ತೋಳಿನ ಸಂಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಳಿನಸದೃಶವಾದ, ಗಾಢವಾದ ಊತ, ಉರಿ, ಕ್ಲಿನ್ನತೆ (ಬೆವರುವುದು), ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಇವು ಸರ್ಷಪಿಕಾ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಇದು ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಹಾಗೂ ಪಿತ್ತದಿಂದ ಬರುತ್ತದೆ. ರಕ್ತಪಿತ್ತದಿಂದ ಬರುವ ಕೋದ್ರವದ ಲಕ್ಷಣ ಕಾಳಿನಷ್ಟು ಗಾತ್ರದ ಗುಳ್ಳೆಗಳು. ಕಂಕು ಎಂಬುದು ಅಕ್ಕಿಯ ಕಾಳಿನಂತೆ ಇರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ನಿರಂತರವಾಗಿ ವಿಸರ್ಪಣವಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಶ್ಲೇಷ್ಮದಿಂದ ಬರುವ ಸಿಡುಬು. ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ಸುಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಉರಿಯುವ ನಿರ್ವಿಪಾಕವಾದ, ವಿಸರ್ಪಣ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಇದ್ದರೆ ಅದು ವಿಸ್ಫೋಟಕ ಎಂಬ ಸಿಡುಬು. ಕೀವಿಲ್ಲದ (ರಸವಿಲ್ಲದ), ಮಾಗದ, ಒಣಗಿದ, ಮೃತ್ಯುಸದೃಶವಾದ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ವಿಸ್ಫೋಟಕ ಎಂಬ ಸಿಡುಬಿನ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ವಿಸರ್ಪಣದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೂ ಹರಡುವ, ಊತವಿರುವ, ಜ್ವರ ಮತ್ತು ಉರಿಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಗುಳ್ಳೆಗಳುಳ್ಳದ್ದು ವಿಸರ್ಪಿಣೀ ಎಂಬ ಸಿಡುಬಿನ ಲಕ್ಷಣ.

ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕೆಂದರೆ ಸಿಡುಬು ಶ್ಲೇಷ್ಮಿಕಾ, ವಾತಿಕಾ, ಪೈತ್ತಿಕಾ, ಸನ್ನಿಪಾತಿಕಾ, ರಕ್ತಜ ಎಂಬುದಾಗಿ ಪಂಚವಿಧ. ಕಠಿಣವಾದ ಕೃಷ್ಣವರ್ಣದ ಸಂಕೀರ್ಣವಾದ ಗುಳ್ಳೆಗಳಿದ್ದರೆ ಅದು ಶ್ಲೇಷ್ಮಕ. ಕಷಾಯ ವರ್ಣದಲ್ಲಿರುವ, ನೋವಿಲ್ಲದ, ಚುಮುಗುಟ್ಟುವ,

ಗುಳ್ಳೆಗಳಿದ್ದರೆ ಅದು ವಾತಿಕ. ರಕ್ತವರ್ಣದ, ಉರಿಯುವ ಗುಳ್ಳೆಗಳುಳ್ಳ, ಜ್ವರದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ, ಎರಡು ಮೂರು ಹಗಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಗುವುದು ಪೈತ್ತಿಕ. ತ್ರಿದೋಷಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ, ಶ್ಯಾಮಲವರ್ಣವುಳ್ಳ ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಗುಳ್ಳೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು ರಕ್ತಜ ಸನ್ನಿಪಾತಕ.

ಅತಿಯಾದ ಜಿಡ್ಡು ಅತಿ ಕಠಿಣ, ಅತಿಯಾದ ಉಷ್ಣದ್ರವ, ಮಾಂಸ, ಮದ್ಯ, ಇವುಗಳ ಸೇವನೆ, ಕ್ರಿಮಿದೋಷ ಹಾಗೂ ಅಜೀರ್ಣ ಇವುಗಳಿಂದ ಅತಿಸಾರ- ರೋಗವು ಬರುತ್ತದೆ.

(ಅತಿಸಾರಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಸೂಚನೆ)

ಹೃದಯ, ನಾಭಿ, ಪಾಯು, ಕುಕ್ಷಿ (ಕಂಕುಳು) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೋವು, (ವಾಯುವಿನ ತಡೆಯಿಂದ), ವಿಪಾಕ, ಇವು ಅತಿಸಾರಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಸೂಚನೆ. ಕರಿಬಣ್ಣದ ನೊರೆ, ನಾಭಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ನೋವು, ಸರ್ವಾವಯವಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಥಿಲತೆ, ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಆಕಳಿಕೆ, ಮಲಬದ್ಧತೆ ಇವು ವಾತಾತಿಸಾರಲಕ್ಷಣ. ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಉಷ್ಣದ್ರವ, ಪೀತವರ್ಣದ ನೊರೆ, ಪೀತವರ್ಣದ ಮಲ, ಸಂತಾಪ, ಹೃದಯವೇದನೆ, ಉತ್ಕಟವಾದ ದಾಹ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಮೂರ್ಛೆ, ಇವು ಪಿತ್ತಾತಿಸಾರದ ಲಕ್ಷಣ. ನೋವು, ಶ್ವೇತವರ್ಣದ ನೊರೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಲ, ಕೆಮ್ಮು ಅರುಚಿ, ಅಲ್ಪಮೂತ್ರವಿಸರ್ಜನೆ, ಕಂಕುಳಲ್ಲಿ ನೋವು, ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಅತಿಸಾರಲಕ್ಷಣ. ಅಧಿಕವಾದ ಅತಿಸಾರ, ಮಂದಾಗ್ನಿ ನೋವು, ಆಮ, ಉರಿ, ವಾಂತಿ, ಇದು ಆಮಾತಿಸಾರಲಕ್ಷಣ. ಪ್ರವಾಹಿಕಾತಿಸಾರದಲ್ಲಿ ಅತಿಯಾದ ನೋವು, ಮಂದಾಗ್ನಿ ನೊರೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಲ ಇವುಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಜ್ವರ ಸಂತಾಪ, ಹೃದಯವೇದನೆ, ಅರುಚಿ, ಭೇದಿ, ನೋವು, ರಕ್ತ ಇವು ಜ್ವರಾತಿ- ಸಾರಲಕ್ಷಣ. ಅಂತರ್ದಾಹ, ಬಾಹ್ಯದಲ್ಲಿ ಶೀತ, ಕೈಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶೀತಲ ಪ್ರಲಾಪ, ವಾಂತಿ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಕೆಮ್ಮು ಅತಿಯಾದ ಭೇದಿ, ಕಂಪನ, ವಿಭ್ರಮ, ಆಕಳಿಕೆ, ಜಾಗರಣೆ, ಮದ, ಆಮ, ರಕ್ತ ಇವು ದೋಷಾತಿಸಾರಲಕ್ಷಣ. ಏರಂಡತೈಲವರ್ಣದ ಸ್ವರಹೀನತೆ, ದುರ್ಗಂಧ ಇವು ಅಸಾಧ್ಯ ಅತಿಸಾರದ ಲಕ್ಷಣ. ರಕ್ತವು ಮಿಶ್ರವರ್ಣ ಅಥವಾ ಕೃಷ್ಣವರ್ಣದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ.

(ವಾತಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ)

ಗಂಟಲು ಒಣಗುವುದು, ಹೃದಯವೇದನೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಕೆಮ್ಮು ಮತ್ತು ಕಾಲರಾ ವಾತಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಜೀರ್ಣವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗಂಟಲು ಒಣಗಿರುತ್ತದೆ. ಅನ್ನ ಜೀರ್ಣವಾಗುವಾಗ ಮೇಲುಸಿರು, ಊಟ ಮಾಡಿದ ಕ್ಷಣಕಾಲ ಸ್ವಸ್ಥತೆ, ಬಹಳ ಬೇಗ ಸ್ರವವಾಗುತ್ತದೆ, ಒಣಗುತ್ತದೆ. ಬಾಯಿಯಿಂದ ನೊರೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಮ್ಮು ಅಜೀರ್ಣ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದು ವಾತಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ.

(ಪೈತ್ಯಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ)

ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಉರಿ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ನಿಟ್ಟುಸಿರು, ಅಜೀರ್ಣದ ವಾಯುವಿನಿಂದ ಪಿತ್ತ ಪಿತ್ತದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ನೀರು ಸ್ವಲ್ಪಗಟ್ಟಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ; ಉಸಿರನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅತಿ ಖಾರವಿಲ್ಲದ, ಸಿಹಿಯಾದ ತಂಪಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕು.

(ಶ್ಲೇಷ್ಮಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ)

ಕೆಮ್ಮು ವಾಂತಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ಬಾಯಿ ಸಿಹಿಯಾಗುವುದು, ರುಚಿಯಿಲ್ಲ- ದಿರುವಿಕೆ, ಹೊಟ್ಟೆ ದಪ್ಪವಾಗುತ್ತದೆ, ಸಿಹಿಯಾದ ತೇಗು, ಮೂಗಿನ ತೊಂದರೆ, ಅತಿಯಾದ ಕಫ, ಇದು ಶ್ಲೇಷ್ಮಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ.

(ಆಮಗ್ರಹಣೀಲಕ್ಷಣ)

ಗಟ್ಟಿಯಾದ, ದ್ರವರೂಪವಾದ ಆಮಸ್ರಾವವು ಪಿತ್ತದಿಂದ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಲಂಘನವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಸ್ವಲ್ಪ ದೀಪನ (ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ಕಾಯಿಸುವುದು) ಮಾಡಬೇಕು.

(ಗ್ರಹಣೀಪೂರ್ವಲಕ್ಷಣ)

ಪಾಕ ಮಾಡಿದ ಬಹಳ ಹೊತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ತಿನ್ನುವುದು, ಬಹಳ ಹೊತ್ತು ಬರಿ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ತಿನ್ನುವುದು ಇದು ಗ್ರಹಣೀಪೂರ್ವಲಕ್ಷಣ.

(ವಿಷೂಚಿಕಾ ಲಕ್ಷಣ)

ಮಲಬದ್ಧತೆ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ನೋವು, ಭ್ರಮಣ (ತಲೆಸುತ್ತುವುದು), ದೇಹದಲ್ಲಿ ಕಂಪನ, ಉರಿ, ಶೀತಜ್ವರ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಅಸಂಬದ್ಧ ಪ್ರಲಾಪ, ವಾಂತಿ, ದೇಹಭಾರವಾಗುವುದು, ಶೈತ್ಯ.

ಭೋಜನ ಮಾಡುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹಸಿವಿದ್ದರೂ ಯಾವನು ಊಟ ಮಾಡುವು-ದಿಲ್ಲವೋ ಆವನ ಶರೀರವು ಇಂಧನವಿಲ್ಲದೇ ಬೆಂಕಿಯು ಸುಡುವಂತೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸುಟ್ಟು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಅನ್ನದಾಹವು ಅತಿಯಾದಾಗ ಮಾಂಸಕ್ಕೂ, ದಾಹವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ರಕ್ತಕ್ಕೂ, ಕಾಮದಾಹವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಕಣ್ಣಿಗೂ ತೊಂದರೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ನಿದ್ರೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದು. ಚತುರ್ವಿಧವಾದ ಅನ್ನಪಾನಗಳ ಸಾರವೇ ರಸವೆಂಬುದಾಗಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ರಸದಿಂದ ರಕ್ತ ರಕ್ತದಿಂದ ಮಾಂಸ, ಮಾಂಸದಿಂದ ಮೇದಸ್ಸೂ, ಮೇದಸ್ಸಿನಿಂದ ಅಸ್ಥಿ ಅಸ್ಥಿಯಿಂದ ಮಜ್ಜಾ (ಮೃದ್ವಸ್ಥಿ), ಅದರಿಂದ ಶುಕ್ಲ ಶುಕ್ಲದಿಂದ ಗರ್ಭ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಕಟುರಸದಿಂದ ಮಾಂಸವೂ, ತಿಕ್ತರಸದಿಂದ ಮೇದಸ್ಸೂ, ಮಧುರರಸದಿಂದ ಶುಕ್ಲವೂ, ಆಮ್ಲದಿಂದ ಮಜ್ಜವೂ ವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತವೆ. ಲವಣರಸದಿಂದ ಅಸ್ಥಿಯೂ, ಕಷಾಯದಿಂದ ರಕ್ತವೂ ವರ್ಧಿಸುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ದಿನ ತಿಂದ ಆಹಾರವು ರಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರನೆಯ ದಿನ ಅದು ರಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ದಿನ ಮಾಂಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಐದನೆಯ ದಿನ ಮೇದಸ್ಸಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತದೆ. ಆರನೆಯ ದಿನ ಅಸ್ಥಿರೂಪವಾಗುತ್ತದೆ. ಏಳನೆಯ ದಿನ ಮಜ್ಜಾರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಎಂಟನೆಯ ದಿನ ಶುಕ್ಲದ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಸಪ್ತಧಾತುಗಳ ಕ್ರಮವಾದ ಪ್ರವೇಶದಿಂದ ಷಡ್ರಸಗಳು ದೇಹವನ್ನು ಸೇರಿ ದೇಹವರ್ಧನದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕವಾಗುತ್ತವೆ.

ಲಕ್ವ, ವಾಂತಿ, ಭ್ರಾಂತಿ, ತೇಗು, ದುರ್ಗಂಧ, ಬಾಯಿ ಒಣಗುವುದು, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಇದು ವಾತ ರೇಚನ (ಉಸಿರಾಟದ ತೊಂದರೆ); ಜಠರದಲ್ಲಿ ನೋವು, ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ವಾಂತಿಯಾಗುವುದು, ಕೈಕಾಲುಗಳು ಸಂಕುಚಿತವಾಗುವುದು (ಎಳೆತ), ಇವು ಪಿತ್ತಾಜೀರ್ಣದ ಲಕ್ಷಣ. ಲಕ್ವ, ರೇಚನ, ಮೈ ನೋವು, ವಾಂತಿ, ಬೆವರುವುದು, ಜಡತೆ,

ಶೀತ, ದಣಿವು (ಬೆವರುವುದು), ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಾಜೀರ್ಣಲಕ್ಷಣ. ಅಜೀರ್ಣವು ಧೂಮ, ವಿಧೂಮ, ವಿಸ್ತಷ್ಟ ಹಾಗೂ ರಸ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ವಿಧ. ಧೂಮಾಜೀರ್ಣವಿರುವಾಗ ಸ್ವಭಾವಗಂಧವೂ, ವಿಧೂಮದಲ್ಲಿ ಆಮ್ಲಗಂಧವೂ, ವಿಸ್ತಷ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಂಗವಿಕಲತೆಯೂ, ರಸದಲ್ಲಿ ತಲೆನೋವೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಧೂಮಾಜೀರ್ಣಕ್ಕೆ ವಾಂತಿ ಮಾಡಬೇಕು. ವಿಧೂಮಾಜೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಹಾಲು ಕುಡಿಯಬೇಕು. ವಿಸ್ತಷ್ಟದಲ್ಲಿ ಹಿಮ್ಮಡಿಯನ್ನು ಬಿಸಿ ಮಾಡಬೇಕು. ರಸಾಜೀರ್ಣವಿರುವಾಗ ಸುಖವಾಗಿ ನಿದ್ರೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಮನುಷ್ಯನು ಆಹಾರವನ್ನು ಆತುರದಿಂದ ಊಟಮಾಡಿದಾಗ ಅದು ಜೀರ್ಣವಾಗುವುದಿಲ್ಲ, ಬಹುಕಾಲ ಒಲೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದರಿಂದ, ವೈಷಮ್ಯಗಳು ಬಂದು, ಜೀರ್ಣವಾಗಲು ನೀರು ಕುಡಿಯಬೇಕು. ಇದು ಗ್ರಹಣಿ ಹಾಗೂ ಗುಲ್ಮದೋಷವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದು ಉತ್ಸುಕಾಜೀರ್ಣಲಕ್ಷಣ. ಮೊದಲು ಸರಿಯಾದ ಆಹಾರವನ್ನು ಸೇವಿಸುವುದರಿಂದ ಇದು ಉಪಶಮನವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಅಜೀರ್ಣಜ್ವರಲಕ್ಷಣ)

ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ತೇಗು, ಅಜೀರ್ಣ, ಮೊಳಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ನೋವು, ಹುಳಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ತೇಗು ಇದು ಅಜೀರ್ಣ ಜ್ವರಲಕ್ಷಣ. ಅರ್ಷರೋಗದಲ್ಲಿ ಆರು ವಿಧಗಳಿವೆ. ರಕ್ತದೋಷದಿಂದ , ವಾತದಿಂದ, ಪಿತ್ತದಿಂದ, ಕಫದಿಂದ, ಗುದದಲ್ಲಿ ರಕ್ತಸ್ರಾವದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವುದು. ಇದು ಕಷ್ಟದಿಂದ ವಾಸಿಯಾಗಬಲ್ಲುದು. ಇದು ಇಡೀ ದೇಹವನ್ನು ವ್ಯಾಪಿಸಬಹುದು.

(ಮೂಲವ್ಯಾಧಿಲಕ್ಷಣ) (ಪೂರ್ವಲಕ್ಷಣ)

ಲಕ್ವ ಹೊಡೆಯುವುದು, ಹೊಟ್ಟೆಯೊಳಗೆ ವಾಯುವಿನ ಶಬ್ದ ಆತಂಕ, ಕೃಶತೆ, ಅತಿಯಾದ ಉದ್ಗಾರಗಳು ಇವು ಮೂಲವ್ಯಾಧಿಯ ಪೂರ್ವ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಪರರ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಕ್ಲೇಶವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದು, ಹಿರಿಯರಲ್ಲಿ ದ್ವೇಷ, ಗೋವಧೆ, ದ್ವಿಜಹರಣ, ಗ್ರಹಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಸಂಗಮ, ಮುಂತಾಗಿ ಮೂಲವ್ಯಾಧಿಗೆ ಮೂಲಕಾರಣಗಳು ಎಂಟು.

ವಾತಾರ್ಶರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳೇನೆಂದರೆ, ಷಡ್ರಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಅತಿ ಉಷ್ಣವಾದ

ಭೋಜನ, ಲಂಘನ, ಮದ್ಯ ಸೇವನೆ, ಮೈಥುನ ಇವುಗಳಿಂದ ಒಣಗಿದ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಏಳುತ್ತವೆ. ಇವು ಸಾಸಿವೆ ಕಾಳಿನಷ್ಟು ಅಥವಾ ಹತ್ತಿಯ ಬೀಜದಷ್ಟು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಜ್ವರ, ಮೈ ಕೈ ನೋವು ಕೂಡ ಇರುತ್ತವೆ. ವಾಯು (ವಾತ) ಅಧಿಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಉಷ್ಣವಾಗಿರುವ ಭೋಜನ ಮಾಡಬೇಕು ಹಾಗೂ ಮೈ ಕೈಗಳಿಗೆ ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ತಿಕ್ಕಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಪಿತ್ತಾರ್ಶರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳೇನೆಂದರೆ, ಅತ್ಯುಷ್ಣವಾದ, ಅತಿ ಖಾರ, ಹಾಗೂ ಹುಳಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭೋಜನಗಳಿಂದ, ವಾಯು, ಔಷಧ ಸೇವನೆ ಮಾಡಿದರೆ ರಕ್ತಸ್ರಾವ, ಬಿಳಿಯ, ಪೀತವರ್ಣದ, ಕೆಂಪಾದ ಗುಳ್ಳೆಗಳು (ಮೃದುವಾದ) ಉರಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ಜ್ವರ, ಬೆವರುವುದು, ಬಾಯಾರಿಕೆ ಇವುಗಳು.

ಶ್ಲೇಷ್ಮರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳೇನೆಂದರೆ, ಅತ್ಯಂತ ಶೀತವಾದ, ಉಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಹುಳಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭೋಜನ, ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಉಲ್ಬಣವಾಗುವುದು. ಅತ್ಯಂತ ನುಣುಪಾದ ಜಾರುವಂತಿರುವ ಕಫ, ನವೆ, ಭೇದಿಯಾಗುವಿಕೆ, ಕೊಬ್ಬಿನಂತಿರುವ ಕಫ, ಇವುಗಳು. ಈ ರೋಗವು ಬಂದಾಗ ಗುದದ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ರಕ್ತಸ್ರಾವ, ಗುದದ್ವಾರ ಹಾಗೂ ಪೃಷ್ಠದಲ್ಲಿ ನೋವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡದ, ಪಾಂಡುವರ್ಣದ ಜಿಡ್ಡಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಏಳುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಗುಳ್ಳೆಗಳಿಂದ ಸ್ರಾವ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಒಡೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಚರ್ಮವು ಪಾಂಡುವರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ರಕ್ತವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಗುದದಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳು ಚುಚ್ಚಿದಂತೆ ನೋವಾಗುತ್ತದೆ. ವಾಯುವು ಅಧೋಮುಖವಾಗಿ ಹರಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆಯಿಂದ ರಕ್ತಸ್ರಾವ ಆಗುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕು.

ಅಸಾಧ್ಯಮೂಲವ್ಯಾಧಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಏನೆಂದರೆ, ಹಸ್ತ ಪಾದ, ಮುಖ, ನಾಭಿ, ಗುದ, ವೃಷಣದ ಭಾಗ, ಹೃದಯದ ಪಾರ್ಶ್ವ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೋವು, ಮೂತ್ರರೋಗ, ವಾಂತಿ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಜ್ವರ, ರುಚಿ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ, ರಕ್ತಭೇದಿ, ಕೆಮ್ಮು ಇವುಗಳು ರೋಗಿಯನ್ನು ನಿಶ್ಶಕ್ತನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತವೆ. (ಇದರಿಂದ ರೋಗಿಯು ಸಾಯಲೂಬಹುದು).

(ಮೂತ್ರರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು)

ಬಾಯಿ ಸಿಹಿಯಾಗುವಿಕೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಉರಿ, ಹಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಳೆ ಸೇರುವುದು, ದೇಹದಲ್ಲಿ ನೀರು ಸೇರುವುದು, ಕೈ ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿಯಾದ ಉರಿ, ತಡೆಯಿಲ್ಲದ ಮೂತ್ರ ವಿಸರ್ಜನೆ ಇವು ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಬಿಸಿಯಾದ ಅನ್ನ ಮೊಸರು, ಮದ್ಯ, ನೀರು, ಬೆಲ್ಲ ಧೂಮಪಾನ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ದೇಹದಲ್ಲಿರುವ ಮೇದಸ್ಸು ಶುಕ್ಲ ಮಜ್ಜ ಇವುಗಳು ರಕ್ತವನ್ನು ಕಲುಷಿತಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಊತ, ಉರಿ, ದೇಹ ಕೃಶವಾಗುವುದು, ಅತಿಯಾದ ಮೂತ್ರವಿಸರ್ಜನೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಭ್ರಮ, ಅಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ಇವು ಬಹುಮೂತ್ರಲಕ್ಷಣ.

ಮೂತ್ರರೋಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕವಿಧಗಳಿವೆ. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ -

1. ಉದಕಮೇಹ - ಶುದ್ಧವಾದ, ಬಿಳಿಯಬಣ್ಣದ, ಶೀತಲವಾದ, ನಿರ್ಗಂಧವಾದ ನೀರಿನಂತಿರುವ, ಪಿತ್ತದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಮೂತ್ರ.

2. ಇಕ್ಷುಮೇಹ - ಕಬ್ಬಿನರಸದಂತೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಿಹಿಯಾಗಿರುವುದು.

3. ಸಾಂದ್ರಮೇಹ - ಸಾಂದ್ರವಾಗಿರುವ ಉರಿ ಮೂತ್ರ.

4. ಸುರಾಮೇಹ - ಸುರೆಯಂತಹ, ಶುದ್ಧವಾದ ಘನರೂಪವಾದ ಮೂತ್ರ.

5. ಪಿಷ್ಟಮೇಹ - ಹಿಟ್ಟಿನಂತೆ ಬೆಳ್ಳಗಿರುವ, ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಬಿಳಿ ಮೂತ್ರ.

6. ಸಿಕತಾಮೇಹ - ಮರಳಿನಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಮೂತ್ರ.

7. ಶೀತಮೇಹ - ಅತ್ಯಂತ ಶೀತಲವಾದ, ಸಿಹಿಯಾದ, ನಿಧಾನವಾಗಿ ವಿಸರ್ಜಿಸಲಾಗುವ, ಮಂದವಾದ ಮೂತ್ರ.

8. ಲಾಲಾಮೇಹ - ಉಗುಳಿನಂತೆ ಜಾರುವ ಮೂತ್ರ.

9. ಕ್ಷಾರಮೇಹ - ಗಂಧ, ರಸ, ಸ್ಪರ್ಶಗಳಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಉಪ್ಪುನೀರಿ-ನಂತಿರುವ ಮೂತ್ರ.

10. ನೀಲಮೇಹ - ಮಸಿಯಂತೆ ಕಪ್ಪಗಿರುವ ಮೂತ್ರ.

11. ಹರಿದ್ರಾಮೇಹ - ಅರಿಸಿನದಂತಿರುವ ಮೂತ್ರ.

12. ಮಜ್ಜಿಷ್ಠಾಮೇಹ - ಮಾಂಸದಂತೆ ವಾಸನೆಯುಳ್ಳ, ಹಳದಿಯ ಬಣ್ಣದ, ಮಜ್ಜಾನೀರಿನಂತಿರುವ ಮೂತ್ರ.

13. ರಕ್ತಮೇಹ - ವಾಸನೆಯುಳ್ಳ, ಉಷ್ಣವಾದ, ಉಪ್ಪಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ, ರಕ್ತದಂತಹ ಮೂತ್ರ.

14. ವಸಾಮೇಹ - ಕೊಬ್ಬಿನಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಮೂತ್ರ.

15. ಮಜ್ಜಾಮೇಹ - ಮಜ್ಜಾಮಿಶ್ರಿತವಾದ, ಮಜ್ಜೆಯಂತಿರುವ ಮೂತ್ರ.

16.ಹಸ್ತಿಮೇಹ - ಮದವೇರಿದ ಆನೆಯಂತೆ ತಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದ, ನಿಧಾನವಾದ ರಸಯುಕ್ತವಾದ, ತಡೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮೂತ್ರ.

17. ಮಧುಮೇಹ - ಮಧುಮೇಹವು ವಾತ, ಕೊಬ್ಬು ಮಜ್ಜಾ ಹಾಗೂ ಹಸ್ತಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ವಿಧ.

(ಅತಿಮೂತ್ರದ ಅವಸ್ಥೆಗಳು)

ಅತಿಮೂತ್ರಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಅವಸ್ಥೆಗಳು - 1.ಮೂಳೆಯು ಭಿನ್ನವಾಗುವುದು, 2.ಮಲಬದ್ಧತೆ, 3.ಮೂಳೆಯು ಒರಟಾಗುವುದು, 4.ಮೂತ್ರದ ತೊಂದರೆ, 5.ಧಾತುನಾಶನ, 6.ಮಧುಮೇಹ, 7.ಗ್ರಂಥಿಗಳ ಉತ್ಪನ್ನ 8.ವಾತದೋಷ 9.ಅತಿಸಾರ, 10.ಎಚ್ಚರ ತಪ್ಪುವುದು. ಅತಿಮೂತ್ರವಿರುವಾಗ ಪಚನವಾಗದಿರುವುದು, ಅರುಚಿ, ವಾಂತಿ, ನಿದ್ರೆ, ನೆಗಡಿ ಮತ್ತು ಕೆಮ್ಮು ಮುಂತಾದ ದೋಷಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಮಲಮೂತ್ರ ವಿಸರ್ಜಿಸುವಾಗ ನೋವಿರುತ್ತದೆ. ಅತಿ ಮೂತ್ರವಿರುವಾಗ ಶಿರಾವಿಕಾರ, ಛವಿಕಾ, ಜಾಲಿನ, ವಿನತಾಲಜ, ಮಸೂರಿಕಾ, ಸರ್ಶಪಿಕಾ, ಪುತ್ರಿಣೀ, ಸವಿದಾರಿಕಾ, ವಿದ್ರಥೀ ಎಂಬುದಾಗಿ ಹತ್ತುವಿಧವಾಗಿ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಮರ್ಮ ಸ್ಥಾನ, ಹೃದಯ, ಬೆನ್ನು, ಸ್ತನ, ಗುದ, ಕೈಕಾಲುಗಳ ಗಿಣ್ಣು - ಈ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಏಳುತ್ತವೆ.

(ಅತಿಮೂತ್ರಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು)

ಅತಿವ್ಯಾಯಾಮ, ಅತಿಯಾದ ಖಾರ, ಹುಳಿ, ಮದ್ಯ, ಮೀನುಗಳ ಸೇವನೆ, ಅಜೀರ್ಣ, ಅತಿವೇಗ ಇವುಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

(ಅತಿವಾತಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ಮೂತ್ರವಿಸರ್ಜಿಸುವಾಗ ನೋವು, ಗಂಡಸರಿಗೆ ಜನನೇಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ನೋವು.

(ಅತಿ ಪಿತ್ತಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು)

ಪಿತ್ತಜನ್ಯವಾತ, ಅತಿಮೂತ್ರ, ತೆಳ್ಳಗೆ ಸ್ರವಿಸುವ ಪಿತ್ತಜನ್ಯರಕ್ತ, ಅತಿಯಾದ ಊತ, ಇವುಗಳು.

(ಅಶ್ಮರೀ ರೋಗದ ಲಕ್ಷಣ)

ಮೇಲುಸಿರು, ವಾತದ ನೋವು, ಶುಕ್ಲಧಾತುವಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅತಿಮೂತ್ರ.

(ಅತಿಕೊಬ್ಬಿನ ಲಕ್ಷಣ)

ಅತಿಯಾದ ಉರಿ, ಹೊಟ್ಟೆನೋವು, ಹಸಿರುಬಣ್ಣದ ಮೂತ್ರ ಬಿಂದು ಬಿಂದುವಾಗಿ ಸ್ರವಿಸುವಿಕೆ. ಈ ರೋಗವು ಇರುವವರು ಹಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕಡಿಯುತ್ತಾರೆ, ನಡುಗುತ್ತಾರೆ, ಹೊಕ್ಕುಳನ್ನು ಅದುಮಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ.

(ಸೋಮರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ದುಃಖದಿಂದಲೂ, ಭ್ರಮೆಯಿಂದ, ಅತಿಯಾದ ಸ್ತ್ರೀಸಂಗದಿಂದ, ವಿಷದಿಂದ, ದೇಹದಲ್ಲಿರುವ ಕೊಬ್ಬು ಸ್ರವಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಿಸಿ, ಬಾಯಿ ಒಣಗುವುದು, ತಲೆ ನೋವು ನಿಃಶಕ್ತಿ ಇವುಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ದೇಹವು ಕ್ಷೀಣಿಸುವುದರಿಂದ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಸದಾ ರೋಗವಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸೋಮರೋಗವೆಂದು ಹೆಸರು.

(ರಕ್ತಸ್ರಾವಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು)

ಶೋಕ, ಉಪವಾಸ, ಅತಿಮೈಥುನ, ಇವುಗಳಿಂದ ರಕ್ತಸ್ರಾವವು ಆಗುತ್ತದೆ. ವಾತದಿಂದ

ರಕ್ತಸ್ರಾವವಾದರೆ ನೋವು ಇರುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತದಿಂದ ರಕ್ತಸ್ರಾವವಾದಾಗ ರಕ್ತವು ನೀಲವರ್ಣದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಜ್ವರ ಬರುತ್ತದೆ. ಕಫದಿಂದ ರಕ್ತಸ್ರಾವವಾದರೆ ರಕ್ತವು ಬಿಳಿಯಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಮೂರ್ಛೆ ಹಾಗೂ ಜ್ವರ ಇರುತ್ತದೆ. ಯೋನಿಜವಾದ ರಕ್ತಸ್ರಾವವು ಶುಭ್ರವೂ, ಕೊಬ್ಬಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದೂ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತದೋಷದಿಂದ ರಕ್ತಸ್ರಾವವಾದರೆ ಉಷ್ಣವಾದ, ಹುಳಿ, ಉಪ್ಪು ಕ್ಷಾರ, ಹಾಗೂ ಖಾರವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸೇವನೆಯಿಂದ ಯಕೃತ್ ಗುಲ್ಮಾಶ್ರಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎಂದರೆ ಮೂಗು, ಬಾಯಿ, ಕಿವಿ, ಕಣ್ಣು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎಂದರೆ, ಪುರುಷರ ಜನನೇಂದ್ರಿಯ, ಯೋನಿ, ಗುದ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ತಸ್ರಾವವಾಗುತ್ತದೆ.

(ರಕ್ತದ ವರ್ಣ)

ವಾತದೋಷವಿರುವಾಗ ರಕ್ತವು ಅರುಣವರ್ಣವಾಗಿದ್ದು, ಒರಟಾಗಿಯೂ, ಬಿಸಿ ನೀರಿನಂತೆಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತದೋಷವಿರುವಾಗ ರಕ್ತವು ಪಿತ್ತ ಕಷಾಯದಂತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಕಫ ದೋಷವಿರುವಾಗ ರಕ್ತವು ಜಿಡ್ಡಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಜಾರುವಂತಿರುತ್ತದೆ.

(ಆಮ್ಲಪಿತ್ತಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ಆಮ್ಲತ್ತ್ವವು ಹೆಚ್ಚಿರುವಾಗ, ಹೃದಯ (ಎದೆ), ಕಂಠದಲ್ಲಿ ಉರಿ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಮೂರ್ಛೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಆಮ್ಲಪಿತ್ತದ ವಾಂತಿ, ಹುಳಿ ಮತ್ತು ಒಗಟಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ (ತೇಗು), ನವೆ, ಬಗೆಬಗೆಯ ಗುಳ್ಳೆಗಳು (ಮಂಡಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ), ಅಜೀರ್ಣ, ಬಳಲಿಕೆ, ದೇಹಭಾರವಾಗುವುದು, ಅರುಚಿ, ಅಸಂಬದ್ಧ ಪ್ರಲಾಪ, ಇವು ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ.

(ಶೀತಪಿತ್ತಕಾರಣ)

ರಕ್ತವರ್ಣದ ಮಂಡಲಾಕಾರದ ಗುಳ್ಳೆಗಳು, ಕಫ ಕಟ್ಟುವುದು, ನವೆ ಇವುಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ. ಎದೆ ಹಾಗೂ ಕಣ್ಣು ಭಾರವಾಗುವುದು, ಕಣ್ಣುಗಳು ಕೆಂಪಾಗುವುದು, ಅರುಚಿ, ವಾಂತಿ, ಊತ, ಜ್ವರ ಇವೂ ಕೂಡ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ವಾತರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ಒರಟಾದ, ತಂಪಾದ ವ್ಯಾಯಾಮ ಹಾಗೂ ಶೋಕ ಹಾಗೂ ಜಾಗರಣೆಯಲ್ಲಿ

ಉಂಟಾದ ಲಂಘನದಿಂದ ಆಗುವ ರಕ್ತಸ್ರಾವದಿಂದ ದೇಹದ ನರಗಳು ದುರ್ಬಲವಾಗುತ್ತವೆ. ದೇಹದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೋವು, ದೇಹ ಕೃಶವಾಗುವಿಕೆ ಹಿಮದಂತೆ ತಣ್ಣನೆಯ ಸ್ಪರ್ಶ ಇವೂ ಏಕಾಂಗವಾತಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಮಂದಾಗ್ನಿ, ಅತಿಯಾದ ಶೀತ, ಬೆವರದೆ ಇರುವುದು, ಅತಿಯಾದ ಆಲಸ್ಯ, ಇವೂ ಕಫವಾತದ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ತೊಡೆಗಳ ಸಂಧಿಯಲ್ಲಿ ನೋವು, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಇವು ಆಮವಾತದ ಲಕ್ಷಣ. ಮಲಮೂತ್ರವಿಸರ್ಜಿಸುವಾಗ ನೋವು, ಸೊಂಟನೋವು, ಚರ್ಮ ಒರಟಾಗುವುದು, ದೇಹ ಕೃಶವಾಗುವುದು. ಇವು ಕುಬ್ಜವಾತಲಕ್ಷಣ. ತೀವ್ರವಾದ ಸಂತಾಪ, ದೇಹವೆಲ್ಲಾ ಕೆಂಪಾಗುವುದು, ಸ್ವಲ್ಪನೋವು, ಸ್ವಲ್ಪ ಊತ ಇವು ರಕ್ತವಾತದ ಲಕ್ಷಣ. ಇಡೀ ದೇಹವು ಕಂಪಿಸುವುದು, ತಲೆಭಾರ ಇವು ಕಂಪವಾತದ ಲಕ್ಷಣ.

(ಸ್ಥೂಲವಾತದ ಕಾರಣಗಳು)

ವ್ಯಾಯಾಮ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ಹಗಲುಗನಸು, ಮಂದಬುದ್ಧಿ, ಕೆಮ್ಮು ಅತಿಯಾಗಿ ಬೆವರುವಿಕೆ, ಅಲ್ಪತ್ರಾಣ, ಅಲ್ಪರೊಂದಿಗೆ ಸಹವಾಸ, ಅತಿಸ್ಥೂಲತ್ವ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಜ್ವರ, ಮದ್ಯಪಾನ ಇವುಗಳು. ಉಪವಾಸ ಹಾಗೂ ಉಪಚಾರಗಳಿಂದ ಸ್ಥೂಲವಾತ- ವನ್ನು ಉಪಚರಿಸಬಹುದು.

(ಪೋಷಣದ್ರವ್ಯಗಳು)

ಕೃಶದೇಹವುಳ್ಳವರಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಭೋಜನ ನಿದ್ರೆ ಇವು ಅವಶ್ಯಕ. ಪೀತಾಶ್ವಗಂಧ, ಹಾಲು ತುಪ್ಪ ಇವುಗಳ ಸೇವನೆ ಹಾಗೂ ಹಿತವಾದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಂಜನ ಇವುಗಳು ದೇಹವನ್ನು ಪುಷ್ಟಿಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ.

(ಕೆಮ್ಮುರೋಗದ ಲಕ್ಷಣ)

ಧೂಮಪಾನ, ಅತಿವ್ಯಾಯಾಮ, ಉದ್ವೇಗ, ಇವುಗಳಿಂದ, ಕೆಮ್ಮು ರೋಗವು ಬರುತ್ತದೆ. 1.ವಾತಕೆಮ್ಮು 2.ಪಿತ್ತಕೆಮ್ಮು 3.ಶ್ಲೇಷ್ಮಕೆಮ್ಮು 4.ಕ್ಷತಕೆಮ್ಮು ಎಂಬಾದಾಗಿ ಕೆಮ್ಮುನಾಲ್ಕು ವಿಧ.

ತಲೆ, ಪಕ್ಕೆ, ಹೊಟ್ಟೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೋವು; ಬಲ ಕ್ಷೀಣಿಸುವುದು, ನಿದ್ರಾಹೀನತೆ, ಇವು ವಾತ ಕೆಮ್ಮಿನ ಲಕ್ಷಣ. ಎದೆಯಲ್ಲಿ ಉರಿ, ಅತಿ ಕೆಮ್ಮುವೇಗ ಪಾಂಡುತ್ವ ಇವು ಪಿತ್ತಕೆಮ್ಮಿನ ಲಕ್ಷಣ. ತಲೆನೋವು, ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಕಫ ತುಂಬಿರು- ವುದು, ರುಚಿ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ದೇಹ ಭಾರವಾಗುವುದು ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಕೆಮ್ಮಿನ ಲಕ್ಷಣ. ಜ್ವರ ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಒಣಕೆಮ್ಮು ಇವು ಕ್ಷತಕೆಮ್ಮಿನ ಲಕ್ಷಣ. ದೇಹದಲ್ಲಿ ನೋವು, ಜ್ವರ, ಉರಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ನಿಟ್ಟುಸಿರು, ರಕ್ತವಾಂತಿ ಇವು ಕ್ಷಯಕೆಮ್ಮಿನ ಲಕ್ಷಣ.

(ಕ್ಷಯರೋಗದ ಕಾರಣ)

ವೇಗವನ್ನು ತಡೆಯುವುದರಿಂದ, ವಿಷಮ ಆಹಾರ ಸೇವನೆಯಿಂದ, ಕಫ ದೋಷದಿಂದ, ರೇತಸ್ಸು ಕಡಿಮೆಯಾಗಲು ದೇಹದಲ್ಲಿರುವ ಸಪ್ತಧಾತುಗಳು ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತವೆ. ನಂತರ ಮನುಷ್ಯನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತಾನೆ. ದೇಹದಲ್ಲಿ ನೋವು, ನಿಟ್ಟುಸಿರು (ಮೇಲುಸಿರು), ಕೆಮ್ಮು ಕೆಮ್ಮಿದಾಗ ರಕ್ತ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ವಾಂತಿ, ಸ್ವರಭೇದ, ಇವು ರಾಜಕ್ಷಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಎದೆ, ಕೈ ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಉರಿ, ಸತ್ವಹಾನಿ, ದುರ್ಬಲತೆ ಇವೂ ಕೂಡ ಕ್ಷಯರೋಗದ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಕ್ಷಯರೋಗವು ವಾತಕ್ಷಯ, ಪಿತ್ತಕ್ಷಯ, ಶ್ಲೇಷ್ಮಕ್ಷಯ, ವಾತಪಿತ್ತಕ್ಷಯ, ಪಿತ್ತಶ್ಲೇಷ್ಮಕ್ಷಯ, ವಾತಶ್ಲೇಷ್ಮ- ಕ್ಷಯ, ಬ್ರಹ್ಮಕ್ಷಯ, ರಾಜಕ್ಷಯ, ವೈಶ್ಯಕ್ಷಯ, ಶೂದ್ರಕ್ಷಯ, ಅಸಾಧ್ಯಕ್ಷಯ ಎಂಬು- ದಾಗಿ ಹಲವು ವಿಧಗಳು. ಭುಜ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಕೆಗಳು ಸಂಕುಚಿತವಾಗುವುದು, ಸ್ವರವ್ಯತ್ಯಯ (ಧ್ವನಿವ್ಯತ್ಯಾಸ), ಜ್ವರ, ಭ್ರಮೆ, ಇವು ವಾತಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಪಿತ್ತಕ್ಷಯದಲ್ಲಿ ಜ್ವರ, ಉರಿ, ಅತಿಸಾರ, ರಕ್ತವಾಂತಿ, ಅತಿಯಾದ ತಲೆಸುತ್ತು (ಭ್ರಮೆ), ವೀರ್ಯಸ್ತಂಭನ, ಅಲ್ಪರತಿ ಇವು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ತಲೆಭಾರ ವಾಂತಿ, ಕೆಮ್ಮು ರುಚಿ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ಮೇಲುಸಿರು, ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಕ್ಷಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಸ್ವರಭೇದ, ಜ್ವರ, ಉರಿ, ನೋವು, ವಾಂತಿ, ಅರುಚಿ ಇವು ವಾತಪಿತ್ತಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಆಲಸ್ಯ, ಅತಿಯಾದ ನಿದ್ರೆ, ಉರಿ, ಜ್ವರ, ತಲೆಸುತ್ತು ವಾಂತಿ ಇವು ಪಿತ್ತಶ್ಲೇಷ್ಮಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಸ್ವರಭೇದ, ಕಫ, ಗಂಟಲುನೋವು, ಕೆಮ್ಮು ವಾಂತಿ ಇವು ವಾತಶ್ಲೇಷ್ಮಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಇಡೀ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡುತ್ವ (ರಕ್ತಹೀನತೆ), ತಲೆನೋವು, ನವೆ, ದೇಹ ಕ್ಷೀಣಿಸುವುದು

ವಾತಪ್ರಕೋಪ ಇವು ಬ್ರಹ್ಮಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ದೇಹದಲ್ಲಿ ನೋವು, ನಿಟ್ಟುಸಿರು, ಕೆಮ್ಮು ಹಾಗೂ ಲಕ್ವ, ಅತಿಮೂತ್ರ ಇವು ರಾಜಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಅರುಚಿ, ಮಲದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣವರ್ಣ, ಧಾತು ವಿಕ್ಷೇಪ, ಇವು ವೈಶ್ಯಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ನಿದ್ರಾಹೀನತೆ, ಆಹಾರದಲ್ಲಿ ಅರುಚಿ, ರಕ್ತನಾಶ, ಅತಿಯಾದ ಜ್ವರ ಇವು ಶೂದ್ರಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಅತಿಸಾರ, ಶ್ಲೇಷ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಾಂತಿ, ಶೂನ್ಯವಾದ ಹಾಗೂ ಒಣಗಿದ ಉದರ ಇವು ಅಸಾಧ್ಯ ಕ್ಷಯಲಕ್ಷಣ. ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯತೆ, ಬಲಹೀನತೆ, ಜ್ವರ, ಕೆಮ್ಮು ಕೃಶದೇಹ, ಸತ್ವಹಾನಿ, ವಾಂತಿ, ಭೇದಿ ಇವು ಕ್ಷಯರೋಗದ ಪೂರ್ಣಲಕ್ಷಣ.

(ಗುಲ್ಮರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ಕೆಟ್ಟವಾಯು, ಪಕ್ಕೆ, ಎದೆ, ನಾಭಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಟು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಈ ರೋಗ ಇರುವಾಗ ತೇಗು, ನಿಶ್ಚೇಷ್ಟತೆ, ಮೇಲುಸಿರು ಇವುಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಶರೀರವು ಒಣಗುವುದು, ಹೊಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಭೋಜನಾನಂತರ ನೋವು, ಜೀರ್ಣವಾದಾಗ ನೋವು ಇವು ವಾತಗುಲ್ಮದ ಲಕ್ಷಣ. ಜ್ವರ, ಉರಿ, ಅನ್ನ ಜೀರ್ಣವಾದಾಗ ಅತಿಯಾದ ನೋವು, ಬೆವರುವುದು ಇವು ಪಿತ್ತಗುಲ್ಮದ ಲಕ್ಷಣ. ಶೀತಜ್ವರ, ಕೆಮ್ಮು ಎದೆಭಾರ, ಇವು ಕಫಗುಲ್ಮದ ಲಕ್ಷಣ. ಈ ಮೂರೂ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಾಗೂ ಸನ್ನಿಪಾತ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗುಲ್ಮರೋಗವನ್ನು ತ್ರಿದೋಷ ಗುಲ್ಮ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ಓಡುವುದು, ದುಃಖ, ಅತಿಭಾಷಣ, ಅತಿಸಂಭೋಗ, ಒರಟುತನ, ಹಸೀ ತರಕಾರಿಯ ಸೇವನೆ, ಒಗಚಾದ ಕಷಾಯದ ಸೇವನೆ ಇವುಗಳಿಂದ ವಾಯುವು ಪ್ರಕೋಪಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಬಗೆಯ ಶೂಲರೋಗವು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳು ಈ ರೀತಿ ಇವೆ -

1. ವಾತಶೂಲ - ಅತಿಯಾಗಿ ನೀರು ಕುಡಿಯುವುದು, ಅವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿಸಂಭೋಗ, ಶ್ರಮ ಇವುಗಳಿಂದ ತೊಡೆ ಹಾಗೂ ಪೃಷ್ಠದಲ್ಲಿ ವಾಯು ಪ್ರಕೋಪ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

2. ಪಿತ್ತಶೂಲ - ಅತಿಯಾದ ಭೋಜನ ಮತ್ತು ಖಾರ, ಹುಳಿ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಅತಿಯಾದ ಸೇವನೆ, ಉರಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪಿತ್ತ ನೋವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಮೂರ್ಛೆ, ಜ್ವರ, ಬೆವರುವಿಕೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಇದನ್ನು ಪಿತ್ತಶೂಲ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಪಿತ್ತಶೂಲವಿರುವಾಗ, ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಮತ್ತು ಅರ್ಧರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ನೋವು ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ.

3. ಶ್ಲೇಷ್ಮಶೂಲ - ತಲೆನೋವು, ಕೆಮ್ಮು, ಎದೆನೋವು, ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಶೂಲಲಕ್ಷಣ. ಇದು ವಸಂತ ಹಾಗೂ ಶಿಶಿರ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ.

4. ದೋಷಶೂಲಲಕ್ಷಣ - ವಾತ, ಪಿತ್ತ, ಹಾಗೂ ಕಫದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಶೂಲರೋಗವು ವಾಸಿಯಾಗುವುದು ಕಠಿಣ.

5. ಆಮಶೂಲಲಕ್ಷಣ - ಕಫ ಶೂಲದ ಲಕ್ಷಣಗಳೊಂದಿಗೆ ವಾಂತಿಯೂ ಕೂಡ ಇದರ ಲಕ್ಷಣ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇನೆಂದರೆ ಅತಿಯಾದ ಜಲಸೇವನೆ, ವಿಷಮ ಆಹಾರಸೇವನೆ, ಮಲಮೂತ್ರವನ್ನು ತಡೆಹಿಡಿಯುವುದು, ಇವುಗಳು.

6. ಶರ್ಕರಾಶೂಲಲಕ್ಷಣಾ - ಸೊಂಟ, ಪೃಷ್ಠ ಪಕ್ಕೆ, ನಾಭಿಯ ಮೂಲ, ಪಾಯು (ಗುದ ಮತ್ತು ಶಿಶ್ನ) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ಕರೆಯ ಅಂಶವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ, ನೋವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಮೂತ್ರ ವಿಸರ್ಜಿಸುವಾಗಲೂ ನೋವು ಇರುತ್ತದೆ.

7. ಗುಲ್ಮ ಶೂಲ - ವಾಂತಿ, ತೇಗು, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಮೂರ್ಛೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಸಂತಾಪ ಇವುಗಳು ಗುಲ್ಮಶೂಲ ಲಕ್ಷಣ.

8. ಪರಿಣಾಮ ಶೂಲ - ತಿಂದ ಆಹಾರವು ಜೀರ್ಣವಾಗುವಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಶೂಲ ಇದು. ಕಫ, ವಾತ, ಪಿತ್ತ ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅತಿಯಾದಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಶೂಲ ಅಥವಾ ನೋವಿಗೆ ಪರಿಣಾಮ ಶೂಲ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

(ಜಲಕೂರ್ಮರೋಗಲಕ್ಷಣ)

ಶ್ಲೇಷ್ಮ , ವಾತಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಜಲಕೂರ್ಮವು ರಕ್ತಹೀನತೆಯನ್ನು , ದೌರ್ಬಲ್ಯವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ನೋವು ಕೂಡ ಉಂಟಾಗುವುದಿಲ್ಲ,

ಈ ರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಅತಿಯಾದ ಭೋಜನ, ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಯಕೃತ್ತಿನ ಜಾರುವಿಕೆ, ಸಂಕುಚಿತವಾದ ಯಕೃತ್ತು ಇವುಗಳು. ಇದನ್ನು ಬಹಳ ಬೇಗನೆ ಉಪಚರಿಸಬೇಕು. ಈ ರೋಗ ಉಲ್ಬಣಗೊಂಡರೆ ವಾಸಿಯಾಗುವುದು ಕಷ್ಟ

(ವಿದ್ರಥಿರೋಗಲಕ್ಷಣ)

ನಾಭಿಯಲ್ಲಿ ಪಿತ್ತ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ವಾಯು ಕೋಪನ, ತೇಗು, ಕೆಮ್ಮು, ಪೃಷ್ಠ ಹಾಗೂ ಸೊಂಟನೋವು, ಪಕ್ಕೆಗಳು ಸಂಕುಚಿತವಾಗುವುದು, ಯಕೃತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಮಾಂಸ ಬೆಳೆಯುವುದು, ಅತಿಮೂತ್ರ, ನಿಶ್ಚೇಷ್ಟತೆ, ವಾಂತಿ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಅತಿಸಾರ, ಆಮಜ್ವರ, ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿದ್ರಥಿಯು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಸಾವಿಗೀಡುಮಾಡುತ್ತದೆ.

(ಹೃದ್ರೋಗ ಲಕ್ಷಣ)

ಅತಿ ಬಿಸಿಯಾದ ಆಮ್ಲದ ಕಷಾಯದ ಸೇವನೆ, ಅತಿಯಾದ ಸ್ತ್ರೀಸಂಗ ಇವು ಎದೆಯಲ್ಲಿ ನೋವು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನೇ ಹೃದ್ರೋಗ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ವಾಯು ಪ್ರಕೋಪದಿಂದ ಎದೆಯಲ್ಲಿ ನೋವುಂಟಾದರೆ ಎದೆ ಬಡಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತದಿಂದ ಬರುವ ಎದೆ ನೋವಿನಿಂದ ಮೂರ್ಛೆ, ಬಳಲಿಕೆ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಬಾಯಿ ಒಣಗುವಿಕೆ, ಇವುಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಕಫಾತ್ಮಕವಾದ ಹೃದ್ರೋಗವಿರುವಾಗ ಅತಿಯಾದ ಶ್ರಮ ಉಂಟಾಗುವುದಲ್ಲದೆ ಮಂದಾಗ್ನಿ ಹಾಗೂ ಕಫ ಸ್ರಾವವಿರುತ್ತದೆ.

(ಉದರಬೇನೆಗೆ ಕಾರಣ)

ಅಜೀರ್ಣ, ಮಲಬದ್ಧತೆ, ಮಂದಾಗ್ನಿ, ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ನೀರು ಸೇರುವುದು, ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯ, ಅಲ್ಪರತ್ಯಾಸಕ್ತಿ ಕೃಶವಾದ ಅವಯವಗಳು, ಊತ, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಉರಿ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ವಿವರ್ಣತೆ, ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊಬ್ಬಿನ ಸಂಗ್ರಹ ಇವುಗಳು ಉದರ ರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು. ಇದಕ್ಕೆ ಭೇದಿಯಾಗುವುದು ಯುಕ್ತವಾದುದು.

ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ನೀರು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಮತ್ತು ಕೈಕಾಲು ಕೃಶವಾಗುವುದು

ಜಲೋದರದ ಲಕ್ಷಣ. ಜ್ವರ, ಮೂರ್ಛೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಉರಿ, ಬಾಯಿ ಖಾರವಾಗುವುದು, ಪಿತ್ತ, ತಲೆಸುತ್ತು, ಅತಿಸಾರ, ಬೆವರುವಿಕೆ ಇವು ಪಿತ್ತೋದರ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ವಾಯು ತುಂಬಿಕೊಂಡು, ನೋವುಂಟಾಗುವುದು, ಕೃಶತೆ, ಒಣಕೆಮ್ಮು ಇವು ವಾತೋದರ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಅತಿಯಾದ ನಿದ್ರೆ, ಕೆಮ್ಮು ರಕ್ತಹೀನತೆ, ತಣ್ಣಗಿನ ಸ್ಪರ್ಶ, ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಉದರ, ಶೀತಲ ಸ್ಪರ್ಶ ಇವು ಸ್ಪರ್ಶೋದರ ಲಕ್ಷಣ. ತ್ರಿದೋಷಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದ ಉದರ ಬೇನೆಗೆ ಸನ್ನಿಪಾತೋದರ ಎಂದು ಹೆಸರು. ವಾತವಿರುವಾಗ ಜಿಡ್ಡು ಹಾಗೂ ಉಷ್ಣದ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು, ಪಿತ್ತವಿರುವಾಗ ಭೇದಿಯ ಔಷಧಿಯನ್ನು, ಶ್ಲೇಷ್ಮೋದರ ಇರುವಾಗ ವಾಂತಿಯಾಗಲು ಔಷಧಿಯನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು.

(ಕ್ರಿಮಿನಿಧಾನ)

ಹಗಲು ಹೊತ್ತು ನಿದ್ರೆ ಮಾಡುವುದು, ಅಜೀರ್ಣ, ಸ್ನಾನ, ವ್ಯಾಯಾಮಗಳನ್ನು ಮಾಡದಿರುವುದು, ಇವುಗಳಿಂದ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಮಿಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯ, ಅರುಚಿ, ನೋವು, ಕೃಶತೆ, ಗುದದಲ್ಲಿ ನವೆ, ಕಫದೊಂದಿಗೆ ವಿವಿಧ ಆಕಾರಗಳ ಹುಳುಗಳು ಬೀಳುವುದು, ಅರುಚಿ ಇವುಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ.

(ವಿಷಕೃತ್ರಿಮಕಾರಣಗಳು)

ಸಮುದ್ರಮಥನ ಮಾಡುವಾಗ ಅಮೃತದೊಂದಿಗೆ ಬಂದ ಕಾಲಕೂಟ ವಿಷದ ವರ್ಣನೆಯೊಂದಿಗೆ ವಿಷದ ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಬಗೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಷವು ಸ್ಥಾವರ - ಜಂಗಮ ಎಂಬುದಾಗಿ ಎರಡು ವಿಧ. ಇದು ಅಕೃತ್ರಿಮವಾದುದು. ಕೃತ್ರಿಮ ವಿಷಕ್ಕೆ ಗರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಇದು ಯೋಗವಶದಿಂದ ಅತಿವೇಗವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನು ಸಾಯುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಊತ, ರಕ್ತಹೀನತೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಕೃತ್ರಿಮ ವಿಷವು 15 ಅಥವಾ 30 ದಿನಗಳ ನಂತರವೂ ಬಾಧಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ಲಕ್ಷಣ ಆಲಸ್ಯ. ಕೆಮ್ಮು ಬಲಹೀನತೆ, ರಕ್ತಸ್ರಾವ, ಜ್ವರ, ಕಣ್ಣು ಹಳದಿಯಾಗುವುದು, ಮಲಕ್ಷಯ, ಮಿಶ್ರನಾಡಿಗತಿ, ಮಿಶ್ರವರ್ಣ, ಮಿಶ್ರಧಾತು, ಮುಂತಾದವು.

(ಸರ್ಪಜಾತಿಗಳು)

ಕಚ್ಚುವ ಸರ್ಪಗಳು (ವಿಷಸರ್ಪಗಳು) ಹತ್ತು ವಿಧ. ಅಲ್ಲದೇ ಎಂಟು ಜಾತಿಯ ಸರ್ಪಗಳಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಕ್ಷತ್ರಿಯ, ವೈಶ್ಯ, ವಾಸುಕಿ, ತಕ್ಷಕ, ಕಾರ್ಕೋಟಕ, ಮುಂತಾದವು. ವಿಷಸರ್ಪಗಳು ಸ್ತನ, ಭುಜ, ಹೊಟ್ಟೆ ವೃಷಣ, ನಾಭಿ, ಮರ್ಮಸ್ಥಳ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಚ್ಚಿದರೆ ಮನುಷ್ಯರು ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ. ಅಷ್ಟಮಿ, ಪಂಚಮೀ, ಹುಣ್ಣಿಮೆ, ಅಮಾವಾಸ್ಯೆ, ಚತುರ್ದಶಿ ಮುಂತಾದ ತಿಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾವು ಕಚ್ಚಿದರೆ ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ, ಕೃತ್ತಿಕಾ, ಶ್ರವಣ, ಮೂಲಾ, ವಿಶಾಖಾ, ಭರಣಿ, ಮಖಾ, ಚಿತ್ತಾ ಆಶ್ಲೇಷಾ ಈ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿರುವಾಗ ಹಾವು ಕಚ್ಚಿದರೆ ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ, ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲ, ಅರ್ಧರಾತ್ರಿ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಹಾವು ಕಚ್ಚಿದರೆ ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಷಸರ್ಪವು ಕಚ್ಚಿದಾಗ, ರಕ್ತ ಉಲ್ಬಣವಾಗಿ ಚಕ್ರಾಕೃತಿ ಅಥವಾ ನೇರಳೆಹಣ್ಣಿನಂತೆ ಆಕೃತಿಯು ಮೂಡಿದರೆ, ಮನುಷ್ಯನು ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ. ಕಚ್ಚಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೋವು, ಅತಿಯಾದ ಉರಿ ಇದ್ದರೂ ಮನುಷ್ಯ ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಕಾಲಾಕಾಲ- ವನ್ನು ಅರಿತು ನಂತರ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಮಾಡಬೇಕು.

(ರಕ್ತಹೀನತೆಯ ಲಕ್ಷಣ)

ಕಣ್ಣುಗಳು ಬಿಳಿಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಬೆವರುವಿಕೆ, ಆಲಸ್ಯ, ಮೈ ಊತ, ಅತಿಪಿತ್ತ ಅರುಚಿ, ಅತಿನಿದ್ರೆ, ಬಳಲಿಕೆ, ಬೆಂಕಿಯಂತೆ ಉರಿ, ಶ್ಲೇಷ್ಮ ಇವು ರಕ್ತಹೀನತೆಯ ಲಕ್ಷಣ. ವ್ಯಾಯಾಮ, ಉಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಹುಳಿ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಅತಿಯಾದ ಸೇವನೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಹಗಲು ಮಲಗುವುದು, ಅಜೀರ್ಣ ಇವು ಇರುವಾಗ ಚರ್ಮವು ರಕ್ತಹೀನವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಣು ತಿನ್ನುವ ಆಸೆ, ಅಲ್ಪಮೂತ್ರ, ವಾಂತಿ, ನೋವು ಇವುಗಳು ರಕ್ತಹೀನತೆಯ ಪೂರ್ವಸೂಚನೆ. ಪಾಂಡುರೋಗವು ವಾತ ಪಿತ್ತ ಕಫಜಗಳೆಂಬುದಾಗಿ ಮೂರುವಿಧ. ಸನ್ನಿಪಾತ ಪಾಂಡುರೋಗ, ಮೃದ್ಭಕ್ಷ ಪಾಂಡುರೋಗ ಎಂಬುದಾಗಿ ಒಟ್ಟು 5 ವಿಧಗಳಾಗಿವೆ. ವಾತಪಾಂಡು ರೋಗ ಇರುವವರ ಕಣ್ಣು ಹಳದಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಊತ ಇರುತ್ತದೆ. ಆಲಸ್ಯ, ಅರುಚಿ, ವಾಂತಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ಉರಿ, ಅತಿಸಾರ ಇವುಗಳೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಪಿತ್ತಪಾಂಡುರೋಗ ಇರುವವರಿಗೆ ಹಳದಿ ಮೂತ್ರ, ಕೃಶದೇಹ,

ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಜ್ವರ ಇವುಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕಫ, ವಾಂತಿ, ಊತ, ಆಲಸ್ಯ, ದೇಹಭಾರ, ಕಫದ ಕಾರಣದಿಂದ ಮೂತ್ರ, ಕಣ್ಣು ಮುಖ ಬಿಳಿಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಇವು ಶ್ಲೇಷ್ಮಪಾಂಡುರೋಗ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಜ್ವರ, ಅರುಚಿ, ಎದೆ ಹಾರುವುದು, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ವಾಂತಿ, ಬಳಲಿಕೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ತ್ರಿದೋಷಗಳಿಂದ ಬರುವ ಪಾಂಡುರೋಗ ಇರುವವರು ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ದುರ್ಬಲವಾಗುತ್ತವೆ. ಅತಿಸಾರ, ಕಫ, ತಲೆಸುತ್ತು, ಶೂನ್ಯದೃಷ್ಟಿ, ಅತಿಯಾದ ಸ್ವೇದ, ವಾಂತಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಬಿಳಿಚಿಕೊಂಡ ಕಣ್ಣು, ಸರ್ವಾಂಗವೂ ಬಿಳಿಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣ- ಗಳಿದ್ದರೆ ಪಾಂಡುರೋಗಿಯು ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ.

(ಕಾಮಿಲಾರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು)

ಕಣ್ಣು ಹಳದಿಯಾಗುವುದು, ಉಗುರು, ಮುಖ ಮತ್ತು ಮಲ ವಿಸರ್ಜಿಸುವಾಗ ಉರಿ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ದುರ್ಬಲತೆ, ಅರುಚಿ ಇವು ಕುಂಭಕಾಮಿಲಾ ಲಕ್ಷಣ. ಇದಲ್ಲದೇ ಆಲಸ್ಯ, ಮೂರ್ಛೆ, ವಾಂತಿ, ಉರಿ, ಅರುಚಿ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಜ್ವರ, ಕಣ್ಣು ಕೆಂಪಾಗುವುದು, ಮಲಬದ್ಧತೆ, ಕೆಮ್ಮು ಇವೂ ಕೂಡ ಕುಂಭಕಾಮಿಲಾ ಲಕ್ಷಣ.

(ಹಲೀಮಕ ರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು)

ಪಾಂಡುವರ್ಣ, ಅಹಿತಶ್ವಾಸ, ಆಲಸ್ಯ, ಮಂದಾಗ್ನಿ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಇವು ಹಲೀಮಕ ರೋಗ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

(ಊತಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ಜ್ವರ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಬೆವರುವುದು, ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯತೆ, ಅತಿಸಾರ, ವಾಂತಿ, ಇವು ಊತಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು.

(ವಮನಕ್ಕೆ ಕಾರಣ)

ಅಜೀರ್ಣವಾಗಿ ವಾಂತಿಯಾದಾಗ ಉಪ್ಪು ನೀರು, ಕಾಲರಾ ಇದ್ದು ವಾಂತಿಯಾದಾಗ ಒಗಚಾದ ಪಡವಲಕಾಯಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸಬೇಕು.

(ಭೂತ-ಗ್ರಹ ಭೇದಗಳು)

ದೇವಗ್ರಹ, ದಾನವಗ್ರಹ, ಗಂಧರ್ವಗ್ರಹ, ಯಕ್ಷಗ್ರಹ, ಉರಗಗ್ರಹ, ರಾಕ್ಷಸಗ್ರಹ, ಕೂಷ್ಮಾಂಡಗ್ರಹ, ಕಾಮಗ್ರಹ, ಔಕರಣಗ್ರಹ, ವೇತಾಲಗ್ರಹ, ಬ್ರಹ್ಮರಾಕ್ಷಸಗ್ರಹ, ಪ್ರೇತಗ್ರಹ, ಕಾಚೋದಗ್ರಹ, ಪಿತೃಗ್ರಹ, ಪಿಶಾಚಗ್ರಹ ಮುಂತಾದ ಭೇದಗಳಿವೆ.

1. ದೇವಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರಾದಾಗ ಅರಳಿದ ಕಮಲಗಳಂತೆ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಸಮದೃಷ್ಟಿ ಕಡಿಮೆ ಮಾತು, ಅಲ್ಪಸ್ವೇದ, ಭೋಜನ ಮಾಡುವಾಗ ಮಾತನಾಡದಿರುವುದು, ಅತ್ಯಂತ ಶುಚಿಯಾಗಿರುವುದು, ಸುಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವುದು, ಬಿಳಿಯ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಧರಿಸುವುದು, ಉನ್ನತಗೃಹದಲ್ಲಿ ವಾಸ ಇವುಗಳು ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ.

2. ಪೈತೃಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರಾದವರ ಬಾಯಿ (ನಾಲಿಗೆ) ಕೆಟ್ಟದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಿರಿಯರು, ದೇವದೇವತೆಗಳನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುತ್ತಾರೆ. ನಿರ್ಭಯತೆ, ಕೋಪ, ಭಯಂಕರ ಭುಜಗಳು, ತನ್ನ ಬಗ್ಗೆ ಕೊಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಮದ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಾಂಸಸೇವನೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇವುಗಳು ಇರುತ್ತವೆ.

3. ಗಂಧರ್ವಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಗೀತ, ನರ್ತನಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರು. ಸ್ನಾನ, ವಿಹಾರ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ, ರಕ್ತವಸ್ತ್ರ ಗಂಧಲೇಪನ, ಶೃಂಗಾರಲೀಲೆಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇವರಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ.

4. ಯಕ್ಷಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಕೆಂಪಾದ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಒಳ್ಳೆಯ ಭೋಜನ, ನೃತ್ಯ, ಗೀತೆ, ಸ್ನಾನ, ಮಾಲೆ ಹಾಗೂ ಗಂಧಲೇಪನ, ಮದ್ಯ ಮಾಂಸಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಸದಾ ಸಂತೋಷದಿಂದ ಇರುತ್ತಾರೆ. ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾನೆ.

5. ಉರಗಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರ ಕಣ್ಣು ಕೆಂಪಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೋಪದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸ್ತಬ್ಧ ದೃಷ್ಟಿ ಯಾವಾಗಲೂ ನಿಟ್ಟುಸಿರು ಬಿಡುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ, ಹಾಲು, ಬೆಲ್ಲ, ಸ್ನಾನ, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ.

6. ರಾಕ್ಷಸಗ್ರಹಪೀಡಿತರು ಕ್ರೋಧದಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹುಬ್ಬುಗಳನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತುವುದು, ಆತುರ, ಹೊಡೆಯುವುದು, ಓಡುವುದು, ಅಳುವುದು,

ಅನ್ನವಿಲ್ಲದೆಯೂ ಬಲಶಾಲಿಯಾಗಿರುವುದು, ನಿದ್ರಾಹಾನಿ, ನಿಶಾಚರತೆ, ನಿರ್ಲಜ್ಜತೆ, ಅಶುಚಿ, ಕ್ರೌರ್ಯ, ಕಟುಮಾತು, ರೋಷ, ರಕ್ತದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಕಚ್ಚುವುದು, ಅಟ್ಟಹಾಸ ಮಾಡುವುದು. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ.

7. ಕೂಷ್ಮಾಂಡಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಅತಿಯಾಗಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಮುಖ ಕಪ್ಪಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಊದಿರುವ ಹಾಗೂ ಉದ್ದವಾದ ವೃಷಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ.

8. ಕಾಮಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ದೊಣ್ಣೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ತಿರುಗುತ್ತಾರೆ. ನಗ್ನರಾಗಿ-ರುತ್ತಾರೆ. ಸ್ಮಶಾನಸದೃಶವಾದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿರಲು ಬಯಸುತ್ತಾರೆ. ಎಳ್ಳನ್ನ ಮಾಂಸ, ಮೀನು, ಇವುಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸುವ ಆಸೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಕಣ್ಣುಗಳು ಯಾವಾಗಲೂ ಕೆಂಪಾಗಿರುತ್ತವೆ.

9. ಔಕರಣಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ನೀರು ಹಾಗೂ ಅನ್ನವನ್ನು ಬೇಡುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಭೀತರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಕಣ್ಣುಗಳು ಕೆಂಪಾಗಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಉಗ್ರವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾರೆ.

10. ಬೇತಾಳಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಸುಗಂಧದ್ರವ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾಲೆಯನ್ನು ಧರಿಸಲು ಇಚ್ಛಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸತ್ಯವಾದಿಗಳು, ಅತಿಯಾಗಿ ನಿದ್ರೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

11. ಬ್ರಹ್ಮರಾಕ್ಷಸಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಹಾಸ್ಯ ಹಾಗೂ ನರ್ತನ ಪ್ರಿಯರು, ಭಯಂಕರ- ವಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವರು, ಆಕ್ರೋಶವುಳ್ಳವರೂ, ಶೀಘ್ರಗತಿ ಉಳ್ಳವರೂ, ದೇವ - ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುವರೂ ಭೋ ಶಬ್ದದೊಂದಿಗೆ ಮಾತನಾಡುವವರೂ ಆಗಿರುತ್ತಾರೆ.

12. ಪ್ರೇತಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಪ್ರೇತಾಕೃತಿಯುಳ್ಳವರಾಗುತ್ತಾರೆ, ಬಹಳ ಕಾಲ ಆಹಾರ- ವನ್ನು ಸೇವಿಸುವರು.

13. ಕಾಚೋದ ಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ನೀರನ್ನು ನೋಡಿ ಹೆದರಿ, ಅಳುತ್ತಾರೆ, ಹುಡುಗರಂತೆ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾರೆ, ಮದ್ಯಾಭಿಲಾಷಿಗಳಾಗುತ್ತಾರೆ. ಸ್ಥೂಲಕಾಯದವರೂ, ಕ್ರೂರರೂ, ದುರ್ಬಲರೂ ಆಗಿರುತ್ತಾರೆ.

14. ಪಿತೃಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಅಪ್ರಸನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳವರೂ, ದೀನವದನವುಳ್ಳವರೂ, ಕಣ್ಣು ಹುಬ್ಬುಗಳನ್ನು ತಿರುಗಿಸುತ್ತಿರುವವರೂ, ನಿದ್ರಾಳುಗಳೂ, ಮಂದಾಗ್ನಿ ಉಳ್ಳವರೂ, ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ವಸ್ತ್ರ ತೊಡುವವರೂ, ಎಳ್ಳು, ಮಾಂಸ, ಬೆಲ್ಲ ಇವುಗಳನ್ನು ಇಷ್ಟಪಡು-ವವರೂ ಆಗಿರುತ್ತಾರೆ.

15. ಪಿಶಾಚಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರು ಅಸ್ವಸ್ಥಚಿತ್ತರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಕೂರುವುದಿಲ್ಲ ನಿಂತು ನೃತ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಹಾಸ, ಮದ್ಯ, ಮಾಂಸಪ್ರಿಯರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಬೈದರೂ ದೀನರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಕಾರಣವಿಲ್ಲದೆ ಅಳುತ್ತಾರೆ. ಉಗುರಿನಿಂದ ತನ್ನನ್ನು ತಾನೇ ಚಿತ್ರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಮಾತನಾಡುವಾಗ ಗಂಟಲು ಹಿಡಿಯುವುದು, ಸ್ಮೃತಿನಾಶ, ಶೂನ್ಯರತಿ, ನಗ್ನವಾಗಿರುವುದು, ಮಲಿನವಾಗಿರುವುದು, ಹುಲ್ಲಿನ ಹಾರ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳು-ವುದು, ಅತಿಯಾಗಿ ತಿನ್ನುವುದು ಇವು ಪಿಶಾಚಗ್ರಹ ಪೀಡಿತರ ಲಕ್ಷಣ.

(ಉನ್ಮಾದಲಕ್ಷಣಗಳು)

1. ಪಿತ್ತೋನ್ಮಾದ - ಬೈಯ್ಯುವುದು, ಕ್ರೋಧದಿಂದ ಮುಷ್ಟಿ ಬಿಗಿಯಾಗುವುದು, ಶೀತಚ್ಛಾಯೆ, ನೀರು ಇವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಆಸಕ್ತಿ, ಕಣ್ಣು ಹಾಗೂ ಚರ್ಮ ಹಳದಿಯಾಗುವುದು, ಚಂದ್ರನನ್ನು ನೋಡುವುದು ಮುಂತಾದವು.

2. ಶ್ಲೇಷ್ಮೋನ್ಮಾದ - ಕಫದ ಕಾರಣದಿಂದ ಅರುಚಿ, ವಾಂತಿ, ಮಾತನಾಡದಿರುವುದು ನಿದ್ರೆ, ಊತ, ಇವುಗಳು.

3. ಆಧಿತೋನ್ಮಾದ - ಹಣ ಹಾಗೂ ಕಾಂತೆಯ ನಾಶದಿಂದ ದುಃಖ ಪಡುವುದು, ಅಳುವುದು, ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಅವರ ಗುಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿ-ಕೊಳ್ಳುವುದು. ಅನ್ಯಮನಸ್ಕತೆಯಿಂದ ವರ್ತಿಸುವುದು. ಇದಲ್ಲದೇ ವಿಷೋನ್ಮಾದ ಹಾಗೂ ವಿಗತೋನ್ಮಾದಗಳೂ ಇವೆ. ಉನ್ಮಾದವು ದೂರವಾದಾಗ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸನ್ನತೆ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಬುದ್ಧಿ ಆತ್ಮ ಹಾಗೂ ಮನಸ್ಸುಗಳೂ ಪ್ರಸನ್ನವಾಗುತ್ತವೆ. ಧಾತುಗಳು ಸಹಜಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ.

(ಅಪಸ್ಮಾರ ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಕಾರಣಗಳು)

ಅಜೀರ್ಣ, ಅರುಚಿ, ಮೂರ್ಛೆ, ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಶಬ್ದ ಬಲಹೀನತೆ, ನಿದ್ರೆಯಿಲ್ಲದಿರುವುದು, ಅಂಗಮರ್ದನ, ಬಾಯಾರಿಕೆ, ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಹಾಡುವುದು, ಮದ್ಯಪಾನ, ಇವು ಕಾರಣಗಳು. ಅಪಸ್ಮಾರ ಇರುವವರು ಉನ್ಮತ್ತರಂತೆ ವರ್ತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹಲ್ಲು ಕಚ್ಚುತ್ತಾರೆ, ಬಾಯಿಂದ ನೊರೆ ಬರುತ್ತದೆ. ನಾಲಿಗೆ ಹಾಗೂ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ವಿಕಾರವಾಗಿ ತಿರುಗಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕೆಳಗೆ ಬೀಳುತ್ತಾರೆ. ಎಚ್ಚರ ತಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಎಚ್ಚರಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ತಾವೇನು ಮಾಡಿದೆವೆಂದು ನೆನಪಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಪಸ್ಮಾರದಲ್ಲಿ ವಾತಜ, ಪಿತ್ತಜ, ಶ್ಲೇಷ್ಮಜ ಎಂಬುದಾಗಿ ಮೂರು ವಿಧ. ವಾತಾಪಸ್ಮಾರ ಇರುವವರು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಬೀಳುತ್ತಾರೆ, ಎಚ್ಚರ ತಪ್ಪುತ್ತಾರೆ, ಕಣ್ಣುಗುಡ್ಡೆಗಳನ್ನು ಮೇಲೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ, ನಿಟ್ಟುಸಿರು ಬಿಡುತ್ತಾರೆ, ಅಳುತ್ತಾರೆ, ನೊರೆಯನ್ನು ಉಗುಳುತ್ತಾರೆ, ನಡುಗುತ್ತಾರೆ, ಉಗುರು ಮತ್ತು ಮುಖ (ಬಾಯಿ) ಕಪ್ಪಾಗುತ್ತದೆ, ರೂಪವು ವಿಕಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತಾಪಸ್ಮಾರ ಇರುವವರು ದೇಹವನ್ನು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಎತ್ತಿ ಎತ್ತಿ ಹಾಕುತ್ತಾರೆ, ಹೆದರುತ್ತಾರೆ, ಬಾಯಾರಿಕೆಯಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಾರೆ. ಶ್ಲೇಷ್ಮಾಪಸ್ಮಾರ ಇರುವವರ ಕಣ್ಣು, ಉಗುರು, ಮುಖ ಬಿಳಿಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಆಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಎಚ್ಚರ ತಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಬಾಯಿಂದ ನೊರೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಡೀ ದೇಹವು ಬೆವರುತ್ತದೆ.

(ರಸಪ್ರಕೋಪನ)

ರಸಪ್ರಕೋಪವಾದ ನವೆ, ಉರಿ, ಅತಿಶ್ರಮ (ಆಯಾಸ), ಕೈ ಕಾಲು ಹಾಗೂ ಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ಉರಿ, ತಲೆಸುತ್ತು, ಅನಂತರ ಉನ್ಮಾದ ಇವುಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ.

(ಹೃದ್ರೋಗ ಲಕ್ಷಣ)

ಕಫ, ದೇಹಭಾರ (ಎದೆಭಾರ), ಹುಳುವಿನಿಂದ ಕಚ್ಚಲ್ಪಡುವುದು ನೋವು, ನವೆ ಇವುಗಳು.

(ಉದಾವರ್ತ ಲಕ್ಷಣ)

ನಿಟ್ಟುಸಿರು, ಕೆಮ್ಮು ಜ್ವರ, ಎದೆ, ಪೃಷ್ಠ ಉದರ, ತಲೆ, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೋವು, ಅರ್ಶಲೋಹ ಇವು ಉದಾವರ್ತ ಲಕ್ಷಣ.

(ಪಕ್ಷಘಾತ)

ಅತ್ಯಂತ ಕ್ರೋಧ, ವಾಯುತುಂಬಿದ ದೇಹ ಅಚೇತನನಾಗುವಿಕೆ, ಪಕ್ಕೆಗಳು ಹೊಡೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು.

(ಅರ್ದಿತ ಲಕ್ಷಣ)

ಅತಿಭಾರ, ತ್ರಾಸ, ಅತಿಹಾಸ್ಯ, ತೇಗು, ಆಹಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಉಪೇಕ್ಷೆ, ಹಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕಡಿಯುವುದು, ತಲೆ ಅಲ್ಲಾಡುವುದು (ಶಿರೋಕಂಪನ), ವಾಂತಿ.

(ಧನುರ್ವಾತ)

ವಾಯುವು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲೇ ತಡೆಹಿಡಿಯಲ್ಪಡುವುದು, ನೋವನ್ನುಂಟು-ಮಾಡುವುದು, ಮೈಯನ್ನು ಧನುಸ್ಸಿನಂತೆ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಚಾಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಪಾರಿವಾಳದಂತೆ ಕೂಗುವುದು, ಇದು ಧನುರ್ವಾತದ ಲಕ್ಷಣ.

(ಭಗಂಧರ ರೋಗ)

ಐದು ಬಗೆಯ ಭಗಂಧರ ರೋಗವಿದೆ. ವಾತ, ಮೂತ್ರ, ಮಲ, ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶುಕ್ಲವರ್ಣವಾಗಿ ಇರುತ್ತವೆ.

VAIDYA SHASTRA DIPIKA

1. O, Lord, Dhanvanthari ! you are saluted by both the demi Gods and Demons also. You are the eternal and original,omnipotent, supreme God. It is you, who can avoid senility, fear, premature and unnatural death of the people of this universe. It is from you medicines are originated (medicinal trees, plants, minerals, animal products etc. In one word everything required for medicines is created by you); you are the supreme God. It is you who give eternal happiness (moksha and salvation). You are omniscient, omnific, omni present Supreme (Guru), I salute you, I offer my obeisances. I offer my prayer. In this way the author of this text has praised God Dhanvanthari and prayed for his blessings.

2. You are always full of happiness, joys and pleasure ; you give pleasure to your devotees ; you are omnicient ; you have perfect knowledge ; you are saint; you are the curer from the bondage of life and death ; you are the supreme mentor ; I worship and pray you each and every day.

Never refuse treatment. Give it to one and all who approaches you. Don't give importance to money and your fees. You will be profited indirectly in many aspects; sometimes you get money ; some times you get friendship with VIPs ; sometimes you achieve Dharma, Punya ; Sometimes you get popularity. Indirectly you get money from them, by means of cash or kind. Don't get Desperate ; sometimes even if you don't get anything from patients for your treatment, You gain immemorable experience which itself will be a reward. So your treatment never becomes vain or useless.

Most important phenomena (headings) of Ayurveda comprises of thrisira (vata, pitha, kapha) thrinethra (sattva raja thamoguna) Shadbahu (six seasons or shadrasa swadu, amla, lavana, thikta, kashaya) chaturanana (padachatustaya) Bhishak dravyani,

upasthata Rogi) Ashtanga (kaya bala, graha, urdhvanga, shalya, damstra, jara, vrusha) chaturanga ; sutrasthana, sharira, nidana chikitsa, and vimana. He who has studied texts deeply is a real physician. He who does not acquire the above knowledge is a messenger of Yama (God of death).In other sense, Vatha, pitha and kapha are said to be trishira. Anoopa, jangala, sama are said to be trinetra. Shishira, Vasantha, Grishma, Varsha, Sharath, Hemanth are compared to be shadbahu.. Sutrasthana, sharira, nidana, uttarasthana are 4 faces ; kaya, bala, graha, urdhwanga, shalya, damstra, jara, vrusha- these are the eight divisions, He who has acquired the profound knowledge of the above items is the real expert doctor.

A doctor who has only studied one fourth part of the text, (any one book out of 4); not fully completed and he who has not acquired practical knowledge ; he who has no good conduct and character ; he who is too much talkative ; he who is a fool ; he who hates his teachers and Gods ; he who is a scoundrel and of angry mood ; he who is not courageous; he who has no perfect experience is a padavaidya. If a patient gets contact with him, he (patient) invites death, no doubt about it.

He who has only little textual knowledge in medicines and has not adequate knowledge in diagnosis and treatment is called half-knowledge doctor. Contact with him leads to many complications.

He who has studied 75% of texts ; he who is expert in diagnosing a disease correctly ; he who has witnessed the treatment personally during his house- surgency ; he who is clean both inside and outside ; he who is expert in determining which diseases are curable and incurable ; he who has full knowledge about diagnosing the stages of the diseases, and who has good conduct and character. he who has full knowledge of medicines ; he who knows certain mantras (Vishnusaha-sranama,

Garudamantra etc is said to be Tripadavaidya (75%). If a patient approches such a doctor he gains normal health and longevity.

He should have studied all the medical books completely along with other systems of medicines; should have attractive personality, obedient to the elders, with deep knowledge about the aetiology of the diseases, who is dare enough to treat the VIPs and kings in the palaces, he who always speaks sweet words, consulting with such doctors, one gets longevity, full health and richness etc.

A doctor being a direct deciple of an expert teacher with (amritahasta) good divine hand, who is able, who has specific knowledge about time, age, strength, nature of the diseases etc., and who is pious, good minded, merciful to the patients, orator - etc. is a highly qualified doctor.

A doctor who gets appreciation and good will of a king, his ministers and officials of the palace with his best experience in treating the chronic diseases of his citizens is called a Rajavaidya.

Profound knowledge in diagnosing a disease and giving relief to the several types of ailments ; this is all what a doctor can do ; but a doctor is not responsible or an authority to avoid the natural death.

He who does not attempt to cure an incurable fatal disease ; he who does not neglect to treat easily curable diseases and give a patient health and longevity is a good doctor.

A doctor with bad conduct and character, just out of the college without proper and profound knowledge, who himself is sick; he who goes to treat uninvitedly is not a good doctor.

He who undertakes forecasting without the textual knowledge is a quack.

He who attempts to go and treat without being invited; not

going to see the patient in proper time and stage ; he who demands much fees for his treatment with greediness with irrelevent talks ; not diagnosing properly, attempts to treat the fatal cases; carelessly facing the dangerous circumstances, with out reference to the medico legal points ; these are the seven defects of a good doctor.

One should have pious faith in the following items - mantra, theertha, dwija (brahmana), devata, astrology, medicine, guru ; if you have faith, result will be successful ; no faith no success.

Generally after getting knowledge from a teacher the student do not care and be obedient to the teacher. After getting cured of a disease, the patient will forget the doctor ; after getting a child a wife will not be faithful to her husband; after marriage a person does not respect his mother. These faults generally occur in the society. These are not good qualities.

The following four persons viz., Brahmins, demi-Gods, purohits, doctors have equal share in the success of a treatment. Because their blessings are also necessary for the success. So credit goes to all the four. But the peculiarity is credit goes to the doctor when successful and blame also to the doctor when he fails and when adverse effects occur, but not to the other three persons.

(Four types of treatment)

1) Rasa Treatment is by mercurial preparations and ash of metals. (Rasavaidya). 2) Human treatment by plants and herbs etc. 3) Aasuri treatment :- demonic treatment viz., surgery and cautarisation. 4) Divine treatment :- by chanting mantras

(Siddhavaidya).

Characteristics of a healthy doctor - 1) He who has long life span. 2) He who speaks truth and who is rich and full of knowledge. 3) Free from sickness. 4) Always having devotion towards

God and talks about medicines. 5) Having faith in God and heaven etc. 6) Strong and healthy body. 7) Always engaged in treating the patients. 8) He who has good memory and patience; others without these qualities are para-medical staff.

A skillful doctor should refuse and avoid treatment to the following patients :- Ferocious, indulged in deep sorrow, fearful, kruthagna, (disobedient) ; he who is arrogant and thinks that he himself a doctor ; he who has no adequate equipment, angry and disobedient and lastly gathayushi whose death is inevitable.

Health is the basis for all the four ambitions of a man viz., Dharma, rituals, affluence ; and salvation. All bad habits etc., are hinderence to health and happiness.

To lead a pious life, wise man should be very careful to follow the hygienical principles in respect of his daily foods , drinks and activities.

(Definition of a healthy person)

He who has the correct balance of tridoshas and digestion power and tissues and elimination of urine and faeces and mental soundness and proper functions of eleven Indrias he is considered to be an healthy person.

Normal quantity and quality of vata, pitha and kapha in a man are essential for health. Qualities existing in medicinal drugs and foods if become similar to Tridoshas, then the tridosha becomes vitiated and gets aggravated ; vice-versa, when there is no similarity (opposite qualities) in food and medicine subsides the aggravation.

Any healthy person shall have the following natural functions in his body every day.

Bowel evacuations - 2 times a day ; meals 2 times a day ;

urination 6 times ; sexual coition once in a day ; hunger 3 times, Gas (flatus) 5 times ; Lives for 100 years ; man is mortal ; natural death to all living beings is unavoidable. Death occurs when punya (good deeds) become exhausted. When sick, these natural urges become abnormal. Healthy person should take oil bath once in 8 days ; tooth cleaning every day; head shave every month ; purgatives once in 2 months ; vomitting every 6 months ; sexual coition once in 3 days ; if excess it produces emaciation, dryness of skin, burning and giddiness etc.

Palliative treatment to vitiated vatha are :- hot, static, aphrodiasic, strength producing, saline, sour and sweet foods, oil bath, fish, flesh, alcoholics, massage, therapy, sweating, nutritions, enema, soft bed for sleeping, judicious fasting etc.,. are the procedures to palliate vatha prakopa condition.

Contraction of the tissues, pain, dark colour in the skin, cutting pain, numbness in skin, coldness, roughness, swelling etc.

Premature gray hair, rose coloured skin, profuse sweating, attractive complexion, intelligence ; sees fire, flame etc. in his dreams.

Pitha gets aggravated by - pungent, sour, salt taste, alcohol, hot irritant foods, anger, sun's heat, exposure to fire, excessive dry vegetables, alkalies, lack of digestion, untimely meals, specially in Autumn season.

Treatment to normalise pitha :- Bitter, sweet, astringent food ; application of cold ; sitting under the shade of trees ; night meals ; moon light ; fountains ; embracing wife ; ghee, milk, purgatives, sound sleep, blood letting, cold applications, cool drinks and foods and atmosphere etc. All cooling measures normalise pitha - hardwork, sweating, burning, redness, foul smell oozing in body, anxiety condition, anger, delirium, coma, giddiness are the characterstics and causes for aggravation of pitha.

Aeitology and causes of kapha prakopa. Excess of sleep, eating of cold, hard, sour, slimy foods. sesame seeds, cane sugar products, oil fried foods, heavy, fatty meals and drinks, salty foods etc., also by nature in vasantha season.

Brittle, alkaline, astringent, bitter, pungent foods, severe excercises, spitting, coitus, walking, wrestling, tobacco, vigil, water tournament, kicking, smoking, hot fomentation, sneezing, vomiting, sweating food, drinking and medicine of these therapies bring down the vitiated kapha and maintain normalcy.

Whiteness, coldness, heaviness, itching, rigidity, thick coatings of dirts on the tongue and skin are the characteristics of aggravation of kapha.

Treatment by vomiting, purging, two types of enema, nasya (snuff) is called karmapanchaka. To produce vomiting, madanaphala is best. For purging, Trivrit root is best. There are specific drugs to different diseases depending upon the circumstances.

Advantages of Vomiting - The following diseases are cured by vomiting-cough, delirium, hoarseness, excessive sleeping, drowsiness, foul smell in the mouth, many types of poisons, oozing of kapha and sprue etc.

Advantages of purgatives - Freshness of mind, activeness to the special senses, strength to the body tissues, good appetite and digestion, prolongation of senility, the entire body becomes clean.

After digestion sweet and salt turns into sweet ; sour remains sour, bitter, pungent and astringent tastes turn into pungent. This is a general rule, but there are exceptions also depending upon the special properties of the drug.

Oily, fatty, hot, heavy, strength producing meals, oil bath, mas-

sage with hot substances (fomentation) sweating, enema with pungent and sour substances, sound sleep - these measures bring down the vitiated vatha to the normal condition.

Treatment :- milk, water where lotus grow, vomiting by bitter drugs, purging with astringent drugs, sugar etc. sweet and cooling agents, embracing of woman cools down pitha.

Treatment with rough, brittle, bitter, pungent drugs, vomiting, honey, purging, sweating, light food and normal intercourse normalise kapha.

Pitha which is aggravated by sours, salt, fatty (oily) substances subsides with viscous sweet things. Kapha and skin diseases and dyspepsia subside by bitter. pungent and astringent taste. Just below the thumb of the hand is the pulse (nadi). Vathanadi is situated in the front, pithanadi in the middle, kaphanadi below. Pulse examination should be made in the right hand of males and left hand in females.

One should place his 3 fingers below the wrist joint at the root of the thumb. Brahma,Vishnu and Rudra represent rajo, sattva and thamoguna. These Gods conduct creation, protection and annihalation respectively. Vata, pitha and kapha are governed by Brahma, Vishnu and Rudra respectively. These 3 pulses represent rajas, sattvika, tamasa types of food. Pulse beats will be normal (72 in adults per minute) in the morning ; kapha. Pitha and vayu gets vitiated in the late morning, noons, evening respectively. Vatha, pitha and kapha pulse beat vakra (curved), chapala (irregular), kathina (hard), respectively by the vitiation of tridosha. Mixed types in dvandva (irregular). and tridoshaja (hard).

In indigestion pulse feels hard and jada(dull). When hungry, pulse feels druda (hard) and sounds shuddha.

When extremely anxious and happy there will be missing

and intermitent. Pulse too much thready kushala missing denotes death. Pulse stopped, not palapable and cold like a leaf of a tree is sure to die, then don't attempt to treat the patient. Pulse similates the wire of a veena which produces miraculous music ; likewise pulse gives hints and knowledge about all the diseases. Doctor should have deep study by vast experience. The pulse at wrist joint is called Jeevanadi.

In ignorants, innocents, dull, dumb, comatic condition the pulse will be very feeble and not clear and palpable.In oil and alchohal drinker's pulse will be specially speedy ; when eaten asafotida and chitraka, pulse will be vikasi and visada.

After the sexual coitus pulse feels dull and weak ; when eaten foul fish, tortoise, egg of hen, perished food, soon after meals, alcoholic drinks, fainting and coma stage, pulse will be irregular and feeble. In fits pulse will not be palpable. Soon after meals and bath, sleep and fasting pulse will be irregular and feeble excersies, fainting and fatigue, sexual coitus with beautiful ladies, alchohol drinks, confusion state (fickle mind) pulse will be irregular ; when eaten flesh of birds, fish, tortoise, hen etc. also during epileptic fits and the pulse is easily palpable.

The patient should be examined by darshana external appearence, viz., dropsy, swelling, anemia, absess, skindiseases, jaundice cases are to be examined by darshana (witnessing), tuberculosis, conjuctivities, leprosy, asthma, tumours, fever, stone in blood, tumour, spleen enlargement, abcess, piles and fissures - should be examined by palpation (sparshana, touch), constipation bowel evacution, sleep, pains, food habits, number of urination etc. should be examined. Hernia, diabetes, should be examined by darshana, sparshana and questions all-together.

Pitta, kapha, mala and tissues are all lame, cannot move independently. But move from one place to other by the waves of

vatha. Before death, vatha mixes with pitha and both mix together with kapha, and this mixture blocks the gullet and wind pipe. Then life flies away and death occurs.

Body of pitta prakruti will be yellowish

Body of kapha prakruti will be whitish

Body of vata prakruti will be blackish.

Body of tridosha prakruti will be of mixed colour.

In vatha prakruti voice of a man will be normal and speedy.

In pitta prakruti speech of man (voice) will be harsh and angry.

In kapha prakruti speech (voice) will be dull and slow.

In mixed type speech (voice) will be of mixed type.

In eye diseases due to vata, the eyes will be bluish and ash colour watery and painful. If the eyes are affected by kapha, they will be whitish in colour, gummy and sticky and oozing. If the eyes are affected by pitta, the colour will be yellow and reddish. In sannipatha the eyes will be of mixed colour while in jaundice they will have deep yellow colour.

In vatha, pitha, kapha, sannipatha, diseases, faeces will be dark and bowels constipated, yellow, whitish and mixed respectively.

(Examination of urine and tongue)

Colours of urine are as (same) similar to that of the faeces as described above.

Hints to know the prognosis of the disease - Eyes like a lotus, face looks like moon, normal pulse and physical body, voice like a cuckoo, hunger, appetite functions of 5 senses if normal, such diseases are easily curable if properly treated at proper time

with proper medicines and by expert doctors.

Hints to know about incurable diseases -abnormly high fever, abdomen feels cold to touch, bloodlessness in eyes, nails, palm and feet, voice deep and dull, no sweating, or profuse sweating, no lustre in face, navel, heart, nose, arm and legs are too cold to touch, asphyxia, tetanus, hiccup, whole body is tremoring, tremor in head, throat blocked with kapha, cannot detect the smell, faeces, too much black, pulse irregular feeble and not easily palpable, pulse beating will be missing movements of tridosha and if too much feeble and there is no hope of survival of the patient. Any how the doctor should treat the patient till the last moment of death when the soul is blocked in the gullet. But should not give guarantee of survival.

Situation of Thridoshas (vata pitta kapha).

Vayu is situated in the left lower portion of the body. (abdomen below the umbilicus).

Pitta is situated in the right portion of the body in between the navel and chest.

Kapha is situated in the joints of the body and above the chest.

Blood is in the entire body of a man from foot to navel (umbilicus) is also the situation to kapha, from navel to heart is special situation of pitha from heart (chest) to head is the situation (special situation) to kapha.

Above the navel, 2 fingers to the left side is the situation of the pachakagni (duodenum). Agni is nothing but pitha, therefore pitha is called as Prana (life).

(Quantity of Agni)

The size of agni in elephants, camels, horses etc. will be as that of a thumb of a man.

The agni in animals (four legged) is of yava (maize) size.

The agni in insects and micro organisms is very minute.

When little fire comes into contact with grass, cowdung cakes it becomes speedily more ignited ; likewise our abdominal fire (pachakagni), burns (digests) our food and produces pittam and this digests and develops the tissues and further these tissues protect our life. The pitta situated in the left side of the abdomen (liver) ignites the fire (vaishvanaragni). So, one should lie on his left side after taking the meals.

When a man becomes hungry, and does not take food soon the digestive power (agni) becomes faint and poor. Then the hard food is not digested adequately and also the sexual desire vanishes. This leads to sleepless-ness and ultimately diseases occur.

Many types of food we eat after metabolism becomes a fine thin liquid. This is called "Rasa". After successive metabolic changes, the rasa gets converted into blood, muscle, fat, bone, bone marrow and semen successively and this is responsible for the formation of pregnancy (garbha) consequent of intercourse with female.

From the pungent food articles, muscular tissue develops.

From the bitter food articles, fatty tissues get developed.

From the sweet food articles, semen gets developed.

From the sour food articles, bone marrow is developed.

From the saline (salts) food articles, bone is developed.

From the astringent food articles, blood and Lymph get developed.

The food eaten becomes rasam lymph and serum on the second (next) day. Blood becomes on the third day, muscles on 4th

day, fat on 5th day, 6th day bone, bone marrow on 6th or 7th day. and semen on 8th day. In this way, the human body grows and develops (respectively) successively. 1/4 of the food product will be eaten away from the non-pathogenic bacterias, 1/4 of the food product gets converted into fire (agni), 1/4 becomes waste products (mala) and 1/4 becomes our body issues.

The bitter taste foods develop vata, sweet tasting foods become kapha, sour foods develop pitta.

Snakegourd, honey, gooseberry are wholesome foods.

Sweet foods in the beginning of meals, in the middle sours salt at the last bitter and astringer foods. This type of meals is easy for digeshion and man will be happy and healthy.

After the sunset, these following items are forbidden.Curds, sambar, pungent bitter astringent,tila, rice, flour products.

Drinking of too much water and not-drinking water during meals ; both of them affects our digestion and leads to improper digestion.

Therefore in view to enhance digestion power one should drink limited quantity of water, little by little in short intervals.

Drinking of water soon after meals is bad.

Fatty food after drinking water becomes poisonous.

Till the sunset, drinking, eating and chewing etc. may be done little by little.

Even a little quantity of cold water during night meals becomes poisonous.

Drinking of hot water in the night cuts out kapha and vata.

After meals and after sexual coitus one should drink water (milk etc.). But water before meals and after coitus is forbidden.

Bhojyam, eating, sipping , lehya=sipping, chewing can be done till satisfaction. Lastly one should drink butter milk with salt. Afterwards drink little water but nothing afterwards.

Nature has prescribed two meals a day in the day and night, but one should not eat or drink in between the 2 meals, it is considered as fasting.

(Classification of Agni)

Digestive fires are of 4 kinds -1)mild 2) strong 3) normal 4) irregular. This is the opinion of ancient scholars - These are produced by kapha, pitha, tridosha and vatha respectively. If body is young and strong full meal is wholesome. If body is old (senility) light meal is good for health. When washing of eyes, outward washing of eye lids is good. When washing of nose, sneezing is good. In case of eye diseases, sugar preparations are not good. In case of urinary diseases (diabities) sugar and oily fried foods and sexual intercourse are forbidden; patients suffering from urinary diseases, skin diseases, fever, diarroea, and eye diseases should not take milk, meat, ghee, liquid diet and have sexual intercourse. Blood letting by leeches, fasting in fever, vomiting in vitiation of kapha, purgatives in pitta roga are advised respectively.

If there is little suspicion or doubt about evacuation of urine and feaces - attend to it immediately. If there is little doubt of having fever, avoid full meal and cold water bath. Deposit of mala to certern minimum quantity and also semen is necessary to maintain good health and longevity. Therefore, don't drive (evacuate) them completely. Keep a little quantity in reserve.

(Incurable diseases)

One in 100 cases of anaemia, one in 1000 cases of Bhagandara, one in 10,000 cases of Gulma (tumours) are amicable for successful treatment, but pulmonary tuberculosis is

not at all possible to cure completely.

Immediate emergency treatment should be given, without delay to the following diseases Otherwise they are fatal, they are - 1) poisoning 2) acute skin disease 3) epilepsy (fits) 4) piles and appendicities 5) asities 6) tympnities etc. Otherwise, they are not amicable for treatment.

There will be no pain with out vatha, no fever with out indigestion, no asthmas and cough with out kapha, no burning diseases without pitta.

Treat the vatha fever after 10 days, pitta fever after 7 days kapha fever after 9 days, mixed fevers after 10 days. Then only the fevers get completely subsided.

Fasting is of 3 types pertaining to vatha, pitta and kapha.

1) Complete starvation (No food)

2) Partial starvation - little quantity or light food

3) Taking hot liquids only. However fasting is a very effective treatment.

Proper time for drinking Yavagu - To drink Yavagu (ganji) in vatha, pitha, kapha fevers, evening morning and noon or proper times respectively. Fever is called Tharuna, Madhyama and Puratana. Upto first 7 days, next 10 days and after 10days it is puratana. Treatment is fasting (7days), Yavagu (7 to 10 days) and next medicines respectively.

A man lives by drinking more water in Autumn, by nutritious food in winter and cool season, by sound sleep in Summer season.

Liquid foods get digested in 7 hours, soft food in 5 hours boiled and cooled drinks in 1 1/2 hours, hot liquid foods in 2 hours, boiled rice in 6 hours, flour cooked foods in 20 hours,

milk in 10 hours, curds, rice in 14 hours, butter milk, rice in 16 hours, ghee preparations in 5 days, fried foods in 36 hours, meat after 60 hours.

(Complete absorption in body)

Cooked rice gets digested after 5 days, vegetable cooked food in 10 days, curds in 20 days, ghee in one month. With an ambition to get nectar, demi gods and demons churned milk ocean, putting Mandara hill in it, many products such as Parijata, Kalakoota, conch etc., and lastly nectar came out. Lord Indra took it to the heaven and distributed to all demi gods. When they were drinking nectar, 7 drops fell down on Himalaya, Mandara hills, Nishadha hills Lokaloka hills, Blue mountain Oushadhadri Abhaya trees grew in Himalaya, Pruthu in Mandara, Trivrutha in Nishadha Vijaya in Lokaloka. All these are different classes of herbs. These are most powerful respectively one after the other and so hareethaki is a product of nectar. In this way saints for the benifit of people brought nector to us.

(Qualities of Hareethaki)

1. Vijaya type of hareethaki is a bit hard.
2. Rohini type of hareethaki has 4 ridges.
3. Pruthu type of hareethaki has thin skin.
4. Thrivrutha type of hareethaki has 5 ridges.
5. Jeevanthy type of hareethaki is of gold colour.
6. Amrutha type of hareethaki is with thick skin.
7. Vijaya type of hareethaki is black in colour.

(Properties of Hareethaki)

In vatha disease - vijaya, in sannipatha - rohini, in kapha -

pruthu, in pitta - amrutha, in piles - jeevanthi, in wounds and ulcers trivrutha, in all other diseases - abhaya type is beneficial.

Hareethaki contains 5 tastes except salt. Skin - punjent in fibrous portion, astringent in pulp bitter in stem, sweet in majja in seed.

Special qualities of hareethaki. To get grace of God and salvation and longevity and good health we should eat hareethaki and pray Lord Hari and Gayatri . Hareethaki is a symbol of mother who protects us. Mother may become angry with us. But Hareethaki never disappoints us.

Genuine qualities of hareethaki - Hareethaki is grown on river banks, in forest and hills. Fully ripe on trees and fallen on ground is best for collection. Fresh, round, heavy, unctous, little weight 10 gms, these quality are best for use.

Unfit Hareethaki :- Hareethaki eaten by insects, burnt in forest fire, fallen in wet mud and water, fallen in salty soil and broken are not good for use.

The following are enemies to maintain good health. The author says, " let them die rather than living " ;

1. Those who do not take proper excercises in Spring season.

2. Those who indulge in sexual intercource in Summer season.

3. Those who drink cold water and do not drink well water.

4. Those who take pungent, sour, hot food and drinks in Autumn season.

5. Those who sleep more in Winter season.

6. Those who take cold water bath in Cool season.

These are prohibited to maintain good health and so they are

said to be enemies of a man

7. In Summer season with equal quantity of sugar is prohibited contra indicated.

8. In rainy season with equal quantity of saindhava salt is prohibited.

9. In Autumn season with equal quantity of sugar is prohibited.

10. In Winter season with equal quantity of ginger is prohibited.

11. In Cool season with equal quantity of pippaly is prohibited.

12. In Spring season with equal quantity of honey is prohibited.

Such people become sick and die. Therefore they are enemies to good health.

Hareethaki destroys diseases, Hari destroys our sins - both are favourite friends to man kind. Hareethaki is wholesome to most of the diseases giving us happiness and good health. The author gives analogy to Hareethaki whose favour is similar in many aspects.

Hareethaki gives us strength and pleasure similar to Kalindi ; Hareethaki removes pain as if it is Sri Ranganatha ; Hareethaki cures pain as if it is Gauthami ; Hareethaki originates from nectar similar to lotus ; Hareethaki gives good voice similar to Saraswathi ; Hareethaki alleviates all sickness by the grace of Gayathri.

Contra indication of Hareethaki - Those who are exhausted by walking; those with In-adequate semen, lean, emaciated by langhana, (fasting) aggravation of pitta, pregnant women and

those who are of weak mind should not eat Hareethaki fruits and leaves.

Hair-raising, tremor, cold feeling yawning, atrophy, contraction in body and tip of the nails asphyxia delirium, sweetness in mouth abdominal pain and headache are symptoms of fever due to vatha.

Irritation, diarrhoea, insomnia, vomiting, giddiness, dryness in lips, gullet, mouth and nose, fainting, thirst, yellowness in urine, faeces, eyes etc., are syptoms of fever due to Pitha .

Charcterstics of kapha jwara are vomiting, body and nails becoming dirty, cough and asthma, laziness, shivering, sweating, disturbed sleep, burning, sweetness in tongue desire to have hot things.

Mouth sweet desire to drink more water, hair-raising, drowsiness, laziness, malaise cough, thirst etc., are sympttoms of vatha pitha fever.

Combined character of kapha and pitta is Vatha-kaphajwara lakshana - vatha and kapha

Tridoshajwara lakshana -long yawning yellow eyes, burning, blocked nose.

Abhighata jwara lakshana - Fever by exogenous factors ; fall on earth, assault, fire, poison, excessive excercises, burning, sweating, giddiness etc.

Bhoothajwara lakshana - Fits, delirium, glutton, singing, eating like a malaise etc.

A person having fever should avoid hardfood, should not drink too much of water, should not do exercises, avoid wearing color clothes and sexual activities.

Malaise, fainting, giddiness, burning, heart pain, chest pain, restlessness, drowsiness, delirium.

Red, yellow, black tongue appears in pitha and vata jwara, respectively hard tongue, prickly feeling of tongue

Raktajihvalakshana - Signs and symptoms of red tongue. Tongue red and wet, fever, thirst, burning.

Yellow tongue - Tongue dry and bubble like burning conditions; giddiness; fainting.

Black tongue - Tongue black and hard filled with thorn like projections. Asthmatic fever, thirst.

These are all the results that occur when the patient does not give proper attention to and take unwholesome foods during vishamajwara or typhoid .

Characterstics of **Saptadhatujwara** - Fever which attacks the saptadhatus, viz., rasa, rakta, mamsa, medas, asti, majja, sukla.

Fever that has attacked rasadhatu - tastelessness, ferocious look, vomiting, excessive salivation, yawning, cutting pain in body.

Raktagatajwara lakshana - Tremendous burning, thirst, deformity etc.

Mamsagatajwara - Acute asphyxia, sweating, thirst, drowsiness, etc.

Medogatajwara - Thirst, burning, laziness, foul smell, tremor in body.

Astigatajwara - Internal burning, anaemia etc.

Sukragatajwara - Dimness of vision, cutting pain in joints, stiffness in body etc.

There may be fever daily, once in 3-4 days, once in 20days. There may be temperature only during nights.

Aahikajwara lakshana - Cold skin, deformity, laziness, swelling in legs, chest and face (dropsy), anaemia, desire to eat unwholesome foods, pain in hips, drowsiness, swelling in feet, face and abdomen. burning in palm and foot.

Sannibhedha - Vatasanni lakshana - Severe headache and pain in back, neck, ear, delirium, fainting, giddiness etc.

Pittasanni - Fainting, delirium, coma, unconsiousness etc.

Kaphasanni - (pneumonia), cough, coma, unconsiousness etc.

Sannipathajwara - Drowsiness, giddiness, burning, blood vomiting.

Trayodasha sannipatha - Sandhiga, anthaka, rugdaha, chitha, vibhrama, tandrikala.

Sandigasannipatha - pain, excessive kapha, cough, hiccups etc.

Rugdaha sannipatha - Symptoms: Thirst, coma, respiration problem. If proper treatment is not given it may be fatal.

Karnikaa sannipatha - Plague, high fever, glandular enlargement at the base of ears - fatal.

Bhagnanetra sannipatha - All other above signs and eye diseases.

Pralapaka sannipatha - All other above signs and blood vomiting.

Jihvika sannipatha - Tongue becomes thorny and above signs.

Abhinyasa sannipatha - Fatal, no hopes of servival.

Duration of sannipathajwara - Sandiga - 7 days; Rugdaha -

20 days; Sheethanga - 15 days; Kanthakubja - 13 days; Bhagnanetra - 8 days; Pralapaka - 14 days; Abhinyasa - 5 days, Anthaka - 10 days; Vibhrama - 20 days; Vikhyata - 7 days; Karnika - 3 months; Raktheshti - 10 days; Jihvika - 16 days; Bhagnanetra - 5 days.

In other texts - Sandiga - 7 days; Cittavibramsha - 24 days; Jihvika - 17 days; Anthaka - 10 days; Raktheshti - 3 days; Sheethanga - 15 days; Tandrika - 25 days; Karnika - 3 months; Rugdaha - 20 days; Bhagnanetra - 8 days; Pralapaka - 15 days; Abhinyasa - 7 days.

Stages of complications - 1) Associated with asphyxia 2) Cough 3) Coating of kapha 4) Kantha koojava - crackling sound in gullet 5) Vomiting 6) Diarrhoea 7) Catarrh 8) Eye trouble 9) Contractión of muscles 10) Blindness

Purperial fever - Body cutting pain, fever, thirst, heaviness in body, dropsy, colicy pain, diarroea.

Fever due to Indigestion -

Excessive salivation, no-desire for food, heart pain, drowsiness, malaise, indigestion, heaviness in body.

High fever (Temparature) -

Excessive burning, thirst, delirium, asphyxia, giddiness, loose motion, utklesha(upward movement of gas) are symptoms of Pachyamana fever.

Bad appelite, lightness in body, fever, easy motion, activeness etc.

Complication of fevers - Asphyxia, fainting, tastelessness, vomiting, thirst, hiccups.

Kala azaar fever - This is toxic fever caused by infection or poison or exhogenic influence. Vatha is more prominent in one of the sannipathajwaras.

Eruptive fevers - 1) Eczema - Dosha (vatha pitta kapha), dushya (saptadhatu), sammurchana (mixing) is the aetiology for occurance of swelling on skin and next erruptions is the pathology of Eczema - This is of 2 types (a)Exogenous (external) (b)Endogenous (internal).

Again this is of 3 types (m) Vatolbana (n) Pittolbana (o) Kapholbana - signs and symptoms of these three relate to the correspondent doshas.

Pain in vata, burning in pitta, itching in kaphaja.

Vagbhata reethya -

Excessive in-take of salty, sour, pungent, hot oil fried food is the causetire factor; external infection by virus is also the reason. This when originates spreads from one part to another and it is also epidemic. Tridoshas when vitiated, travel, invade and attack skin muscles and blood and produce erruptions on skin. Vathaja is dry and black pittaja is red, kaphaja is oozing with itching.

Sannipathaja, dvidoshaja are not easily curable Ekadoshaja Visarpa can be cured if properly treated in the beginning. Vishasannipataja, all signs and symptoms appear viz., pain rough, painful, burning, oozing muddy wet, thirst, fever etc. Immediate treatment should be done viz., blood letting, vomiting, purgatives etc.

Masoorika - Small pox -

This is of 8 types :- 1) Masoorika 2) Sarshapika, mustard seed like erruptions 3) Vyanjaka (Ajaka) 4) Kodrava 5) Kanku 6) Vispotaka 7) Apaki 8) Visarpa

1) Masoorika - Drying, itching, (similar to masuri dall) urine colour red and mixed with blood, with high fever.

2) Sarshapika - Rashes like mustard in colour and size, urine will be red and mixed with blood- difficult for treatment.

3) Vyanjaka (ajaka) - Kapha pithaja, deep rooted pea shaped swelling in limbs, joints and face, burning, oozing.

4) Kodrava - Rakta pitta combination is the root cause. Erruptions are of Kodrava dhanya size. (black gram size)

5) Kanku - Rice size erruptions, continuously spreads and is full of kapha and serum.

6) Vispotaka - Kapha pithaja erruptions are like burnt wounds. Does not burst open soon, but spreads like Eczema.

7) Apaki - Dry erruptions; does not contain any fluid inside, spreads all over the body. Body becomes swollen (dropsy). High fever, burning originates with mixture of kapha pithaja. This is fatal.

8) Visarpa - Herpes zoster - Due to combination of kapha and pitha. Erruptions are all of uniform shape and colour; spreads to the entire body; size - channangi bele. Fever, burning, tremor, diarrhoea, severe pain, thirst, hiccup, cough, prognosis is fatal.Same diseases are narrated by other authors as follows :- Masoorika - 5 types - vataja, pittaja, kaphaja, sannipathaja, rakthaja - hard black in colour ; fever followed by chill erruptions, not uniformly in the body, red and blackish in colour, round in shape produce burning. This is due to polluted blood. Descriptions of others are almost same as described above.

Aetiology of diarrhoea -

Eating of extremely hard,oily, fat, hot flesh, alchohol and also from bacterial infection.

Poorvarupa - signs and symptoms in the first stage :- pain in chest, umbilicus, anus, armpits, gas formation etc.

Vathaathisara lakshana - fecal matter is foamy, bluish in colour, pain in the navel region, looseness in the entire body, frequent yawning, intermittent constipation.

Pittaathisara lakshana - Yellow and red colour hot and liquid faeces, burning in chest, pain, thirst, sweating, fainting etc.

Kaphaathisara lakshana - White, foamy faeces, cough, pain in armpit, insufficient urination, indigestion, vomiting etc.

Dysentery - Severe pain, indigetion, foamy faecal matter, fever, chest pain, puslike faeces little by little.

Amatheesara :-

Agnimandya - Undigested food (ama) escapes through anus in watery form and profuse faeces, colicky pain, excessive salivation. Treament - fasting.

Jwaraathisara - same as above with high fever, (internally hot, externally cold), delirium, vomiting, hiccup, cough, yawning, tremor, fainting etc.- faeces, some times mixed with blood or ama (pus mixed)

Doshathreesara laksanam :- Burning internally and externally, limbs are cold, delirium, vomiting, hiccup, cough, profuse watery diarrhoea, tremor, vigil, chest pain.
Incurable diarrhoea - faeces with foul odour, hoarseness, blood mixed diarrhoea in different colours with different consistency, flesh, fat mixed stools.

Paityaathisara, Shleshmaathisara, Aamaathisara, Pravahikaathisara, Jwaraathisara, Doshaathisara, Asadhyaathisara, Vathagrahani athisara (sprue -) these varieties of diarrhoea have their corresponding signs and symptoms.

Grahani (sprue)

Vathajagrahani - Dryness in mouth and gullet, chest, pain,

thirst, indigestion, cough, little relief only after meals. asphyxia ; Treatment is fasting.

Pittajagrahani - Hiccup, burning, thirst, sour eructation. Treatment - mild purgatives sweet foods and drugs get not to have very brittle things.

Sleshmajagrahani - Cough, vomiting, fainting, mouth sweet, tastelessness, catarrh, sweet eructation. Treatment - deepana, pachana, drugs, langhana etc.

Aamagrahani - Sticky white, hard motion, slimy.

Treatment - Pachana drugs in the first stage and fasting next and deepana drugs finally.

Langhana (fasting)

Grahani poorvarupa - digestion occurs after a long time after meals.

Vishucika Cholera - signs symptoms: - Gas (tympanitis) abdominal pain, giddiness, tremor, burning, thirst, delirium, vomiting, rice-water like diarrhoea, excessive salivation, inadequate urination fever followed by chill.

Dyspepsia - Vathajeerna - Gas, constipation, vomiting, giddiness, eructation (udgara, tegu) foul smell in mouth ; dry mouth, thirst.

Pitthajeerna - Diarrhoea, abdominal pain, vomiting contraction and stiffness in arm and leg.

Sleshmajeerna - Gas, loose bowels, etc. similar to vata type and the body becomes stiff like a fire wood. Vomiting, giddiness, repeated sweating, cold, cough ; weakness, fainting, lassitude etc.

Dhatuvishajeerna - Dyspepsia derived from tissue epoison

- 1) Vishamajeerna 2) Dhooma 3) Vidhooma 4) Rasadhatu 5) Vispasta

Untimely meals, smoking, sour taste, head ache, anga-vaikalya.

Treatment - Langhana, vomiting, drink milk, sleep, burning heal

Utsukajeerna lakshana - A man looks at tasty foods in a hotel etc. But could not eat for some reason or other. He comes back home and takes his own food. Then he suffers from dyspepsia of this type. Signs and symptoms of ajeerna occurs as stated above (psychological)

Piles or Haemorrhoids - Polluted blood is the main cause for piles, vataja, pittaja, kaphaja, raktaja, sannipathaja, hereditary. According to modern theory (1) Internal (2) Middle (3) External.

Purvarupa - Constipation ; gas eructation, (tegu) -

Aetiology - Robbery, asaault, enemity or hating the saints, cow killing, intercourse during eclipse etc.

Vatarshas, alchol, unlimited coilus and food that vitiates vata.

Projections of muscular tissue appear in the rectum in size of mustard, cotton seed, etc. externally, middle and internally many types of pain in rectum.

Pittarasas - Bleeding piles with pitta lakshana.

Kapharasas - Appears like a nipple of cow, white in colour in the rectum; hard.

Treatment - Blood letting by leeches, surgery and painting with caustic alkalic, and application of Ksharasutra etc.

Asadhya Arsha lakshana - Pain in hands, legs, face, navel, scrotum, rectum, chest and sides of the body, vomiting, thirst, fever, bleeding piles, vomiting etc., are fatal symptoms.

(Urinary diseases)

Aetiology - Excessive intake of freshly harvested rice, curds, alcohol, water, jaggery, smoking etc., fat, bone marrow (dirty), semen becomes diseased, and results in 20 types of Prameha urinary diseases.

Signs and symptoms in the beginning stage - Sweetness in mouth, thirst, burning, accumulation of debris in teeth, body becomes dry and bitter burning in palm and feet, excessive dirty urination.

Prognosis :- 10 types of kapha meha are curable, 7 pittaja types are yapya (life long treatment is necessary) 4 types of vataja are incurable.

Bahumutra lakshanam - Swelling, burning, emaciation all over the body, thirst, giddiness, uneasiness in entire body, urination more in quantity and frequency.

Names of different 20 types of Prameha and their signs and symptoms -

1. **Udakameha** - Clear, cold, white, odourless water like diabeties insipidus. urine if mixed with pitta, it becomes turbid.

2. **Sandrameha** - Urine is sweet like sugar cane juice.

3. **Surameha** - Urine with sediments, and perished (sp. gravity raised)

4. **Pistameha** - Albuminous and same as Surameha (Albuminuria)

5. **Sikatameha** - Sand like particles in urine

6. Sitameha - More cold, sweet and frequency is more

7. Lalameha - Sticky and similar to saliva

8. Ksharameha - Alkaline, in colour and smell

9. Neelameha - Colour of urine bluish black

10. Haridrameha - Yellowish urine and punjent in taste

11. Manjishtameha - Reddish like Manjishta

12. Raktameha - Hot saltish urine with foul odour, reddish.

13. Vasameha - Urine mixed with particles of flesh and vasa, muscular oil

14. Majjameha - Mixed with fatty cells

15. Hastimeha - Urination is slow and not continuous (intermittent) like urination of elephant

16. Madhumeha - Diabetic millitus, sugar in urine and blood tastes like honey. This is of 2 types - Acute and Chronic.

It is not easily curable. All the above Pramehas if not treated properly in initial stage results in Madhumeha, and it is in 4 groups, totally 20.

Udaka, Ikshu, Sandra, Sura, Pishta, Sukla, Sikata, Seetha, Manda,Lalameha - originate with kapha.

Kshara, Kala, Anala, Seetha, Manjishta, Shonitha - originate with pitta.

Vasa, Majja, Hasti, Madhumeha - originate with vata.

Pramehaavastha -

Stages of Prameha and complications - 1) Brittleness in bones 2) Constipation 3) Bones rough 4) Suppression of urine 5) Wasting in 7 tissues 6) Diabeties millilus 7) Occurence of several types of erruptions (granules) on skin 8) Vata prakopa 9) Diar-

rhoea 10) Coma stage - These indicate nearing death.

Complications - Indigestion, anorexia, tastelessness, vomiting, unnatural sleep, cough, catarrh, etc. caused by vitiated kapha.

Pain in bladder, penis, scrotum caused by vitiated vata.

Burning, thirst, fainting, diarrhoea caused by vitiated pitta.

In the later stages of diabeties the following types of erruptions appear on chest, back, breast, rectum, limbs and joints -

1) Sarvika 2) Chavika 3) Jalini 4) Vịnata 5) Alaji 6) Masoorika 7) Sarshapika 8) Putrini 9) Vidarika 10) Vidradhi (abcess)

Difficulty in Urination - Aetiology :- Over exercises, eating more of fried, irritant, sour food, fish, alcohol, indigestion, forcible urination etc. - 8 varieties.

(1) Vata kruchra - Pain during urination: the person, squeezes his penis and urinates more quantity, pain in penis and scrotum.

(2) Pitta kruchra - Yellow and red urine, pain and burning during urination.

(3) Kaphaja - Penis becomes hard, heavy,swollen urine white

(4) Tridoshaja - All the above mixed signs and symptoms

(5) Dosha Kruchra

(6) Asmary Kruchra

(7) Vatha Kundali Kruchra

(8) Basthy Kruchra

Ashmari roga symptom

- Gas in abdomen (tympanitis) abstruction during urination; suppression of urine.

Vata kundali kruchra - Urine passes little by little, gas and pain in bladder and penis, obstruction in urination.

When urinates speedily, the penis becomes contracted; has pain in bladder and scrotum. Urine yellow or green or whitish like rice flour mixed, urine passes drop by drop with pain. This type is not curable. The patient bites his teeth, shivers, presses his umbilicus while passes urine drop by drop; feels like abstruction in genitals filled with thorns. These are the symptoms in Ashmari.

Female diseases :-

These are due to extreme grief, confused and unsteady mind, psychological problems, uncontrolled sexual activities, mild poisons. Some ladies will be having watery, odourless painful discharge from genitals causing dryness in mouth, headache, weakness, reduction in bodyweight and albuminuria.

Uterine bleeding causes :- Excessive grief, fasting, unlimited coitus, irritant foods, blood becomes polluted and flows from vagina even after the monthly period. This is also called Asragdhara (menorrhagia)

Vataja=painful, pittaja=burning and fever,

kaphaja=white, sannipathaja mixed type, spleen and liver also get attached.

(1) Vatapradara - Blackish red, hot, dry like hot water.

(2) Pithapradara - Red, vasa pitta mixed type.

(3) Kaphapradara - Sticky, slimy, cold discharge.

Hyper acidity -

When acidity increases in blood, burning in neck, chest, swelling, faint, thirst, sour vomiting and eructation, red patches on skin dyspepsia, strain, heaviness in body etc.

Ariticaria -

Red circular, eruptions appear on skin, itching on the skin, red eyes, fever, anorexia and swelling etc., are symptoms.

Aetiology :-

Food which are dry and oil fried ; too cold food and drinks ; not nutritious, light food, over exercises grief, vigil, fastingand starvation, excessive blood loss (anaemia), unlimited intercourse, too much walk ; by these the nervous system of the body becomes fully affected with vatha and produces weakness and many types of vatha roga. Specially sarvanga vatha, paralysis of whole body or ekanga vatha, partial paralysis (stroke).

Contraction, rigidity in joints, delirium, deformity are seen. The body shrinks, neck becomes stiff; The patient suffers from asphyxia, dryness, emaciation, tympanitis, pain in hips and backache. In females, uterus dries up.

Nerves become weak and affected with vata by dried oil fried food, cold drinks, psychological grief, vigil, fasting etc.

Pains of different types in different parts of the body. Skin cold etc., get may after either partially Ekangavata, or full body=Sarvangavata, paralytic stroke. In female it affects on uterous and produce Amenorrhoea.

Partial paralysis -

Half portion of the body either left or right becomes paralysed.

Body bends like a wood, weak digestion, skin cold, no sweating, drowsiness etc.

Pain in almost all joints thirst and swelling.

Even if urine and faeces are normal, there will be severe pain in hips, skin becomes rough, numb, black and thin.

Swelling and burning in whole body. Body becomes red, itching, pain and swelling in many parts of the body.

Tremor and shivering in the whole body, heaviness in head.

Whole body or half portion, specially hands and face become affected and turns to one side ; treatment by intake of ghee (sneha) and oil massage gives relief.

Irritant foods, (oil fried) (viruddhaahara), incompatible food (mild poison), food poisons. vigil. Those who have not taken pancakarma. Treatment - cleaning of body : blood becomes poison, exogenous factors. External assault, Agayuja factors etc. Vayu pushes, change paths and results in shonitha vata, aadyavata, or balasavata.

Obesity - Inadequate exercises, day sleep, food which enriches kapha, cough, excess sweating, thirst, fever, alcohol drinks produce over weight of the body. Stout people suffer from excess sweating, foul smell, weak body and mind. Impotency and gradually increase weight.

Treatment - Fasting, light and dry foods, severe exercises, panchakarma : blood letting, eating huruli, vigil, fasting, dry foods etc.

For lean people nutritive foods, day sleep, aswagandha preparations, milk, ghee, oil bath, fish and non-vegetarian foods, codliveroil, ashwagandha taila, sexual pleasure, pleasing environments, flesh of goat are necessary for nourishment.

Cough - Smoking and exposures to smoke and dust, excess exercising, intake of oil fried, dry foods, food entering into wind pipe, suppression of natural urges from these factors - cough is of 5 types.

Pranavayu becomes vitiated and produces cough.

(1) Vatakasa - pain in temporals, head, sides of the body etc.

(2) Pittakasa - burning in chest, bitter taste in mouth etc.

(3) Kaphakasa - profuse secretion of kapha, heaviness in head, itching, hoarseness.

(4) Kshatakasa - cutting pain in joints, fever asphyxia, change in voice, pusmixed and blood stained kapha gets eliminated.

Sound similar to pigeon voice, burning etc.

(5) Kshayakasa - Pain all over the body, fever, burning, unconciousness, asthma, dry phlegm, vomiting sometimes pusmixed. Body becomes emaciated.

Asthma -

When the respiratory tract is fully filled with kapha it becomes blocked, then prana vayu is pushed down and it travels all over the lower portion of lungs and abdomen; as a result of this air rushes to the upper portion of the chest and the result will be asthmatic breathing: This is called swasa roga. The kapha accumulates in the face and chest: It does not decend downwards. Then, sweating starts and the eyesight of the patient becomes upwards (urdhwadristi): when gas accumulates in belly, he faints and becomes exhausted, respiration becomes difficult and short.

Complications in Swasaroga is totally ten viz., fever, fainting, vomiting, thirst, diarrhoea, hiccup, expirations become long, cutting pain all over the body, fainting etc.,

Causes - Suppression of natural urges, indulging in superhuman activities (circus, hard work etc.) untimely meals and activities which increase kapha in the body. Body tissues (saptadhatu) gradually decrease in quantity one by one and lastly Semen disappears. Man becomes lean emaciated (krusha). This is called "Rajayakshma" king of all the diseases.

As a matter of fact, Kshaya roga is only due to decrease of all the 7 dhatus without bacterial infection. When tuberculosis bacterias invade in ones' body, then it is called infective tuberculosis.

General signs and symptoms :- No inclination towards food, slight night fever every day, cough and asphyxia, blood spitting, change in voice; pain in both shoulders and chest ; burning in both feet and palms, debility, mental weakness etc.

Contraction in both shoulders and chest, change in voice and fever.

High fever, burning, diarrhoea, blood vomiting, giddiness, deficiency of semen, no desire for intercourse, impotency. Kaphakshaya - Heaviness in head, vomiting.

Combined signs and symptoms when vata and kapha are inadequate.

Combined signs and symptoms when pitta and kapha are insufficient.

Combined signs and symptoms when vata and kapha are insufficient.

Anaemia, headache, dim eye sight Asphyxia etc.

Atrophy, severe cough, asthma, constipation, difficulty in passing urine.

Anorexia, laziness, black colour in skin, blockade in bladder and rectum.

High fever, no sleep, vomiting oily substances.

Spitting of profuse blood and kapha, diarrhoea, abdomen dry and sunken.

Same descriptions according to some other texts - Long exhalation, upward respiration, eyes milky white, voice like that

of a gong, profuse urination, body becoming lean, dull and weak, abnormal mind and special senses, weak, wounds on the body, body dry as wood. These are fatal symptoms, however treat him till death.

Indigestion, weakness, every night fever, cough and body cold, vomiting and diarrhoea, difficulty in breathing.

Hiccup -

5 varieties -

(1) Hiccup that subsides after taking food or water.

(2) Kshudra hiccup- due to eating of unaccustomed food.

(3) That which(Asathamya Ahara) occurs due to strain and exhaustion.

(4) Yamala hiccup - That occurs during meals, when eaten fast.

(5) Gabhira hiccup - (mahatihikku) That occurs before death.

Tumour -

Tumour (granthi) originated by vitiated vata occurs in abdomen, bladder, chest and even in uterus in females.

Varieties - (1) Static (not movable) (2) Movable.

Tegu (belching), severe constipation and gas in abdomen, gurgling sound in abdomen, distension in belly, upward motion of apanavata.

(Aggravates after food and digestion)

(1) Vatagulma - Atrophy of gullet and mouth, pain in head, sides and abdomen.

(2) Pittagulma - Fever, burning, pain before meals, pain increases when touched.

(3) Sleshmagulma - Cold and fever, cough, hard to touch, heaviness in body.

(4) Tridoshagulma - All combined signs and symptoms, as narrated above.

(5) Raktagulma - Ladies when abort incompletely the contents of uterus and when not properly treated, blood clots remain in uterus and anus and become raktagulma.

In males also as a result of raktapitta, not properly treated soon, ruptures occur in blood vessels and the blood becomes clotted and grows as raktagulma in abdomen. clots in cavity limbs etc., swelling develops it similar to embolism and thrombosis and also shell of tortoise.

Sign and symptoms :- fever, vomiting, pain, burning, swelling in limbs, chest and abdomen.

Super human efforts (sahasa), running race, grief, too much talkative, eating always dry oil fried foods containing astringent bitter foods, by these vayu becomes aggravated and produce shoola(pain), in abdomen :- 7 varieties, tridosha is incurable.

(1) Vatashoola, occurs by drinking of excess of water, excessive intercourse, exhaustion - pain in hips, thighs and bladder.

(2) Pittashoola, All pitta symptoms such as burning etc., become more troublesome in the midday and midnight.

(3) Shleshmashoola, aetiology, non-vegetarian food, canesugar, flour, cooked food, urad dhal, not fully cooked food buffalow's milk, by these kapha gets aggravated and results in kapha gulma. Kapha lakshana, aggravates in spring (vasanta) and dewy seasons(shishira), November, December, January and February.

(4) Tridoshaja is very difficult to cure.

(5) Aamashoola, drinking of excess water etc., as narrated above food not fully digested becomes "Aama" produce pain as stated above resembles - kapha shoola.

(6) Sharkarashoola, deposit of sugar in hips, back, umbilicus, bladder, difficulty in urination.

(7) Gulmashoola, pain that occurs in association with tumour vomiting, eructation, sweating, thirst and fainting occurs.

(8) Parinamashoola, abdominal pain that becomes severe at the time of digestion of food specially in intestine is called Parinamashoola (3 or 4 hours after meal).

Causes - heavy meals and liver and spleen displacement and due to vitiation of thridoshas.Hard, tumour occurs in the left or right portion of the abdomen, there will be no pain : produces loose joints, anaemia. This is due to vitiation of kapha and vata.

Treatment is similar to liver and splenic diseases.

(Splenic diseases)

Aetiology - walking, intercourse, hard work etc., immediately after heavy meals. The spleen situated in the left side of abdomen just below the chest gets dislodged and gradually becomes enlarged similar to backbone of tortoise koorma-prushta. The original size is one fist (mushti) when normal. If enlarged too much, it is incurable.

Abcess - Eruptions appear on the surface of skin, looks like an ant hill, attains 3 stages and then ruptures produce pus. They occur usually in rectum, navel, limbs and face externally and also internally on liver, kidney, where muscles are thick. Pain in chest groins, cough, vomiting, hiccup, thirst, cough, fever etc., follow. Fomentations, opening, blood letting and cleaning and antiseptic treatment is necessary.

Aetiology - Too hot, sour, astringent foods, excessive coitus produce chest (heart) pain, vataja=painful, pittaja= burning, kaphaja, sannipataja have their corresponding signs and symptoms.

Aetiology - Intake of too much hot, sour and astringent foods and too much sex act etc., produce 3 varities of chest pain.

(1) Vatajahridroga - cutting and burning, palpitation.

(2) Pithaja - fainting, sweating, dry mouth, malaise.

(3) Kaphaja - deafness, poor digestion, exhaustion.

(4) & (5) mixed types of two and three doshas

produce mixed types.

Alchoholism - By drinking of illicit liquors and food poisoning etc., person looses control over the body and it affects on tridosha and their corresponding signs and symptoms arise, specially vomiting, diarrhoea, thirst, chest pain incoherent speech.

Prolonged indigestion is the main cause. Tympanites (gas), impotency, swelling, swetting, burning, thirst are symptoms. Frequent purgeatives are the chief remedies.

Ascities - In the later stage of udara roga, the abdomen becomes full of fluid, which is called jalodara. Limbs become emaciated and weak.

(1) Pithodara - signs and symptoms are of corresponding pitha.

(2) Vatodara - signs and symptoms are of corresponding vata.

(3) Sleshmodara - signs and symptoms are of corresponding kapha.

(4) Sannipathodara - signs and symptoms are of corresponding tridosha.

(5) Plehodara - Already explained previously.

(Worms, bacterias, etc.)

Causes - Intake of excessive sweet and sour foods, daysleep, incompatible foods (viruddhahara), lack of exercises and baths give rise to varieties of worms (bacterias, fungus, intestinal worms, etc.)

Signs and symptoms of kapha original krimi - Irregular bowel evacuations, frequent fevers, dyspepsia, anorexia, emaciation, itching in anus, faeces of different colours viz., yellow, white, rose etc. Germs will originate in stomach, intestine and anus, of many varieties and of many shapes, viz., round worms, thread tape worms, hook worms etc.

Signs and symptoms of Krimi, which are originated in blood :- chest pain,anorexia, catarrh, excess salivation, indigestion, fever, skin diseases etc. Germs with several legs, legless germs and flat, round, needle like worms etc.,

(Artificial poisons)

According to mythology, when the devas and demons churned the ocean of milk, putting Mandhara Mountain in to it and using Vasuki, the great serpent, first they got "KALA KOOTA" the poison.

Now, poison can be found in some plants and animals. Vatsanabhi, Japala are the plants from which the poison is produced. Creatures like scorpion, cobra etc., have poison in themselves.

These poisons are grouped, broadly into 3 varieties viz., 1. Sthavara (vegetalbe plants) 2. jangama (animals) 3. krutrima (gara)

Artificial poison - It is a mixture or chemical combination of many varieties of vegetable and animal poisons.

Signs and symptoms of garavisha - Anaemia, swelling, piles, malaise, laziness, respiratory diseases, fever, bleeding, irregular pulse, changes in colours, bowels etc. Suppression of urine, diarrhoea, sweating, hair fall, dry body fever hiccup, fainting etc. (slow poisoning in the beginning and later becomes grievous and finally leads to death).

(1) Vishamashana - untimely meals of either little or more quantity.

(2) Samashana - eating again and again with short intervals.

(3) Viruddhahara - incompatible foods viz. fish and milk ; ghee and honey in equal quantity etc - these result in food poisoning.

1. Brahmana sarpa - white snake 2. Kshatriya sarpa - Red 3. Vaishya sarpa 4. Pippala sarpa 5. Vasuki 6. Shankapala 7. Takshaka 8. Mahapadma 9.Karkotaka 10. Padma.

Treatment - Mantra, Aushadha - both of them are significant of Garuda.

Prognosis - The snake bitten person will not survive under the following circumstances.

1. If snake-bite occurs in breast, shoulder, abdomen, scrotum, navel and vital parts of the body. (marmasthana)

2. If snake bites on Astami, Pancami, full moon, new moon, Caturdashi.

3. On these stars - Krittika, Sravana, Mula,Vishakha, Bharani, Makha, Chitha, Aslesha.

4. Time - Midday, evening and midnight.

5. If the following shapes are found on the wound viz., square and shape of wheel shape of jambu fruit.

6. severe pain and burning.

(Anaemia)

Signs and symptoms - Eyes becoming white, sweating, malaise, dropsy, tastelessness, deepsleep, severe burning, kapha vitiation -Aetiology - Severe excessive exercises, salt and sour foods, thirst, morning sleep, dyspepsia, skin turning white and pale, desire to eat mud, urine deficiency, vomiting, pain are the signs.

1. Vatajapandu - Eyes blackish white, swelling, allergy.

2. Pittajapandu - Yellow colour in urine, eyes and tongue ; thirst and fever.

3. Kaphajapandu - Vomiting, swelling, malaise, heaviness, white colour in urine, eyes and face.

4. Sannipathapandu - fever, palpitation vomiting thirst, diarrhoea, fainting, sweating, vomiting, whole body turning white and pale.

5. Mrudbhakshanajapandu - Results from eating mud, very difficult to cure, swelling in eyes and cheeks, thighs, arms, diarrhoea, sweating, foul smell, vomiting, fainting, white teeth and tongue etc.

Jaundice - Anthahshunya krushomadhya, madhya-shoonya, krushnthike. varjayeth gudashophamca jwarathisara samyuthaha.

Contra indication to Jaundice - Jaundice patient should not eat Pitta aggravating foods. Symptoms yellow colour in eyes, tongue, nails, face, urine, burning, thirst, hiccup, weakness and anorexia - advanced stage is called kumbhakamila, burning while

passing urine, eyes, face, drowsiness, fainting, vomiting, fever red eyes, cough, tympanites are its symptoms.

Haleemaka: laziness, poor digestion, thirst are the symptoms, again further stage of jaundice which may be treated as not curable hepatitis- B.

Dropsy

Causes - If the following ailments are not treated timely and properly, swelling appears in the body - fever, diarrhoea, vomiting, thirst, sweating dyspepsia are the symptoms.

According to modern theory 1. hepatic dropsy, (liver disease) 2. Renal dropsy (kidney disease) 3. cardiac dropsy (due to heart disease) are the 3 types of classifications.

If a person vomits due to indigestion, he should drink water with salt. When one is vomiting due to cholera, he should eat raw snakegourd.

Devatagraha, Danavagraha, Gandharvaru, Yaksharu, Urugaru, Rakshasaru, Kushmandaru, Kiranaru, Bethalaru, Brahmarakshasaru, Prethakaru, Pitrugana, Pishacharu, Gurugana, Siddharu, Rishigalu, Bhutha - in this way bhuthas are classified into 18 groups.

Signs and symptoms of patients who are attacked by Grahas are mentioned below -

Devagraha - Broadly dilated eyes resembling lotus, No loose talks, little sweating and eating good food, not talking during meals, clean in body and clothing, living in a decent house.

Prethagraha - All bad habits, bad conduct and bad character and live in dirty places.

Gandharvagraha - Fond of music, red and beautiful dress.

Yakshagraha - Red eyes, high class meals always happy enjoyments; eats non-vegetarian food also.

Puragraha - Angry mood and red eyes, fond of eating jaggery milk, good bath, etc.

Rakshasagraha - Cruel attitude, running, assaulting, angry activities in night, unparlimentary talks, killing etc.

Kushmandagraha - Much talkative, face black, swollen pendulous scrotum etc.

Kamagraha - Naked, walks holding big sticks, red eyes eats non-vegetarian food, lives in smashana, (burial ground) likes gingelly oil, flesh, fish etc.,.

Oukaranagraha - They beg for water and food; red eyes, speak loudly.

Bethalagraha - Very fond of wearing garlands and sugandhadravya, (fragrant cosmetics); they sleep long, truth speakers.

Brahmarakshagraha - Hate Brahmins, humorous speakers, wants to dance, often angry, walks quickly.

Prethagraha - Body and actions resemble pretha. They are always in the habit of cutting grass.

Karkotakagraha - They fear water and they cry and speak like children; stout but weak body; cruel; fond of drinking liquors.

Pitrugraha - Fond of eating sesame seeds, flesh, jaggery, dry lips, sleepy, anti clock wise actions, poor digestion.

Pishacagraha - Fickle minded, always moving and running, singing while standing, relish flesh and drinks when scolded they become sorrow, without valid reason they cry, scratches himself by his nails, frequent brakes during talk, forgetfulness, don't indulge in intercourse, nakedness, bears grass garlands, climbing the trees, eating too much.Cursing the sages, siddhas and elders, are the indirect cause for their pitiable condition.

Insanity (6 vareities) -

Sensory and motor nerves, and heart when polluted by unwholesome food, drinks etc., becomes blocked and the mind becomes filled with rajo and tamoguna and it results in insanity.

Aetiology - Food poisoning , bad characters and bad habits; curses by saints and Gods ; sinful deeds etc.

Pittonmada lakshana - These insane people hold some stone etc. in their hand with closed fist, threaten the people, scold with high pitch of anger, relish cold water and want to sit under the shade of a tree, eye and skin yellow or red, feel happy on seeing the moon.

Sleshmonmada - Tastelessness, vomiting, dullness, less talk, long sleep, fond of sex activities, running in nose and excessive salivation. All symptoms are due to vitiated kapha.

Doshonmada - Insanity aggravates, in night and also after meals. This is due to tridosha prakopa.

Aadhitonmada - Consequent to loss of money by any means, theft, or death of wife, children etc. immense grief, crying, remembering his miserable life etc. In one word, extreme grief is the cause.

Vishonmada - Instanity due to poisons - face becomes bluish black, eyes red, confused mind, no mood to attend his routine duties and activities.

Vigatonmada - When cured after proper treatment, his sensory and motor nervous system regain their normal functions; sound mind, normal functions of doshadhatumala.

(Fits and convulsion)

4 varieties based on tridosha and sannipatha.

Signs and symptoms - almost similar to unmada, anorexia,

dyspepsia, fainting, gurgling sound in abdomen (gas), weakness, body pain, thirst, drinking habit, grief, fear, suppression, sattvaguna. He cuts his teeth and tongue; whole body begins to shake. Foam comes out of his mouth. In his dreams he sees dancers and musicians, eye sight becomes dull, swetting, become deaf and falls down on earth, becomes unconscious, forgets what has happened after getting to his senses. Same type of fits occur with long and short intervals specially on new moonday or full moon day.

(1) Vataapasmara lakshna - Fits occur with short intervals, joints become loose, soon regains consciousness, shakes his head and limbs, fingers become streched, eyes blackish blue or red face and nails become black.

(2) Pittapasmara - Kicks the body upwards when fallen on earth, becomes afraid, thirsty.

(3) Kaphapasmara - Eyes, face, nails become milky white; profuse foam from mouth; regains conciousness lately.

When rainy season becomes lengthy and all the rivers, tanks are filled with water, the climate changes and gives rise to many diseases viz., itching on the skin, burning, strain, burning in limbs and eyes. If precautionary measures are not taken and followed soon, giddiness starts and gradually ends in insanity.

5 Varieties - Vataja, pittaja, kaphaja, sannipathaja, krimija - 5 types corresponding to the qualities of tridosha and the fifth is due to the infection of bacterias itching on skin.

Vitiated vata, dries up the faecal matter and urine and the passages become blocked; then faeces do not flow out properly, because of the blockade inside.

Signs and symptoms - Cough, asthma, asphyxia, fever, pain in chest, abdomen, head; sweating.

Treatment - Oleation, sweating, enema, purgatives.

Partial paralysis - Vayu when becomes extremely vitiated, (aggravated) affects the nervous system of the half portion of the body which becomes paralysed, as if dead.

Joints become loose, normal functions fail.

Facial paralysis

Causes - lifting heavy substances with great strain. Attempts of super human activities, eating of hard food, biting hard substances, dragging heavy carts and substances, the facial muscles become contracted and turn to one side.

Tetanus - Vitiated Vyana type of Vayu gets blocked below the heart and consequently rushes upwards forcibly towards head and temporal area (sides of head), the body becomes stiff and then body bends once to the right and once to the left and attains the shape of "Dhanus" (bow). The patient cries voice of which resembles the sound of a parrot; he becomes unconscious. This disease is called, Apatantraka, Apathanaka when bent to left and right sides respectively.

Episthotonous, emprosthotonous, pluro sthotonous when body bends left right and front respectively.

Fissure in Anus - 5 varieties - Vataja, pittaja, kaphaja, sannipathaja and krimija - in this disease urine, faeces etc. become white in the beginning; next eruption occurs and in later stage it bursts open and then it is called Bhagandhara.

****

Treatment - Oleation, sweating, strong purgatives.

Partial paralysis - Vayu which becomes extremely vitiated, [illegible] affects the nervous system of the half portion of the body which becomes paralysed, as if dead.

[illegible] become loose, normal functions fail.

Facial paralysis

Causes - lifting heavy substances with great strain. Attempts of super human activities, eating of hard food, biting hard substances, [illegible] heavy [illegible] and substances, the facial muscles become contracted and turn to one side.

Tetanus - Vitiated [illegible] type of Vayu gets blocked below the heart and consequently rushes upwards forcibly towards head and temporal area (sides of head), the body becomes stiff and then body bends once to the right and once to the left and attains the shape of "[illegible]" [illegible]. The patient [illegible] of which resembles the sound of [illegible]. This disease is called Apatantraka. [illegible] when bent to left and right sides respectively.

[illegible] plant [illegible] when body [illegible]

[illegible] Vatika [illegible] and [illegible] disease [illegible] etc. [illegible] which is [illegible] in later stage it bursts open and then it is called [illegible].

* * * * * * * * * *

।। श्लोकानुक्रमणिका ।।

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

|| श्लोकानुक्रमणिका ||

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

|| श्लोकानुक्रमणिका ||

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

सर्वेऽपिसुखिनःसन्तु
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ।।